

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

نسخہ صحیحہ معشوق

محنت اخلاق

اس

مولانا کمال الدین حسین بن علی المعروف بہا حسین عظمیٰ

المتوفی سنہ ۱۹۱۰ھ

بہت تمام

مختار علی بن محمد علی

ناشر

میچ کتب خانہ املاویہ دیوبند یو پی۔ انڈیا

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حضرت پادشاہ علی الاطلاق عَزَّتْ کَلِمَتُهُ وَجَلَّتْ عَظَمَتُهُ نَشُورِ دَوْلَتِ سُلْطَانِ
الْمُرْسَلِینِ دَتِیمِ اخلاقِ الْحُسَینِ مُحَمَّدِ بْنِ النَّبِیِّ الْأُمِّیِّ الْأَمِینِ رَاصِلَاتِ اللَّهِ وَسَلَامُهُ عَلَیْهِ
وَعَلَى آلِهِ وَأَصْحَابِهِ أَجْمَعِینَ بِطَغْرَائِ غُرَّائِ وَآتَاكَ لَعَلَّی خُلُقِ عَظِیمِ مَوْجِ وَمَزِینِ
گردانید زیرِ اکِ حسنِ خلقِ نورِ نیست از انوارِ حکمتِ الهی دسیرِ از اسرارِ عزتِ پادشاہی کہ
بداں نورِ شریفِ چشمِ بصیرتِ سنورِ گرد و دوازاں سیرِ عزیزِ معرفتِ حسنِ صفاتِ میسرِ شود و از
مضمونِ حدیثِ بزرگوارِ بُعِثْتُ لِتَقِیمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ مفہوم می شود کہ فائدہ بعثتِ سرورِ عالم
صلی اللہ علیہ وسلم تَمِیمِ مَكَارِمِ اخلاقِ تَمِیمِ محاسنِ اوصافِ ست لاجرم زبانِ معجزِ بیانِ آنحضرت
بکلمہ تَخْلَقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ ناطق شدہ تا امتِ عالمی تہمت دانند کہ تحقیق بیدارِ خلق امرِ نیست
لازم، و ارتقا بیدارِ درجہ علیا فرض نیست متحتم، و اول چیزے کہ در میدانِ قیامت سنجیدہ
شود اخلاقِ حسنہ باشد بعد از ان اعمالِ حسنہ۔ و در حدیث آمدہ بدستیکہ مؤمن بواسطہ
خلق نیکو درمی یابد درجہ کسانے را کہ قائم للیل و صائم اللہ رہ باشند و حکما گفتہ اند تہذیبِ
اخلاقِ را ہیست روشن کہ جز با نہاجِ آن منہاجِ بسرِ منزلِ شرف و سرور می نتوان رسید
و جز بسلوکِ آن طریقِ رخت از بادِ یہ حیوانیت بدارِ الملک انسانیت نتوان کشید۔

مثنوی۔ ہر کہ درو سیرت نیکو بود آدمی از آدمیاں او بود
نیکوئی مردم نہ نکور و نیست خوئے نکو مایہ نیکو نیست

لہ غالب ہے کلمہ اس کا اور بڑی ہے عظمت اسکی ۱۲؎ے درود اور سلام بھیجے خدا اس پر اور اس کی سب
اولاد پر اور اصحاب پر ۱۲؎ے البتہ تو خلقِ بزرگ پر ہے ۱۲؎ے بھیجا گیا ہوں میں کہ پوری کروں خوبیاں اخلاق
کی ۱۲؎ے خود کو اللہ کے اخلاق سے آراستہ کر دو ۱۲؎ے کھڑے ہونے والے رات بھر کے اور روزہ رکھنے والے ہمیشہ کے ۱۲؎ے

و اخلاق ستودہ و اوصاف پسندیدہ از سہمہ افراد آدمیاں زیبا و مستحسن می نماید خصوصاً از
جماعتی کہ بحکم و ربك يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ زمام اختیار بقبضہ اقتدار ایشان باز
داوہ اند و بمفتاح عنایت توفی الملک من تشاء ابواب سلطنت بر روی آن
کشادہ۔

شعر

خوبی اخلاق کا دنیا و دین از یوست با فقیری خوش بود یا پادشاهی خوشترست
و الحمد للہ کہ حضرت پادشاہ دین پناہ منظر انوار آلہ السلطان ظل اللہ ورائے جمشید
فر فریدون خورشید منظر صاحبقران اسکندر مکان مرکز دائرہ امن و اماں ہمہ قواعد
السلطنت الباسرہ، مشید معاذ الخلفۃ الظاہرہ۔ مثنوی

ابو الغازی آل شاہ صاحبقران کہ دوست دوراں بدش عشاں
جہاں دارجم قدر گیتی پناہ کہ خورشید ملکست و ظل آلہ
معز آلورے مالک انجا فقین شہنشاہ آفاق سلطان حسین

خَلَقَ اللَّهُ تَعَالَى ظِلَالًا خِلَافَتِهِ وَ أَبَدَ نَوَالٍ عَاطِفَتِهِ وَ دَافِعَتِهِ بَيْنَ الْأَنَامِ إِلَى قِيَامِ
السَّاعَةِ وَ سَاعَةِ الْقِيَامِ و اولاد امجاد کامگار نامدار آل حضرت کہ ہر یک ہمہ سہر دولت
و ہمانبانی اند، و ستارہ اوج سلطنت و کشورستانی از اخلاق ستیہ و اوصاف رضیہ
بقسمے اجزل و سہمے اشل بہرہ یافتہ اند و عثمان ہمت عالی بصوب اکتساب محمد و معالی
تافتہ۔ فرح ہر یک در مکارم اخلاق شدہ چوں آفتاب عالمگیر

لہ ادر برادر دگل پیر کرتا ہے جو چاہتا ہے اور پسند کرتا ہے ۱۲ لہ دیتا ہے تو ملک جسکو چاہتا ہے ۱۲
۱۲ لہ بادشاہ سایہ خدا کا ہے ۱۲ لہ بچانے والے قاعدوں سلطنت روشن کے مضبوط کرنے والے
گروہوں خلافت کے ۱۲ لہ عزت دینے والا خلق کا بادشاہ دونوں طرف کا یعنی مشرق اور مغرب کا ۱۲
۱۲ لہ ہمیشہ رکھے اللہ تعالیٰ سایہ خلافت اس کا اور ہمیشہ رکھے بخشش اور مہربانی اس کی درمیان خلق
کے قائم ہونے قیامت اور وقت قیامت تک ۱۲ لہ تو قیامت ۱۲

علی الخصوص حضرت شاہزادہ عالمیاں نقادہ زمرد آدھیاں، گوہر پیکتاے
دریائے عظمت و بختیاری، اختر نور افزائے سماے اُہبت و شہریاری، فرزاندہ
اعلام دین و دولت، فروزندہ رخسار ملک و ملت۔ مستنوی

شاہ قوی طالع فیروز جنگ گلبن این روضہ فیروزہ رنگ
دل نہ ناصیہ سرکشاں تیغ زن تار یک لشکر کشاں
خلاصہ اعظم السلاطین زبدۃ الامجد الملوک و الخواقین۔

شاہ ابوالحسن معین ملک و ملت کا قناب قطعہ در مقام احترام از زمرد خدام اوست
شہسوار عرصہ رفعت کہ در میدانِ قدر اُبلق ایام رام را لُحس احکام اوست
چوں نشانِ دل بتو قیع انا بیتِ رقم لاجرم امروز مشور شرف بزنام اوست

خَلَّدَ اللّٰهُ تَعَالٰی مَلٰکَہٗ وَاٰجَہٗی فِی سِحْرِ السُّلْطَنَۃِ فَذَکَہٗ اَوَاژہٗ تَوْبَہٗ وَاَنَا بَیْتِہٖ وَاَنْصَافِ
وَعَدَالَتِہٖ اَوْ بَاسْتِمَاعِ اَقَاصِی وَاَدَانِی رَسِیْدَہٗ، وَحِیَّتِ مَکَارِمِ اخْلَاقِ وَشَرِّ اَلْفِ
اَوْصَافِ اَوْ دِرَاطِ اَفْ اَفَاقِ شَالُحِ گشتہ۔ ع
بہر طرف کہ نہی گوشِ مدحِ او شنوی

و از جملہ صورتے کہ بموجب سرفرازی و نیک نامی دنیا و سبب از دیا و کرامت
و سعادتِ عقبی تواند بود استر ضائے جناب حضرت سلطنت پناہ است بوقتیکہ
موجباتِ وحشت و اسبابِ رعب و دہشت بجهت وقوع بعضے وقایع و حالات
قائم بود و وصول او بملازمت بارگاہِ عالم پناہ حضرت اعلیٰ بغایت مستبعد می نمود
بجز اشارتے کہ از حضرت تجاہی ظلالِ الہی شرفِ صدور یافت از دارالملکِ مژدکہ
منتظر عز و جلال بود، توجہ نموده باندکے از خواصِ خدم بے دشت و دشتے عازم
پایہ سریر خلافت مصیر گشت و سخن جمع کہ در صدر ابا و اماند ناع بود نہ سبوح قبول

لے ہمیشہ رکھے اللہ تعالیٰ ملک اور بھاری کرے سلطنت کے دریاؤں میں کشتی اس کی ۱۲۔

اصفا نامودہ اطاعت والد بزرگوار رفیع المقدار کہ حکیم اے شکر میں دلو اللہیک
مقترن بفرماں برداری حضرت باری ست برہمہ اختیار فرمود بعد از مدت
متما دی مفارقت چوں دیدہ یعقوب کنعاں کمال بنور جمال آل یوسف مصر عزت
وجلال روشن شد صدائے تہنیت و ندائے مبارک باد از ہر گوشہ بگوش گروں
رسیدن گرفت۔ سرپاے

قیاض ازل ز فیض بے اندازہ انداخت ز مقدش بشہر آوازہ
شد باغ مراد از اہل بشارت خرم شد کشت امید اہل سیدنا زہ
وچوں شاہزادہ بدیں صفت از سائر اقران سمت امتیاز یافتہ بانظار
عوطف سلطانی ملحوظ، و از آثار مہر رحم بیکرانہ خاقانی مختلط و مخطوط گشت، مژدہ
امن و اماں بمسامح عالمیاں رسیدہ و نسیم بہجت و مسرت از ریاض نشاط و راحت
برصدور آدمیاں وزیدہ۔ قطعہ

شکر خدا کہ شام امید زمانہ را صبح طرب مطلع عز و شرف دید
ہر نادک دعا کہ کشادہ دل را از باز و نیاز ہمہ برہدف رسید
اصغر و اکابر زبان بدعاے جاں فزاے آں سر و چین سرافرازی کشود
و خواص و عوام بادائے شاد آفرین آں ہر فلک غو و مبین توجہ نمودند فقیر حقیر
حسینؑ الکاشفی نیز احرام طواف حریم بارگاہ سدرہ اشتباہ آں حضرت
بستہ سعادت تقبیل اناہل دریا قواصل مستعد گشت و بعد از عرض دعا چوں
لمعات اخلاقی ربانی کہ از صفحات احوال آں زبدہ نوع انسانی لامع و سا طبع
بود بنظر تحقیق و تدقیق مشاہدہ نمود و خواست کہ بطریق دعا گوئی کو دولت خواہی و کلمہ

۱۰۰۰ کہ شکر کر میرا در اپنے ماں باپ کا ۱۲۰۰۰ نزدیکیاں و اشال ۱۲۰۰۰ علامت و نقش ۱۲۰۰۰ المشہور حسین
الواعظؒ گرداگرد خانہ ۱۲

از اخلاق ستودہ و اوصاف حمیدہ ملازمانِ آل حضرت بر ورق بیان مسطور گردانند
تا دستور العمل اولادِ سلاطین و ابناءے خواقین باشد پس تحریر این رسالہ کہ با اخلاق
محسنی مسمی گشتہ اقدام نمود و التَّوَفِيقُ مِنَ الْمَلِكِ الْمَجُودِ قبل از شروع بموقف
عرض می رساند کہ چون آدمیاں مدنی باطبیع اند یعنی ایشان را از اجتماع و اتلاف با
یک دیگر چارہ نیست و امر جد و طبائع مختلف اند ہر مزاج را اقتضائے دسر طبع
را مقتضائے نیست پس در میان ایشان قانونی بایند کہ بر آن قانون با یک دیگر معاش
کنند بطریقے کہ یکس جیفے نرود و آن قانون شریعت است کہ تعیین اوضاع
آں بوحی الہی باشد و واضح آں را پیغامبر گویند و چون پیغامبر قانونی و قاعدہ
بہند کہ بایند کہ آں قانون و قاعدہ را بقدرت و شوکت خود محافظت نماید و نگارد
کہ کسی از حدود آں تجاوز کند و ایں کس را پادشاہ خوانند پس درجہ پادشاہی
بمرتبہ نبوت ست چہ نبی و واضع شریعت ست و پادشاہ حامی و حافظ آں
ازینجا گفتہ اند اَلْمُلُکُ وَالْقَبَائِلُ تَوَاصُلُ و دریں معنی واقع شدہ۔

مثنوی۔ نزد خسرو شاہی و پیغمبری چوں دو گیند و یک انگشتی
گفتہ آنہا ست کہ آزادہ اند کایں دو زیک اصل و نسب نہ اند

و لہذا حق سبحانہ و تعالیٰ بعد از امر بطاعت خود و اطاعت پیغمبر خود بقرا
بر داری ملوک و سلاطین فرمود کہ اَطِيعُوا اللَّهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ
پس پادشاہ بایند کہ متخلّق با اخلاق صاحب شریعت باشد تا حفظ حدود شرع بشرائط
آں تواند کرد و دیگر بایند کہ تامل فرماید کہ چوں حق تعالیٰ در بارہ دے ایں چنین

لے اور توفیق بادشاہ مہمود کی طرف سے ہے ۱۲ لے ۱ سے کہتے ہیں کہ سبب میشت میں اوروں کا محتاج ہوا
لے لغت کننا ۱۲ لے بادشاہی اور دین دونوں کے ایک پیٹ کے ہیں ۱۲ لے فرمانبرداری کو خدا کی اور حکم
مانو پیغمبر کا اور حاکموں کا کہ تم سے ہیں ۱۲ لے کھڑے ہونے کی جگہ ۱۲۔

کرامتے ارزانی داشته اور ابرطائف از بندگان خود حاکم ساخته و رایت عظمت
 اورا در ساحت ^{مجلس} تجریم منشأه برا فراخته و ارادت ازلی افسر اختیار بر فرق اقتدار
 او نهاده و مشیت ^{لہ} لم یزلی زمام امر و نہی جمیع از آفریدگان بقبضہ تصرف او
 باز داده ہر آئینہ باید کہ ذات عالی خود را بصفات ستوده و سمات پسندیدہ
 موسوم و موصوف گرداند و پادشاہ را رعایت چہل صفت لازم ست کہ بعضی
 از اں میان وے و حق سبحانہ و تعالی باشد و برخ میان وے و خلق و ایں
 چہل صفت در چہل باب آورده شد بعبارات فارسی خالی از تکلف منشیان
 و تصانیف مترسلاں و در ہر باب از روایات و حکایات انچہ وقت اقتضا
 فرمود و زبان براں مسامحت نمود و تم ثبت یافت و ^{بسم} اللہ الرحمن الرحیم و التوفیق

باب اول در عبادت	باب دوم در اخلاص
باب سوم در دعاء	باب چہارم در شکر
باب پنجم در صبر	باب ششم در رضا
باب ہفتم در توکل	باب ہشتم در حیا
باب نهم در عفت	باب دہم در ادب
باب یازدہم در علو ہمت	باب دوازہم در عزیمت
باب سیزدہم در جہد و جہد	باب چہار دہم در ثبات و استقامت
باب پانزدہم در عدل	باب شانزدہم در عفو
باب ہفتم دہم در حلم	باب بیزدہم در خلق و رفیق
باب نوزدہم در شفقت و مروت	باب بستم در خیرات و مہربانیت

لہ عزت و تہا ہے تو جسے چاہے ۱۲ سے خواہش و ارادہ الہی ۱۲ سے عبارت آریاں ۱۲ سے ۱ در خواہی کی
 طرف سے مدد و توفیق ہے ۱۲۔

باب اول در عیادت

وَأَسْأَلُكَ بِحَقِّ سَجَانِهِ وَتَعَالَى بَدَاؤُهُ فَرَأَيْتَ وَوَأَجِبَاتٍ وَتَرْكِ
قُبَاحِ مَحْرَمَاتٍ، وَانْقِيَادِ أَمْرٍ وَدُنُوَانِي، وَاتِّبَاعِ سُنَنِ حَضْرَتِ رَسَالَتِ
پِنَاهِنِی، وَمُقَرَّرِ عِبَادَتِ سَجَانِهِ تَعَالَى دَر دُنْیَا وَاسْطَ سَلَامَتِ سِت
وَدَرْ عَقْبِ رَابِطِ نَجَاتِ وَكَرَامَتِ شَهْرِ
سِرَایِ سَعَادَتِ دُنْیَا عِبَادَتِ سِت پیرایِ کَرَامَتِ عَقْبِ عِبَادَتِ سِت
پس بادشاه باید که صفحہ احوالِ خود را بر قلم عبادتِ بسیار آید تا خداوند تعالی

۱۲ سالہ بیداری اور آگاہی ۱۳ سالہ غلام، نوکر، چاکر ۱۴ سالہ یعنی برائیاں ۱۵ سالہ حرام چیزیں ۱۶ سالہ ان لینا ۱۷ سالہ پیروی ۱۸ سالہ سنت کی جمع ہے۔

بدیدہ اور انچہ در دنیا و آخرت شاید و بکار آید، و فرماں برداری خدا کے
بر حسب فرماندہی خود لازم باید شناخت و روزگار بکار مردم و شبہا بکار خود
باید پرداخت آوردہ اند کہ حضرت علی مرتضیٰ رضی اللہ عنہ در زمان خلافت خود
روز ہا بساختن ہمت خلایق مشغول بودے و شبہا بعبادت و طاعت خالق
اشتغال نمودے گفتند یا امیر چرا ایں ہمہ رنج و محنت بر خود روا می داری نہ
بروز آسائشی و نہ شب آرامشی۔ فرمود کہ اگر در روز بیا سایم رعیت ضائع
ماند و اگر در شب بیا رانم فردائے قیامت من ضائع مانم پس روز ہم مردم می
سازم و شب بکار حق می پردازم۔

یکے از سلاطین ہرات از شاہ سبحان قدس سرہ التماس نمود کہ مرا وصیتے
کن شاہ گفت اگر نجات دنیا و درجات آخرت میخواہی شبہا بر در گاہ الہی
داد گدائی میدہ و روز ہا در بار گاہ خود بدار گدایاں می رس۔ قطعہ

بچوں بندگان حق ہمہ فرمانبر تواند قطعہ تو نیز بندگی کن و فرمان حق بسر
ہر پادشہ کہ خدمت حق را کہ پرست بند خلق ہم ز پی خدش کسر
وچوں خوئے رعیت تابع خوئے پادشاہ است کہ الناس علی دین ملوک کلابہ
پس ہر گاہ پادشاہ میل طاعت و عبادت کند رعیت نیز بدار کار
راغب وائل شوند و برکات عبادت رعایا نیز بروز گار او حاصل شود

باب دوم در اخلاص

و آں پاک ساختن عمل سست از دنیا و غرض و سایر علل و راست

لے خوش رہے اللہ ان سے ۱۲ لے پاک کیا جائے زاذان کا ۱۲ لے آدمی اپنے پادشاہ کی راہ پر ۱۳
لے پہنچے دالی ۱۲ لے پیہم پہنچنے دالی ۱۳ لے دکھانے کو کام کرنا ۱۲ لے جمع علت یعنی عرض ۱۳۔

کردن نیت با خدا کے عزوجل۔

پس کہ باخلاص قدم میزند (بیت) عیسیٰ وقت ست کہ دم می زند
پس باید در سر کارے کہ سازد نیت او طلب خوشنودی حق سبحانہ
و تعالیٰ باشد نفس خود را در اں دخل ندہد کہ غرضہائے نفسانی عملہائے حقانی
را تباہ کند۔ آوردہ اند کہ یکے از خلفائے خراسان فرمودہ بود تا بے ادبے را
در موقف سیاست داشتہ تا زیانہ می زدند اں شخص در اثنائے اں حال
زبان وقاحت بکشاد و خلیفہ را دشنام داد و خلیفہ امر کرد تا دست از بازو آشتند
و اورا آزاد کرد۔ یکے از خواص بارگاہ خلافت پرسید در محلے کہ تا دیب اں
شوخ چشم، بے شرم زیادت بایستہ سبب بخشیدن و آزاد کردن چه بود خلیفہ
گفت من اورا برائے خدا ادب می کردم چون مرا ناسزا گفت نفس من ازاں
منتجبر و متأثر شد و در صد انتقام آمد و خواستم کہ در کار حق سبحانہ و تعالیٰ
نفس را مدخل دہم کہ ایں صورت از شیوہ اخلاص دورست و صاحب عمل

غرض آمیز از فضیلت ثواب محروم و ہجور۔ مثنوی

از سخنش آتش من تیز شد	کار الہی غرض آمیز شد
واعیہ نفس چو بنمود رو	معنی اخلاص نہماند اندر او
کارگز اخلاص نشد بہر دور	ترک چنان کار سزاوارتر

باب سوم در دعا

و اں غرض نیازست بدرگاہ الہی و درخواستن مرادات از فیض و فضل

لہ یعنی خدام جمیع خاص ۱۲

نامتناہی دہر صاحبِ دولتے را کہ کلیدِ دعا بدست آمد ہر آئینہ بود عدہ
 اِدْعُوْنِیْ اَسْتَجِبْ لَکُمْ در اجابتِ بروئے دے کشادہ می شود، و دعایا برائے
 تحصیلِ منفعت یا برائے دفعِ مضرت و سلاطین را از سر دو نوع چارہ نیست
 یکے جز منافع کہ نظامِ مملکت و قوامِ سلطنت ست ہر آئینہ آں را بزراری
 و نیاز از حضرتِ غنی کار ساز در خواست باید نمود تا بفرانغت بر سر پر ابھت ممکن
 تواند بود۔

شخص
 بر مسندِ ناز کے نشینِ مراد آں کس کہ رہ نیاز بردن کشاد
 دوم دفعِ مکارہ و مضار کہ آں هجومِ خصم و غلبہ دشمن باشد یا بلا مائے
 دیگر چوں آلام و استقام و آں نیز جز بتضرع و بکاء و زاری و دعا منفع نگرود
 چنانچہ حضرت مولوی رومی قدس سرہ در مثنوی فرمودہ

اے کہ خواہی کہ بلا جاں را خری	جان خود را در تضرع آوری
یا تضرع باش تا شادان شوی	گریہ کن تا بے دہاں نغزیاں شوی
فیس تضرع را بر حق قدر باست	واں بہا کا نجاست اری تا کجاست
اے خوشا چشمے کہ آں گریان او	مے سپایوں دل کہ آں بریان او
آخر ہر گریہ را خندہ ایست	مرد آخر ہیں مبارک نیندہ است

در اخبار آمدہ کہ دعائے پادشاہِ عادل مستجاب ست، ہر تیر دعا کہ سلطان
 عدالت شعار بر کمانِ امکان نہادہ بشت درست اخلاص بکشاید بے
 شک بہدفِ اجابت و نشانیہ استجابت می رسد۔ آوردہ اند کہ در شہرے
 از بلادِ اسلام چند شبانہ روز متصل باران بارید بمشایہ کہ کار با بر مردان و شوار
 شد و راہ آمد و شد فرو بستہ گشت منزہا رہ وی تہ ویرانی نہاد و دغوغہ در خاک

لے دعائو مجھ سے کہ قبول کروں تمہاری دعا ۱۳ سے کھینچا ۱۲ سے مول لے یعنی چھڑا لے ۱۱

کرد و بزرگ افتاد جمع از اهل تنجیم می گفتند که از نظرات فلکی استدلال نمی توان کرد که تمام این شهر بواسطه کثرت آب خراب خواهد شد مردم دل از خانه ها برداشتند و جریع و فزع در خلایق افتاد چون کار از حد گذشت و طاقت طاق شد رجوع بسلاطین کردند و مرد عادل و پاکیزه سیرت بود اهل شهر را تسلی داد و خود بخلوت درآمد و رؤیای نیاز بر خاک و گفت بار خدا یا همه خلق بر خرابی این شهر اتفاق کرده اند تو فادری که تصویر ایشان را باطل کنی و آثار قدرت خود بخلاف آنچه در خیالها می گزرد ظاهر گردانی فی الحال باران منقطع شد و آفتاب برآمد و این دلیل روشن ست که چون پادشاه پاک اعتقاد بود و دل او باریت راست باشد هر دعا که در باره خود و ایشان کند بشرف اجابت اقتران می یابد

قطعه

پادشاه است که نهاد از ره لطف بر سرست افسر شاهنشاهی
هر چه میخواستی از و خواه که او دهدت هر چه از و می خواهی

باب چهارم در شکر

و آن سپاس و ستایش باشد منعم را با انعام او و چون نعمت سلطنت بزرگ ترین نعمتهاست پس سلطان را باید که بشکر گذاری و سپاس داری این نعمت قیام نماید و شکر هم بدل باشد و هم بزبان و هم با اعضا و جوارح اما شکر بدل آنست که منعم حقیقی را بشناسد و داند که هر نعمتی که بدو رسیده از فیض بیغایت و لطف بے نهایت اوست اما شکر بزبان آنست که پیوسته حق را

له بے قراری ۱۳ -

یاد کند و کلمہ الحمد للہ بسیار گوید کہ گفتنِ این کلمہ وفاست بشکرِ نعمتِ اما شکر
بجوابِ آنست کہ قوتِ آن نعمت را در طاعتِ منعم صرف کند و ہر عضوے را
از اعضا بطاعت کہ ہذاں عضو مخصوص ست مشغول گرداند مثلاً طاعتِ
چشم آنست کہ نظر در مخلوقاتِ بعبرت کند و در علماء و صلحاء بنظر عزتِ بنگرد
و در ضعیفاء و زیر دستاں بشفقتِ نگاہ کند و طاعتِ گوش استماعِ کلامِ الہی
و اخبارِ حضرتِ نبوی علیہ الصلوٰۃ والسلام و قصصِ اکابرِ دین و مواعظ و
نصائح و مشایخ و اہل یقین ست و طاعتِ دست احسانِ با فقیراں و
محتاجاں و طاعتِ پاے رفتنِ بساجد و معابد و مزاراتِ اولیاء و تفقید
در ویشاںِ خالص و زیارتِ گوشہ نشیناں بے طمع و علیٰ ہذا چوں حکم
لَبَّيْتُ شُكْرَكُمْ فَلَا زِيَادَ لَكُمْ شُكْرُكَ زَارِي سببِ زیادتی نعمت است حق سبحانہ
و تعالیٰ ملک و مال و جاہ و جلال اور زیادت گرداند۔ بیت

شکرِ سوشہرِ سعادت برد ہر کہ کند شکرِ زیادت برد

آوردہ اند کہ سلطانِ سحر ماضی اَنَا لِلّٰهِ جُودَ هَائِهِ در دیہی می گزشت
خرقہ پوشے بر سرِ راہ او استادہ بود سلام کرد سلطانِ چیزے میخواند سر
جنبا نید و بزبانِ جواب وے نگفت، درویش گفت اے شاہ سلام کردن
سنت ست و جوابِ سلام باز دادن فرض، من سنتِ بجای می آوردم تو چہ سرا
ترکِ فریضہ کردی، سلطان از روئے انصاف و صیانتِ اسلام عنان
باز کشید و باغزار در آمدہ فرمود کہ اے درویش بشکرِ گزاری مشغول بودم از
جوابِ تو غافل گشتم درویش گفت کہ اشکر می گفتمی گفت خدائے را کہ منعم مطلق

۱۲ یعنی سب تعریف ہے اللہ کو ۱۲ سالہ ان پر درود و سلام ۱۲ سالہ مکرر اگر شکر کرو گے زیادہ دو انگامیں
تم ۱۲ سالہ ردشن کرے اللہ دلیل ان کی ۱۲ سالہ اس پر قیاس ۱۲ سالہ نگہبانی کرنا ۱۲

ست و ہمہ نعمتہا دادہ اوست و ہمہ عطا ہا فرستادہ او - فرد
از ماہ تا ماہی در عرش تا بفروش ہر ذرہ از و شد مستغرق نغم
در ویش رسید کہ بچہ نوع شکر می گفتی سلطان جواب داد کہ بکلمہ الْحَمْدُ لِلّٰہِ
ہَبِّ الْعَالَمِیْنَ کہ شکر جمیع نعمتہا دین کلمہ مندرج ست در ویش گفت اے سلطان
تو طریق سیاست داری نمی دانی و وظیفہ شکر گذاری بجای نمی آری شکر تو باید کہ بقدر
فیضانِ نعمتِ الہی و ترادفِ مہبتِ نامتناہی باشد کہ روزگارِ دولت ترا
حاصل و ایامِ شوکت ترا شامل ست و شکر نہ ہمیں باشد کہ یک نفس عندِ لیبِ نغمہ
سرائی زباں را بر گلبنِ احمد لشر مترنم داری و بس شکر سلاطین کہ در حضرتِ
مالک الملک موقع قبول یابد و بدرجہ الشَّاکِرِ یَسْتَحِقُّ الْمَزِیْدَ مرتفی شود آنست
کہ بر ہرچہ داری شکرے کہ مناسب آن باشد بجای آری سلطانِ سنجہ
التماس نمود کہ مرا براں مطلع گرداں در ویش گفت شکر سلطنتِ عدل ست
بر عمومِ عالمیاں و احسانِ با جمیع آدمیاں و شکر فسحتِ مملکت و وسعتِ عرصہ
ولایت طمع ناکردن در الملاکِ رعیت و شکر فرمانروائی حقِ خدیتِ فرماں براں
فتناختن و شکر بلند ی بخت و بسیاری اقبال بر افتادگانِ خاک مذلت
واد بارِ رحم کردن و شکر معموریِ خزائنِ صدقات و خیراتِ راہبتِ اہلِ استحقاق
مقرر داشتن و شکر قدرت و قوت بر عاجزاں و ضعیفاں بخشودن و شکرِ صحبت
بیمارانِ ستم رسیدہ را از قانونِ عدل شفاے کلی ارزانی فرمودن و شکرِ بیمار
شکر و سپاہ آسپد ایشان از مسلماناں دور ساختن و شکرِ عمارتِ ہائے عالی
و باغِ ہائے بہشت آئینِ مساکن و منازلِ رعیت را از نزولِ خدم و شتم معاف
داشتن و خلاصہ شکر گزاری آنست کہ در حالِ شتم درضا جانبِ حق فرو نگذاری

لے سب تعریفِ خدا کو ہے کہ رب سارے جہان کا ہے ۱۲ لے شکر کرنے والا زیادتی کا مستحق ہے ۱۳

و آسائشِ خلق را بر آسائشِ خود مقدم داری
 نیاساید اندر دیار تو کس چو آسائشِ خویشِ خواہی بوس
 سلطانِ ذوقِ سخنانِ درویش در یافتہ خواست کہ از مرکبِ فردا بیدوے
 رازیارت کند چون در نگر نیست پیچِ جادویش را ندید و کس از وے نشان نداد
 فرمود تا ایں کلمات را بآبِ زر نوشتند و دستورِ الحِلِّ روزگارِ خود ساخت
 پندِ حکیمِ صیقلِ آئینہٗ دل است مقصودِ ہر دو عالم از اں پندِ حاصل

پانچم در صبر

و اں شکیبائی باشد بر مکارہ و بلیاتے کہ از حقِ تعالیٰ بہ بندہ میرسد و صبر
 صفتِ بغایت مقبول و مرضی ست و منقبتِ صبر ہمیں بس ست کہ مضمون اِنَّ
 اللہَ مَعَ الصَّابِرِینَ عونِ الہی در دنیا با ایشان و بفرجِ اے اِنَّمَا یُوفِی الصَّابِرُونَ
 اَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ مزد ایشان در عقبی بسیار و بے پامان در اخبار آمدہ است
 کہ حق سبحانہ و تعالیٰ وحی فرستادہ بحضرتِ داؤد علیہ السلام کہ اے داؤد تکلف
 تا اخلاقِ مرا پیرایہ روزگارِ خود سازی و از جملہ صفاتِ بسزائے من یکے آنست کہ
 صبورم - بیت

صبر بہتر مرد را از ہر چیز است تا بیاید بر مرادِ خویش دست
 ہر کہ در تیر بار اِن حوادثِ سپرِ صبر در سر کشد ہر چند زودتر خدنگِ امیدش
 بہدفِ مراد برسد زیرا کہ صبر مفتاحِ فرج ست و در خانہٗ راحت جز بدیں کلید

اَللّٰہُمَّ صبر کرنے والوں کے ساتھ ہے۔ اے پورا ہی دے جائیں گے صبر کرنے والے اجر اپنا ہے
 حساب ۱۲ صبر کے نبی پر اور ان پر سلام ۱۲ تیر بار اں باضافتِ مقلوب ہے بار اِن تیر یعنی

قطع

نکشاید۔ گنج مقصود صبرست در بستہ آن کس که بکشد و صبرست
 چه خارائے کوہ و چه دیبائی گردوں لباسے که هرگز نفوسود صبرست
 در کلمات ملوک ترکستان آورده اند کہ افراسیاب مرا مراے خود را گفت کہ
 بہمیت و ہیگل مرداں و ابہت و شوکت ایشان فریفتہ مشوید و بلا فے کہ ز نند و
 دعویٰ کہ کنند مغرور گردید تا وقتیکہ ایشان را بیازماید بصبر و پائنداری کہ اگر در
 محک صبر تمام عیار اند ایشان را برمدائی اعتبار کنید

نہ بد دعویٰ ست قدر و قیمت مرد قیمت مرد صبر دانند کرد
 ۱) آورده اند کہ روزے یکے از امراء پیش بادشاہ استادہ بود و شاہ با
 او در ہمے مشاورت می فرمود قضا را کردے در پیرامین وے افتادہ بود و ہر
 ساعت امیر را می گزید و بہ پیش زہر آلود خود ضرر می رسانید تا وقتیکہ پیش وے
 از کار بیفتاد و ہر زہرے کہ داشت بکار برداں امیر مطلقا دراں مشاورت قطع
 سخن نکرد و تغیرے در و ظاہر نشد و سخنش از قانون عقل و قاعدہ حکمت انحراف
 نیافت تا بخانہ آمد و آں کز دم را از جامہ پیروں کرد۔ این خبر بہ بادشاہ رسید متعجب
 و متحیر گشت۔ روز دیگر کہ امیر بملازمت آمد سلطان فرمود کہ دفع ضرر از نفس
 واجب است تو چرا دیروز آزار عقب را از خود من دفع نہ ساختی جواب داد کہ
 من آں نیم کہ شرف مکالمہ چوں تو پادشاہے را بسبب الہم زہر کز دے قطع کنم
 و اگر امروز در مجلس بزم بر پیش کز دے صبر توانم کرد فردا در معرکہ رزم بیخ زہر
 آب دادہ دشمن چگونه صبر توانم کرد پادشاہ را این سخن خوش آمد و مرتبہ اورا بلند
 گردانید و بداراں مقدار صبر کہ کرد براد و مقصود رسید۔ فرج
 گشت چون بخ نبی صبرست در غم طوفان بلاگرد و دو کام ہزار سالہ بر آید

باب ششم در رضا

و آن خوشنودی باشد هر چه از قضاے خداوند سبحان و تعالیٰ به بند
رسد و باید دانست که تیر قضا را پنج سپرے شایسته تر از رضا نیست هر که سر بر
آستانه رضا و تسلیم نهادد و در صدر رسد سروری و سرفرازی تواند داشت
رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ مَوْتِدِ اِیْسِ حَالِ سِتْ وَ مَنَقِبَتِ الرَّعَاءِ بِالْفَضْلِ
بَابُ اللّٰهِ الْاَعْظَمُ مَوْکِدِ اِیْسِ مَقَالَ - ^{شعر}

تقدیر چو سابق است تعلیم چه سود جز بندگی در رضا و تسلیم چه سود
آورده اند که یک از انبیاء کرام علی نبینا وعلیهم السلام در مناجات خویش
گفت، الهی راه نمایی مرا بعلی که سبب خوشنودی تو باشد خطاب رسید که
خوشنودی من از تو موقوف است بخوشنودی تو از قضاے من چوں از
قضاے من راضی باشی من هم از تو راضی باشم -

هر که راضی شد از قضاے خدا بهره می یابد از رضاے خدا
دلی که بنور رضا روشن شد از مقدرات الهی روی نیسجد و با مقتضیات
قضا الفت گیرد و هر چه از قضاے قدر بدو رسد به خوش دلی و رغبت تمام
در پذیرد و هر آئینه بدین سبب اندوه و ملال پیرا من خاطر او نگردد و همواره شاد کام
و خوش دل گزارد - ^{فلنوی}
هر عزیزے که بارضا خو کرد فرح و عیش روی باو کرد

حاشیه ص ۱۷ از بحر مخزن مجنون مقالین فعلاتین نفاعلین فعلاتین ۱۲ حاشیه صفحہ ۱۸ حاشیه هو الشرائع سے اور
و ۱۲ الشرائع راضی رہنا تقدیر گزارد و از خدا کی معرفت کا ہے ۱۲ شہ ہمارے اور ان پر سلام ۱۲ یعنی رضی الہی
بغیر کوئی کام نہ گزارا۔

خوش در آمیز از صفائے ضمیر بافضاؤ قدر چو شکر و شیر

باب ہفتم در توکل

و اں دل برداشتن ست از اسباب و بحضرت مسبب الاسباب توجہ نمودن و کفایت کار ہائے خود از حق سبحانہ و تعالیٰ طلبیدن و سرکہ کار خود بخدائے تعالیٰ تفویض نماید و در ہر چہ پیش آید اعتماد بر کریم الہی کند ہمہ کار او بروفق و خواہ ساخته و پرداختہ گردد و ع تو با خدائے خود انداز کار و دل خوشدار۔

و پادشاہ لازم است کہ در ہر حال رسم توکل فرہنگدار و تا غایت الہی کار ہائے اور اچھا نہ کہ باید شاید بر آورد۔ آوردہ اند کہ روزے پادشاہے از عالمے رسید کہ نصرت اہل ایمان در چند چیز ست گفت در دو چیز یکجہ در ادائے نماز و دیگرے توکل بر کریم کار ساز، پادشاہ بتائے کار خود بریں دو چیز نہاد و ایں دو خصلت را عادت کر دنا گاہ اوراد شمنے پدید آمد و بال شکر گراں و سپاہ بکراں رومی بدار الملک وے آورد او نیز با سپاہے کہ داشت متوجہ خصم شد چون نزدیک یکدیگر رسیدند و ہم بر حرب قرار گرفت شبے کہ روز اں مصافحہ مقرر بود اں بادشاہ ہمہ شب نماز الہی گذارد یکجہ از ارکان دولت گفت اے ملک زمانے بیاسای کہ فردا روز مصافحت ست گفت من امشب کار خود می کنم و فردا کار خدا ست ہر چہ خواہ کند مرا باں هیچ کارے نیست و در اں سچگو نہ اختیارے نہ گفت پس تہیہ اسباب حرب کن و معرکہ قتال را آمادہ باش گفت زہ توکل پوشیدہ ام و کار خود بویکل لطف حق باز گذاشتہ۔ فرد

ماکار خوش را بخداوند کار ساز بگذاشتیم تا کریم ادبها کند
 علی الصباح کہ صفِ مصافِ راست کردند و ہر دو لشکر برابر یکدیگر صف
 بر کشیدند و الہی از عرصہٗ قاتل جُنُوداً لہُ تَوَدُّہَا در رسید مصرع
 شکر تا مید حق از ملک غیب آمد برون

فی الحال کہ چشم سپاہِ خصم بر حتر و رایت یا دشاہِ با تو کل افتاد عنانِ اختیار
 از قبضہٗ اقتدارِ ایشال پیروں رفتہ ہر کمیت را غنیمت شمرند و بے آنکہ حربے
 واقع شود و کارزارے دست دہد روی بگریز نہادند و شتر و دشمن کفایت شد
 شعر صبح ظفر از مشرق امید برآمد اصحابِ غرض را شب سودا بہر آمد

بائشتم در حیا

و آن خصلتِ شریف و سیرتِ مقبول ست و حضرت رسالت پناہ صلی
 اللہ علیہ وسلم حیا را شاخے از درختِ ایمان گفتہ کہ الْحَيَاءُ شَجَرَةٌ مِنْ اَشْجَارِ
 و حیا از شرائطِ نظمِ عالم ست اگر صفتِ شرم از میاں بر افتد و هیچ کس را از
 هیچ شرم نہ باشد منانظمِ حیاں خلل پذیرد و مصالحِ خلایق از یک دیگر فرو برد
 اما صفتِ حیا نمی گزارد کہ ہر کس ہر چہ خواہد بکند

صف شکنِ قلبِ منای حیا ست رہزنِ خیلِ ملاہی حیا ست
 پس معلوم شد کہ خاص و عام را از حیا فائدہ تمام ست و بے تابِ قیاب
 حیا ثمراتِ اخلاق نارسیدہ و خام فرح

۱۔ اور نارے لشکر کہ نہ یکجا تم نے ان کو ۱۲ شے شرم ایسے شاخ ہے ایمان سے ۱۲ شے حیا و شرم دینا کے نظام کو باقی
 رکھنے کے لئے ضروری سے ۱۲ شے چانا برائی سے ۱۲

گر چہ انہو پر افتد رسم عصمت از میاں در حجابے دریا نیست از تقاضا حیات
 ویکے از اقسام حیا حیاے جنایت ہے یعنی گنہگار از کردار خوشترم دار چنانچہ
 حضرت آدم صلی علی نبینا وعلیہ السلام چوں در بہشت گندم تناول نمود ولباسہائے
 کہ پوشید بود از تن او فرو ریخت او بچپ در راست می گرخت و در پس ہر درخت
 پنہاں می شد خطاب رسید کہ اے آدم از مای گریزی گفت نے، خدا وندا
 از تو چگونہ گریزم و کجا تو اں گریخت اما از خطائے خود ترش می دارم ع
 کہ گنہاہ بخشند شرمساری هست

دقے دیگر حیاے کرم ست کہ کرم شرم دار دکہ خواہندہ از درگاہ او خجل
 باز گردد۔ و در حدیث آمدہ کہ حضرت حق سبحانہ و تعالیٰ بصفۃ حیاے کرم موصوف
 ست چوں یکے از بندگاں ہر دو دست خود را در دعا بحضرت او رفع کند شرم
 دارد کہ دستہائے او را از فضل و رحمت خود ہی باز گرداند بلکہ نقد مراد بر کف
 آرزوئے وے نہد۔ بیت

حال ست اگر سر بریں در نہی کہ باز آید دست حاجت ہی
 و نہایت کرم آنست کہ سائل را از نزد خود شرمسار و منفعیل باز نگرداند چنانکہ
 در اخبار آمدہ کہ در عہد مامون خلیفہ اعرابی بود کہ در شورہ زارے نشو و نما یافتہ
 دجز آب شور و تلخ ندیدہ و نہ چشیدہ۔ شعر

مرغ کہ خبر ندارد از آب زلال منقار در آب شور دارد و ہمہ سال
 رقتے در قبیلہ اعرابی قحط افتاد و بضرورت در بہمت تحصیل پوشش از وطن
 مالوف و مسکن معمود بیرون آمدہ چوں از شورستان در گذشت گزرش بر

شہ پاک دامن ۱۲ سہ جنایت گناہ ۱۲ سہ ہمارے بچے اور ان پر سلام ۱۲ سہ الفت کیا گیا ۱۲

موضع افتاد کہ خاک پاکش صالح زراعت بود غدیرے دید آب باراں درو
جمع شدہ و مہوئے ریاخ خنس و خاشاک از دور ساختہ آبے در غایت صفا و
لطف و نظروے در آمد عرب پیچ بار آب بر روی زمین ندیدہ بود متعجب
شد و پیش آمدہ قدرے آب از اں چشید در مذاقش بے شیریں و خوشگوار
نمود با خود گفت کہ من شنیدہ ام کہ حق سبحانہ و تعالیٰ در بہشت آبے دارد شیریں
کہ طعم اں ہرگز متغیر نہ گردد چنانچہ در قرآن آمدہ ^{فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَّاءٍ غَيْرِ}
ایں اگر غلط نہ کنم حق تعالیٰ برفق و وفا بہ بخشودہ بنزد گرسنگی و بے چارگی من
ایں آب از بہشت بدینا فرستادہ حالاً مصلحت در آنست کہ قدرے ازین
آب برداشتہ نزد خلیفہ روزگار برم و او ہر آئینہ در مقابلہ ایں خدمت
در بارہ من احسانے فرماید من اہل بیت من برکت انعام خلیفہ از قحط
باز و ہیم پس مشکے کہ ہمراہ داشت از اں آب پُر ساختہ راہ بغداد پر سید
وردی بدر اخلافتہ نہاد ہنوز میان اعرابی و بغداد مسافتے ماندہ بود کہ کو کبہ
حشمت و دبیر عظمت ماموں رسید اعرابی معلوم کرد کہ ایں خلیفہ وقت است
و عزم شکار دارد فی الحال بر سر راہ آمد و زباں بدعا گوئی و ثنا خوانی بکشاد ماموں
بد و متوجہ شدہ پر سید کہ اے اعرابی از کجائی آئی گفت از فطای باد یہ کہ اہل اں
بغصہ قحط و بلائے غلامانہ اند گفت بکجائی روی گفت بدر گاہ تو آمدہ ام
در دست تہی بستم بلکہ تحفہ دارم و مدیہ آوردہ ام کہ دست آرزوئے بچکس
یاد من وصال او نہر سیدہ و دیدہ تمنائے پیچ مخلوقے جلوہ جمال او ندیدہ خلیفہ
متعجب شد و گفت بیارتا چہ آوردی اعرابی مشک پیش آورد و گفت

لَقَدْ اَمَّا الْجَنَّةَ اِس اب بهشت ست کہ دریں عالم کسے نہ دیدہ نہ شنیدہ۔
 بیت آب گوشیر شاخ نبات در مژہ ہمیشہ آب حیات
 ماموں رکابدار را فرمود تا قدح ازاں آب بزودی آورد آ بے دید
 متغیر اللون و کر یہ الراحہ و دسومت مشک دروے اثر کردہ درنگ و بوی
 آن تغیرے عجب یافتہ خلیفہ قدرے اداں پشید و بفرست دریافت کہ
 صورت واقعہ چیست شرم کرم رخصت نداد کہ پردہ از روئے کار دے
 بردار و گفت اے اعرابی راست گفتی اِس عجب آ بے لطیف و شربت
 غریب ست اِس را بہر کسے نتواں داد پس رکاب دار را فرمود قدح آب در
 مطرہ خاصہ ریخت و مشک را در زاویہ انداخت و در محافظت آں آب
 مبالغہ زیادہ از حد نمود پس رومی با عربی کرد کہ یا وجہ العرب تحفہ زیبا و تر کے
 پسندیدہ آوردہ حاجت تو چیست و چه مدعا داری گفت یا خلیفہ المسلمین
 مردم من از فاقہ و بے نوائی در معرض تلف اند امید بفضل خدا دارم و بکرم
 تو خلیفہ فرمود تا ہزار دینار حاضر کردند و گفت اے اعرابی اِس زربا بلکیر و از
 ہمیں جا باز گرد و رومی بوطن خود را اعرابی زر گرفته فی الفور باز گشت۔
 بچے از خواص رسید کہ حکمت دریں چہ بود کہ ازیں آب کسے را نچنانہی
 و اعرابی را از ہمیں موضع باز گردانیدی ماموں فرمود کہ آن آ بے بو ذائقہ
 مزہ و بد بوی اما بہ نسبت آ بے کہ اعرابی بد اں پرورش یافتہ بود اورا آب
 بہشت نمی نمود، شایستے کہ چوں یکے از شما قدرے ازاں آب بخوردے
 بسر کار نرسیدہ اعرابی را براں کار ملامت کردے و طعنے زدے و آں بچہ

لے یہ پانی بہشت کا ہے ۱۲ سے بدلا ہوا رنگ ۱۳ سے یعنی اپنے خاص بڑن میں ۱۴ سے ہو سکتا تھا ۱۵ سے اضافت
 و بفتح سین و خفیف زاء بالکسر و تشدید ۱۶

منفعل شدے و اگر اور از ہمیں جا باز نگر و انیدمے می شاید پیشتر رفتے و
 آب دجلہ را بدیدے و از ایں آب عذب و لطیف بچشیدے و از
 کرده و آورده خود خجالت زده گشتے ما شرم داشتیم کہ یکے زواید و بوسیله از
 کرم ما توقع نماید و در خجالت بر صفحہ احوال او نشست باز گردود۔ فرح
 مخی را شرم نمی آید کہ سائل تجل از در گہ او باز گردد

قسمے دیگر حیائے ادب ست یعنی با آنکہ عملے باشد کہ بحسب شرع و
 عقل ارتکاب آن ممنوع نبود حیائے ادب اور از ایں اشتغال مانع
 شود چنانچہ نو شیر و اں در خانہ کہ محل نرگس بودے باز ناں و کنیز کان خود
 مباشرت نکردے و گفتے کہ چشم نرگس بچشمہائے نگرندہ می نماید و
 بحقیقت ایں صورت کہ از نو شیر و اں واقع شدہ حیائیت زیراکہ حیائیت
 کہ ناشی از ایمان باشد و او آتش پرست بودہ بلکہ ایں صورت ادبے ست
 کہ رعایت می کردہ و چون ملوک اسلام مثل ایں صورتے مرعی دارند اں
 حیائے ادب باشد۔ ہشتوی

دل کہ پُر از وصف حیائی شود آئینہ نور خرامی شود
 دیدہ بے شرم پسندیدہ نیست در نظر عقل خود اں دیدہ نیست

باب ہشتم عفت

و اں احتراز باشد از ارتکاب محرمات خصوصاً از شہوت حرام و ایں

لے نام ہر بغداد ۱۲ لے عذب شیریں ۱۲ لے شرمندگی ۱۳ لے شرمندہ ۱۴ لے پیداسو نے دالی ۱۴
 لے دیرری کردن ۱۴۔

از جمله مکارم اخلاق است و بزرگان گفته اند که آدمی دو نسبت دارد
یکی با ملائکہ کہ بدال نسبت بائل است بعلم و عمل و دیگرے بائہما کم کہ
بائل مناسبت خربص است براکل و شرب و وقار و شرط عقل آنست
کہ تا می تواند نسبت ملکی را قوت دهد و بجانب ہیمنی میل نماید۔ فرد
از ملائکہ بہرہ داری و زہائم نیز ہم بگزراز حفظ بہائم کہ ملائکہ بگری
پس ہر گاہ حریف خوردن مستولی شود آدمی میان حلال و حرام فرق نہ کند بچین
بوقت غلبہ شہوت نیز میان نکاح و سفاح امتیاز نہ نماید پس عفت
عبارت ازال است کہ بوقت آنکہ شہوت غالب گردد عنان نفس باز کشیدہ
دامن ہمت را از لوث حرام پاک دارد و جز بوجہ شرع بریں صورت اقدام
نفرماید و نظر از عملہائے ناشایستہ فرو بندد تا در ہائے خیر و صلاح و فیروزی
فلاح بر دے کشادہ گردد و چون پادشاہ بصفت عفت آراستہ باشد
ہر آئینہ ظلمت فسق و فجور از عرصہ مملکت دو شود و عالمہ عار و بدنامی بزن و
فرزند مردم نرسد۔ جتنوی

عفت آن جا کہ رایت افزارد دل و دین را تمام بنوازد
نفس از دینیک خوار و زار شود روح مقبول گردد گار شود
الحمد لله والمنة کہ ایں شاہزادہ کامگار عالی مقدار کہ از نخت دولت
بر خور دار باد۔ فرد
روئے خوب است کمال ہنر و دامن پاک بہ لاجرم تمہت پاکان دو عالم با اوست

باب دوم در ادب

لے جمع ہمیرہ ای چار پایہ ۱۲ شکر خدا کا اور احسان ۱۳۔

و آن صیانتِ نفس است از قول ناپسندیده و فعل ناستوده و خود را و مردم را در پایہ حرمت نگاہ داشتن و آبروئے خود و دیگران ناز نخفتن و حقیقت آنست کہ در جمیع احوال متابعت حضرت رسالت پناہ علیہ صلوٰۃ اللہ نماید کہ ادیب کامل اوست چہ در مکتب خانہ اَدَبِی دَرَجَتِ رَبِّی فَاَحْسَحْ تَا دِیْنِی کسے مانند او مؤدب و مہذب نشدہ - قطعاً

ادب آموزان ادیب کہ او ادب از حضرت خدا آموخت
بر کسے خواں سبق کہ در ہمہ حال سبق از لوح کبریا آموخت
و ادب از ہمہ کسں نیکومی نماید خصوصاً از ملوک جہاندار و سلاطین بزرگوار
چہ ہر گاہ کہ ایشان بر جادہ ادب استقامت ورزند ملازمان ایشان را نیز رعایت ادب لازم باشد و بدین واسطہ رعایا ہم نتوانند از طریق ادب انحراف ورزند پس امر مملکت منتظم گردد و مصالح اہل عالم بروفق حکمت مہیا شود و فی المثنوی المعنوی - نظم

از خدا خواہیم توفیق ادب بے ادب محروم گشت از فضل رب
از ادب پر نور گشت سست از ادب معصوم و پاک آمد ملک
و اکابر گفتہ اند بہترین سرمایہ و خوشترین پیرایہ مرا و لاد آدم را پنجبص
پادشاہان عالم را ادب ست - در اخبار آمدہ کہ سلطان مصر با پادشاہ روم
طرح مواصلت انداختہ و خبر او را از بہر پسر خود خطبہ کرد و ہم خبر خود را در عقد پیرے در آورد
و بسبب ایں وصلت رسل و رسائل از جانبین متواصل گشت و بانفاق
ایں دو صاحب دولت ہر دو مملکت با یک دیگر آراستگی پذیرفت و در امر کلی

۱۱ ان پرہیز رفتیں خدا کی ۱۲ ادب کھایا مجھے میرے رب نے سو اچھی طرح ادب کھایا ۱۳
۱۴ مثنوی معنوی میں ہے ۱۵ خواستہ کاری ۱۶

و جزئی مراجعت برائے یکدیگر نمودند و بے مشورت و تدبیر ہم در پیچ
 ہم شروع نمودند، روزی سلطان مصر بقیصر روم پیغام فرستاد
 کہ پسران زبده حیات و عمدہ زندگانی اند و نام مابعد از وفات جزئیات
 ایشان باقی نمی ماند۔ بیت

زنده است کسے کہ در دیارش ماند خلفی بسا دگارش

پس ہمت بر انتظام حال و فراغِ بال ایشان مصروف باید داشت
 و عنانِ عنایت بصوب جمعیت و وسعتِ معیشت ایشان معطوف
 باید ساخت و من بجہتِ پسر خود جنسِ ذخائر و نفائس و بردہ و ستور ضیاع
 و عقار مہیا کردہ ام از آن طرف رائے جہاں آرائے آل حضرت در حسن
 اہتمام بحالِ پسر خود چہ اقتضا فرمودہ است چوں ایں پیغام بسبح قیصر رسید
 تیسمے فرمود و گفت مالِ یارِ بیوفان و محبوبِ ناپائدار است ازو حسابے نباید گرفت
 و بہ متاعِ فانی دنیا ئے دنی فریفتہ نباید شد من پسر خود را بجلیہ ادب بیاراستہ ام
 و خزانہائے مکارمِ اخلاق برائے او ذخیرہ نہادہ ام مال در معرضِ فنا و زوال
 ست و ادبِ امین از تغیر و انتقال، چوں ایں خبر ملکِ عرب رسید گفت
 راست می گوید **الْأَدَبُ خَيْرٌ مِنَ الذَّهَبِ۔** فتنوی

ادب بہتر از گنجِ قاروں بود	فزون تر ز ملکِ فریدوں بود
بزرگانِ نکر و نادرِ ولے مال	کہ اموالِ راہست رو در زوال
غناں سوئے علم و ادب یافتند	کہ نامِ نکو از ادب یافتند

لے آب زمین ۱۲ لے زمیں وغیرہ ۱۲ لے ادب بہتر ہے سونے سے ۱۲ لے لطافت ایں کہ ردے اموال
 الف و اک اندرون لفظ زوال ست ۱۲

باب یازدہم در علوِ ہمت

در خبر آمدہ ست کہ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ مَعَآلِی الْاُمُوْدِ حَقِّ سَجَانُہٗ وَتَعَالٰی مَرُوْمِ
 بلند ہمت را دوست می دارد و اعمالِ بزرگ را بنظر قبولِ مشرف می سازد و
 رفعتِ ارجمند را ہمتِ بلند پیوند می دارد کہ جدائیِ ایشان از یکدیگر محال ست
 مرغِ ہمت چو بال بکشد ^{عز و اعتبار} آشیانِ بالی شد
 پیشِ چوگانِ ہمت عالی ^{کمرش گوی آسمان} باشد
 سلاطین را ہمتِ عالی پیشکارِ لیست کافی و مددگارِ لیست دانی ہر کہ را
 از ایشان ہمتِ بیشتر ست بقدرِ شوکت از دیگران بیشتر ست ^{افز}
 ہمتِ بلند دار کہ نزدِ خدا و خلق باشد بقدرِ ہمت تو اعتبار تو
 یعقوب لیث را در مبدأ جوانی یکے را بپیران قبیلہ گفت کہ خاطرِ مجاہد تو
 توانگر است چہ دریں سن کہ تو ہستی ہنگامِ استیلائے شہوت ست و غلبہ
 ہمت دستِ پیمانے راست کن تا از برائے تو کریمہ از خانوادہ بزرگ
 بخو اہم یعقوب گفت عروسے کہ من خوش کردہ ام دستِ پیمانِ او آ مادہ
 ست سیر گفت آنرا بر من عرض کن تا بینیم کہ چیست و از عروس نشان دہ
 تا بدانم کہ کیست یعقوب بخانہ درآمد و شمشیرے بیرون آورد و گفت من
 عروسِ مالکِ شرق و غرب را خطبہ خواہم کرد و دستِ پیمان من این تیغ جوہر
 دار و این شمشیر جوہر گز است ^{مشعر}
 با بختِ نیک پیچ کسے راستی نیست ^{ہر عروس ملک بہ از تیغ تیز نیست}

لے مقرر خدا دست رکھتا ہے بلندیاں کا سون کی ۱۲ لے شروع ۱۳ لے میں نے پسند کیا ہے ۱۴۔

ہمت بلند و نہ درخورِ نہمت ارجمند تست عرصہٴ مملکت ابدی را باں صنم کن
تا ہم چنانچہ بضرمت تیغ جہاںسوز ساحتِ سرایِ فانی را در قید ضبطِ مادی دوی
برکتِ عدلِ عالم افزوز ملک سعادت باقی ہم در قبضہٴ استحقاق تو آید تا ایں
نقصانِ برکتِ آن کمالِ تلافی پذیرد و ایں اندکِ بزیبِ آن بسیار رونق گیرد
ملکِ عقبیٰ خواہ کاں خسترم بود ذرہٴ زان ملک صد عالم بود
جد کن تا در میانِ ایں نشست عرصہٴ آن عالمت آید بدست
اسکندر بدین سخن تسلی یافتہٴ جریمِ آفریں فراوان کرد امر و شاہِ باز عقل
ہر گامے در سوائے شنائی اسکندر جہتِ آن پروازی کند کہ ہمای ہمتش
باستخوانِ ربڑہٴ دنیا سرفرونیادردہ - فرج
تو باز ساعدِ شاہی باستخوانِ منگر ہمای ہمتِ خود را بلند دہ پرواز

بابِ وارڈم در عزم

و ایں پیشرو قوافلِ مرادات و کفایت کنندہٴ امورِ مہمات ست پہچکس را
از سلاطین بے مدد عزم درست زمامِ تسخیرِ ممالک بقبضہٴ اقتدار در نیامدہ و
بے تگاپوی سچی بلیغ بر سرِ ریشہ یاری و سندِ جہان داری نہ رسیدہ بیت
بے عزم درست و سچی کامل کس را نشود مراد حاصل
و عزمیت درست آنست کہ چون بقصدِ کارے مکر بندد و بختن
ہمے اشتغال نماید بفتحِ پیچ مانعِ منتفع نگردد و قصور و فتور را بعزمِ خود راہ نہ دہد

از جیکے پسیدند کہ عزم ملوک در چہ محل نیگوئی نماید و در چہ وقت بکار می
آید فرمود کہ در دفع اعدای مملکت بغایت پسندیدہ است چہ سرگاہ کہ پادشا
از روی توکل فَاِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ پائے ہمت در رکاب عزیمت
آر و سر آئینہ شکر فتح و ظفر دواستقبالی او متوجہ می شوند زیرا کہ عزم
درست نشانی از غلبہ و نصرت است۔

شہ چو بعزم درست پای کند در رکاب دل شکن خشم را وز کفشتل فتنہاں
آوردہ اند کہ یکے از ملوک بخوردن گل عادت کردہ بود چنداں کہ حکما و
اطبا منع می کردند و مضرت آزا بازی نمودند از اں کار باز نمی آمد روزی
یکے از اہل الشرب بدین دے آمد و اورا بغایت زار و نزار یافت رخسار
ارغوانی اورا از عطرانی دید و تن با تابہ توان اورا در بند نا توانی گرفتار
یافت صورت حال استفسار نمود سلطان حقیقت باز گفت کہ مرا از جہت
خوردن گل پائے حیرت در گل است و دست حسرت بر دل درویش فرمود
کہ چوں میدانی کہ ازیں مہر خیز بتومی رسید بر ترک نمی کنی گفت چنداں کہ
جہد نمی نمایم با خود لبس نمی آیم درویش گفت اِنَّ عَنِ عِزِّهِ مِنْ عَمَامَاتِ الْمُلُوْثِ
کجا است آن عزم کہ پادشاں را می باشد کہ هیچ نوع ایشان را ازاں بازی
نواں داشت سلطان ازیں سخن متاثر نشد و عزم کرد بر آنکہ دیگر گل نخورد و
برکت عزیمت ازاں ہملکہ خلاص یافت۔ **قطعہ**

عنان عزم بہر جانب کہ بر تابی کس بدست تو و دشان خود را
کہ کس بمنزل مقصود رہی یابد مگر لبستی تمام و در بعزم دست

لہ پھر جب عزم کیا تو نے تو بھروسہ کرنا پر ۱۲ کہ جلدی کا کتابہ ہے ۱۲ کہ رگیز کہ سب کی جگہ مستعمل
ہے ۱۲ کہ کہاں ہے عزم پادشاہوں کے عزموں سے ۱۲ کہ اثر قبول کرنے والا ۱۲۔

ہر آنکہ پاک طلب در طریق غرہا بہ تخت گاہِ بزرگی رسد گام نخست

باب سیزدہم در جد جہد^{۱۳}

جد سعی کردن است در تحصیل مطالب و جہد رنج بردن است در اکتساب مقاصد و آرب و جد جہد از اخلاق ملوک جہانگیر و سلاطین کشورستان است و این صفت تابع ہمت می باشد ہر چند ہمت عالی تر بود جد و جہد در طلب مقصود بیشتر واقع شود و باید کہ مرد بلند ہمت از تحمل مشقت نیز سہمہ حال از دو بیرون نیست اگر جہد دامن مقصود بدست آید فہو المراد و اگر در حجاب توقف ماند عذر او نزدیک عقلا واضح است و علو ہمت او در طلب مفاد و اکثر بر ہمد ضما کر ہویدا و لائحہ شعری

در طلب میکوشم اریا کم ز ہے تخت بلند در نیام عزیزین اقتد بزرگاں را پسند
در امثال حکماء ہند مذکور است کہ مورے کمر جہد بر بستہ بود و از تودہ خاک کہ نقل آں آدمیاں را بکلفت میسر شدے ذرہ ذرہ می برد و بطرف دیگر میرنجت مرغ بر و گذر کرد شخصے دید ضعیف و نحیف کہ بنشاط تمام دست و پائی می زد و در نقل کردن خاک جدے تمام و جہدے مالا کلام بجائی می آورد و گفت اے ضعیف بنیہ و نحیف سیکر این چه کار است کہ پیش گرفته و این چه ہم است کہ در این خوض کردہ امور گفت مرا بایکے از قوم خود نظر نیست و چون طلب وصال او کردم این شرط پیش آورد کہ اگر سر وصل ماداری قدم در نہ و این تودہ خاک را از بس رگزار بردار حالا مستعد آں کار شدہ ام و میخواہم کہ بدال شرط اقدام

نمودہ از عہدہ عہد بیرون آیم مرغ گفت ای گمان کہ می بری بقدر آرزوے
تو نیست و این ملاں کہ می کشی بقوت بازوے تو نے مور گفت من عزم ایں
کار کردہ ام و قدم جد و جہد پیش نہادہ اگر پیش برم ہو المراد در نہ معذورم خواهند
داشت

مثنوی

من طریق سعی می آرم بجا لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى
و امن مقصود اگر آرم بکف از غم و اندوہ مانم بر طرف
ور نہ شد از جہد من کائے بکام من در اں معذور باشم و السلام
آفریدوں را در مبادی ایام سلطنت کہ ریاضین دولت او در ریاض
سعادت دمیدن داشت و ریاح شادمانی از مہبت کامرانی و زیدن ، اندیشہ
تسخیر بعضی از ممالک کہ در تصرف جمع از متغلبان بودید آمد۔ شرح
گفافی نفس اگر چند اندک ست ولے جہاں بہ تیغ گرفتن زہمت عالی ست
ایں معنی رایا رکان دولت مشاورت کرد جمع گفتند اے ملک ملکہ
داری آراستہ ، و مبالغہ تحمل و خواستہ ، بے ضرورت غبار فتنہ آجنتن و نش
تشویر برافروختن صواب نمی نماید ازاںچہ ہست تمتع بردار و از کتاب مخاطره
فرو گزار۔

شرح

در فراغت کوش و در لذت کہ نسبت آرزو را ہیج پایا نے پدید
آفریدوں گفت قناعت مقتضائے طبائع ہما تم سرافگندہ است
و نشستن در کنجہ از اقتضائے دناہت ہمت عجز از کار و اماندہ فرصت قت
را کہ چوں خیال سحاب گزرنده است غنیمت باید شمرد و در حصول آمال زر کو ب

۱۲ نہیں ہے ان کے لئے کچھ سعی کی ۱۲ ہے ہوا چلنے لگی ۱۲ ہے زبردستی غلبہ کرنے والے ۱۲ ہے قدر
حاجت ۱۲ ہے پستی ۱۲ ہے پریشانی ۱۲ ۔

اہواں اندیشہ نباید کرد **قطعہ**

کمر سلطنت نباید بست ہر کار غبت تن آسانی ست
 از مشقت کجا بر آساید ہر کار اہمت جہا نیانی ست
 آورده اند کہ ملکہ پسر خود را بحرب خصم فرستادہ بود خیر آوردند کہ ملک
 زادہ گاہ گاہے در راہ زرہ از ہر خود بیرون می کنند و دشب در یک منزل خیمہ
 اقامت می زند پدید بد و نوشت کہ اسے پسر حق تعالی کہ عزت را آفرید کلفت
 و مشقت را بآں قریں ساخت و مذلت را کہ خلق کرد آرام و راحت را با او فراق
 گردانید انکہ عزت را ببلوک داد و مذلت را بر عایا حفظ یاد شاہ عز ملکست
 و قسم رعیت امن و امان و استراحت و این ہر دو بخش کجا جمع نہ شوند لاجرم پادشا
 را باید کہ آسایش را و دواع نماید و راحت را بر عیت گزارد و اگر چنین نمی کند
 یا استراحت در می باید ساخت و از عز ملک اعراض می باید نمود۔ **فرد**
 لذت شاہی ترا بس راحت دیگرجوی باوجود سلطنت سرمایہ دیگر نخواہ
 یعقوب لیث در بدایت حال خود را در ہمالک افگندے و خطر ہائے کلی را
 ارتکاب کردے از آسائش نفس بر طرف بودے و از کشیدن مشقتہایک
 نفس نیا سودےے اورا گفتند تو مرد شومی گری ترا باعث بریں ہمہ جفا کشیدن
 و خود را در غرقابہ ہلاک افگندن چسیت گفت مراد ریغ می آید عمر عزیز خود
 را در اصلاح روی و مس صرف کردن و روی توجہ بہ پیشہ کہ درال شریک
 بسیار باشد آوردن جہد من در آنست و جہد من برائے آنکہ خود را بر تہ رسام
 کہے از اینائے جنس من با من شریک نباشد گفتند این ہمے بغایت
 صعب و کارے بسیار مشکل ست گفت من دانستم کہ شربت مرگ

چشیدنِ ست و بارِ فنا و قواست کشیدنِ آنکه در کارے بلند تلفِ شوم به که در
 کارے پست بمیرم لاجرم بدیں جَد و جہد رسید بدان منصب که رسید ثنوی
 می باش بجَد و جہد در کار دامن طلب ز دست مگزار
 هر چیز که دل بدال گر آید گر جہد کنی بدست آید
 و چنانچه بجَد و جہد بنائے بزرگی تمهید می یابد بفضیله این صفت که بطالت
 و کسالت ست اساس شوکت و دولت در هم می شکند یکے را از آل طاهر
 سوال کردند که سبب زوال ایالت و انتقال دولت شما چه بود جواب داد که شراب
 شب و خواب بامداد یعنی از کاهلی بکار ملک نه پرداختن و از کسالت رسم جلالت
 برانداختن لاجرم سفینه اختیار در گرداب زوال غرقه گشت و کشتی امید بساحل
 مراد نه رسید -

بنائے دولت خویش آن کسی خراب کند که شام بخورد و صبحگاه خواب کند

باب چهارم در ثبات و استقامت

و آن پایداری باشد در کفایتِ مهمات و مداومت بر دفع مکاره و بلیات
 فی الحقیقت ثبات مثمر میانس و برکات ست و منتج فوائد فلاح و نجات و نایب
 زمره را از طوائف خلق بصفه ثبات آن و استقامت است که ملوک را چه تنها
 ثبات پادشاه بر رعایت فرماں برداران و دفع دُشمن متمرکان و بدکرداران نزدیک
 خاص و عام روشن نگردد چشم و خدم سر بر خط اطاعت نه نهند و اهل بطنی و فساد

له جاتر بنا ۱۲ شه غواش کرے ۱۲ شه بیکاری ۱۳ شه سستی ۱۴ شه سرداری ۱۵ شه دیرگی ۱۶ شه بیکاری ۱۷
 شه برکند ۱۸ شه سرکشان ۱۹ شه سرتانی ۲۰

از موانع عصبیان و عناد استرازنہ نمایند پس ملک را بہ ثبات و استقامت راست
 و ملوک را از و استمداد و استبشار۔ **فصل**
 سر سر کہ یافت افسرے از گوشہ ثبات در اقتدار بگذرد از چرخ ثبات
 چیکے گفتہ است ہر کہ خواہد کہ اساس سلطنت او از انہدام ایمن باشد
 باید کہ بنائے کار خود بر ثبات و وقار ہند۔ **فصل**
 بنائے کار بہر بر ثبات و ایمن باش کہ ہر بنا کہ بر اصل ست پایدار بود
 مرد ثبات قدم آنست کہ از راہ درویش خود بدغدغہ و ہیج موسوس روی بر
 نگرداند و از رسم و طریق خود موسوسہ ہیج موسوسہ انحراف نورزد کہ بدور فسیق
 نجات جز بطریق ثبات رونی نماید چنانچہ حکیم الہی میفرماید۔ شنوی
 در نزد درہ نجات مسداں **ہیج** خصلت بہ از ثبات مداں
 میل داری بر فعت درجات در معالی ثبات در ز ثبات
 و نشانہ ثبات دو چیز است یکے آنکہ در ہر کارے کہ شروع می نماید تمام
 آں بر ذمہ اہتمام لازم داند آوردہ اند کہ قیصر روم از نوشیرواں پرسید کہ
 بقائے پادشاہی در چیست گفت من ہرگز کار بے ہودہ نفرمایم و ہر جے کہ
 بدال امر مخم با تمام رسام قیصر فرمود کہ ہمہ حکمائے یونان ہمیں گفتہ اند۔
 ہر طرح کہ انگنی چو مرداں **ہیج** جہدے بجن و تمام گرداں
 یعنی علمے کہ بر ساری **ہیج** باید کہ در نگوں نسازی
 و علامت دوم آنست کہ سخن کہ بر زبان او جاری شود نقیض آن نامکن
 باشد تکلم نہ کند چنانچہ در تالیف مذکور است کہ سلطان رضی روزے در میدان

لہ! سباب ۱۲ لہ طلب بشارت ۳۷ یعنی ثابت ستارے کہ آنھویں آسمان پر ہیں ۱۲ لہ و سوسہ
 ڈالنے والا ۱۲ لہ پریشان کرنے والا ۱۲۔

غزنین می گشت حمایه دید سنگی گراں بردوش نهاده و بجهت عمارت اومی برد
 و در بردن آن سنگ رنج بسیار می کشید سلطان چوں مشقت او مشاهده
 کرد از روی رافت جملی و عاطفت فطری که داشت فرمود که اسے حال این
 سنگ را بنہ حال آن سنگ را در میان میدان بیند اخت مدتے آن سنگ
 در میدان بود و اسپاں چوں آنجا می رسیدند بدبختی می کردند و می پند جمع
 از خواص بوقت فرصت آن حال بعرض سلطان رسانید کہ فلاں روز حال بنا بر
 امر عالی و فرمان ہمایوں سنگی کہ بر پشت داست در میان میدان بیند اخت و
 و اسپاں ازاں راہ بکلفت می گززند و کسے غیر آن حال آن سنگ را بر نمی تواند
 گرفت اگر فرمایند تا از آن جا بردارند و راہ خالی سازد مناسب می نماید سلطان
 فرمود کہ بر زبان ما گذشتہ است کہ نہہ اگر بگویم بردار، مردم آن را بر بے ثباتی ما
 حمل کنند گو آن سنگ ہماں جا باش نقل ست کہ آن سنگ تا آخر عمر
 سلطان در آن میدان افتادہ بود بعد از وفات او نیز بہت مراعات سخن او
 ہیچکس از اولاد او برنداشتہ۔ **قطعہ**

سخن شاہ شاہ سخن است بہمہ حال پاس باید داشت
 تا نگردد نقیض آن ظاہر باید آن را بلوچ دل بنگاشت

باب ۱۵ پانزدہم عدل

عدل شمنہ ایست ملک آرائی، ولعہ ایست نور افزائی، وظلمت ز دای،
 و حق سبحانہ و تعالیٰ بندگاں را بدیں صفت می فرماید اَللّٰهُ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ
 نہ بھڑکتے نہ ۱۲ تے بے شک اللہ حکم کرتا ہے عدل کا اور احسان کا ۱۲۔

وَالْإِحْسَانُ عَدْلٌ أَنْتَ كَمَا دَرِ مَظْلُومًا وَنَهْدٌ وَاحْسَانُ آلٍ كَمَا مَرِ بِمُحْرَجَةٍ
 بِرِجْرَاحَتِ مَحْرُوحًا نَهْنِدُ وَدَرْ خَبْرِ آئِدِه است که یک ساعت عدل پادشاه در
 پِلَه میز آن طاعت رائج ترست از عبادتِ شصت ساله زیر آن نتیجہ عبادت
 جز بعامل نه رسد و فائده عدل بخاص و عام خرد و بزرگ و اصل گردد و منبج
 ارباب دین و دولت و مصالح اصحاب ملک و ملت بیکت آن قائم و منتظم
 شود و ثواب عدل از حد حساب افزون است و از چیز قیاس بیرون، آورده اند
 که یکی از سلاطین را داعیه آن شد که حج خانه خدا بگذارد و بقدر حرمت طواف
 حریم عزت بجای آورد و بزمید صفا و اجابت دعا از انشاه و کفاره ممتاز و سرفراز
 گردد۔

بیست

هست طوافِ حرم کردگار در دو جهان واسطه اقتدار
 اشرف مملکت و ارکان دولت بموقف عرض رسانیدند که ای ملک
 شرط ادا حج این طریقت و سلاطین را دشمن بسیار باشد اگر با خیل
 و حشم عزیمت نمائی تهیه ایشان در پی راه دور و دراز تغذیه تمام دارد و اگر
 باندک ملازمی توجه فرمائی خطرات کلی متصورست و دیگر آنکه سلطان در بلد
 حکیم جاں دارد و حسب و قبلیکه سایه دولت آنحضرت از مفارقت رعایا دور شود
 هرج و مرج پدید آید و تمام هیام خواص و عوام از سلک انتظام بیرون رود
 سلطان فرمود که چوں این سفر میسر نمی شود چوں کنم که ثواب حج دریا بکم و از
 میمنت ایل طاعت بهره مند گردم گفتند درین ولایت درویشیست که
 مدتها مجاورت حرم کرده و شصت حج با شرائط آل بجای آورده حالادر گوشه

له حاجت ردایاں ۱۲۵۰ مثلاً ۱۲۵۰ بحسب ۱۲۵۰ آمادگی ۱۲۵۰ از توابع است در محل گویند که جمع
 ناموافق و اتفاق برخلاف هم کارے کنند و هر کجا پنجه از دست آید بکنند ۱۲۵۰

عزت نشسته است و در آمد و شد بر خلق بسته - بیت
گشسته ز غوغای خلایق ستوه یائے کشیدست بد امان کوه
شاید که ثواب حج تو ای خرید و از مشورت آل بختی کامل تو ای سید پادشاه
از صدق عقیدت که باهل الشهداست بخدمت درویش رفت و در اثنا ی
سخن فرمود که مرا از روی حج از ضمیر سر بر زده است و ارکان مملکت و ملت
صلاح در توقف می بیند و استماع افتاد که ترا حج بسیارست چه شود که ثواب
یک حج بمن فروشی تا تو بنوای بری و من بشوای، درویش گفت من ثواب همه
چهار انبوی فروشم بادشاه پرسید که هر حج بچند فروشی گفت هر گاه که برداشته
ام در هر حج تمام دنیا و هر چه در دنیا است سلطان گفت از دنیا و متاع دنیا
مقدار اندک بیش در تصرف من نیست و ایس بهای یک قدم نمی شاید
پس حج چگونه تو انم خرید و بری تقدیر بهای همه حجاب در خیال چوں تو ای
گز انید درویش گفت شاهان من همه حجاب من پیش تو آسان ست شاه
گفت چگونه، گفت چوں در قضیه مظلوم عدل کنی و یک ساعت بهم داد
خواهی پردازی ثواب آں بمن بخش تا من ثواب شصت حج تو بخشم و هنوز صرف
برده باشم و دریں سودا سود بسیار کرده پس معلوم شد که سلطان را بعد از
اقامت فراکش و سنن بیح طاعت واجب تر از اشتغال بمصالح بندگان خدا
نیست و به صفت نصف زبستن و بنظر عدالت و حمایت در رعایا نگر لیستن
از همه طاعت افضل و اکمل، چه اگر حمایت عدالت نباشد از باب قوت و
شوکت دمار از جمعهای خلق بر آرد و چون ضعیف حالان هلاک نشوند اقویا
نیز بر جای نمانند چه معیشت خلایق بیک دیگر باز بسته است و انتظام احوال
مردم جز بعدل ممکن نیست -

عدل نور نیست کز و ملک منور گردد وز نسیمش همه آفاق معطر گردد
 عدل پیش آرد مراد دل درویش برآرد تا تر اهر چه مرادست میسر گردد
 و از فضیلت عدالت همین نکته بس که عادل محبوب همه مردمان است اگر چه از
 عدل او فائده بدیشال نرسیده باشد و ظالم مبعوض جمیع جهانیان است اگر چه از
 ظلم او ضرر بدیشال لاحق نه شده باشد و مصداق این حال و مقیاس این مقال
 قصه نوشیروان عادل و حجاج ظالم است بآنکه نوشیروان کافر بود و آتش
 پرست و حجاج یزید فرزند اسلام زاده و صحابه و تابعین را دیده سرگاه که نوشیروان
 را یاد کنند برو آفرین گویند بسبب عدل او و چون ذکر حجاج گزرد بر و نفسی
 فرستند بواسطه ظلم او.

مثنوی

دادگری شرط جهان داری است دولت باقی ز کم آزادی است
 مملکت از عدل شود پایدار کار تو از عدل تو گیر دقرار
 هر که در این خانه شیخ داد کرد خانه فردا می خود آباد کرد
 عبد الله طاهر روزی پسر خود را گفت که آیا دولت در خاندان ما باقی
 ماند پسر جواب داد که مادام که بساط عدل و فرش انصاف در این ایوان گسترده
 باشد.

قطعه

تاج پادشاه بود بر بساط عدل بر فرق او نهاده بود تاج سروری
 چو دست آستین ثعلب کند باشد نصیب کردن او طوق مدبری
 در اخبار واردست که پادشاه عادل سایه لطف خداست در زمین که پناه می
 گیرد بوی هر مظلومی و مقررست که هر که از تاب آفتاب رنج رسد جهنم
 است راحت پناه بسایه می برد تا رنج او براحت مبدل گردد و همچنین مظلوم نیز که از
 تاب آفتاب ستم و حرارت شرارت ظلم به تنگ آید به پناه سایه الهی که عبارت از

پاشاه ست التجا نماید تا از کلفت بیداد ظالمان ببرکت آن ظلِ ظلیل امن و
امان آسایش و آرامش یابد و فی المشئوی المعنوی - **منظر**

شاه عادل سایه لطف حق ست هر که دارد عدل لطف مطلق ست
خلق را در سایه خود بجای ده و ز شرف بر فرق گردون پای نه
حکما گفته اند عدل سویت نگاه داشتن ست میان خلق یعنی گروهی را
بر گروه مسلط سازد و هر طائفه را در پای او نگاه دارد و خدام سلاطین در اصل
چهار گروه اند اول اهل شمشیر چو امر و لشکریاں و ایشان بمنشأ آتش اند دوم
اهل قلم چو دُر و کتاب و این گروه بمنشأ هوا اند سوم اهل معامله چو بازرگان
و محترقان و ایشان بمنشأ آب اند چهارم اهل زراعت و ایشان بمنشأ خاک
اند پس همچنان که از غلبه یک از ارکان چهارگانه بر دیگر مزاج خلق تباه شود
بغلبه یک گروه از این اصناف چهارگانه مزاج ملک هم روی به تباهی آرد و
صلاح عالم و نظام امور بنی آدم منقطع و منتظم ماند - **قطعه**

هر یک راز خلق مرتب است پیش ازین دور یافته تعبیر
گر کس از حد خویش در گزند فتنه خیزد ازین روی زمین
هر کس را بجای او بنشان پس بدولت بجای خود بنشین
و یک از فضیلت عدل آنست که خاک در اجزای سلطان عادل تفر
نمی کند آورده اند که یک از علماء در مجلس مامون حدیثی روایت کرد که اشخاص
پادشاهان عادل در قبر متفرق نمی شود و اجزای ایشان از یک دیگر نمی ریزد
مامون فرمود که مراد صدق حدیث نبوی شایسته نیست اما داعیه دارم
که نو شیر و ارا بعینم که فی الواقع منظر عدل بوده و بر زبان معجز نشان حضرت

رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم گذشتہ کہ من متولد شدم در زمان ملک عادل پس عزیمت مدائن کرد چون بدانجا رسید فرمود تا دخمہ نوشتیرواں - بکشادند و بدانجا در آمد دید تازه در خاک خفته چنانچہ شخصے در خواب باشد و سه انگشتی در دست داشت برنگین ہریکے پندے نوشتہ اول آنکہ با دوست و دشمن مدارا کن دوئم در کار ہابے مشورت خرد منداں شروع منمای سؤم رعایت رعیت فرو گزار و در روایتے دیگر آمدہ کہ لوحی از زر بالائے ہر وے آویختہ بود و بر آں لوح نوشتہ کہ ہر کہ خواہد کہ خدا ملک اورا بزرگ گرداند گو علمائے زمان خود را بزرگ گرداں و ہر کہ خواہد کہ ملک اورا بسیار شود گو صفت عدل خود را بسیار ساز مامول بفروموتا آں پند ہارا بنوشتند و آں خاک را ببطر آلودہ سرش پوشیدند و منقول ست کہ در آں دخمہ یکے از ندائے مامول اجازت سخن طلبید و بعد از نصحت فرمود کہ عدل را خاصیتے ست کہ بعد از وفات ضریر خاک از کافر عادل بازمی دایرد اگر عادل بسعادت اسلام مستعد باشد چہ عجب کہ در عقبی نیز ضریر آتش از و باز دارند مامول ای سخن را پسندید و فرمود تا در ذیل آں وصایا ثبت گردند مثنوی

عدل در دنیا نگو نامت کند در قیامت خوب فرجامت کند
اندریں عالم معظم سازد ت چوں بد اں عالم رسی بنواز ت

و از جملہ ارکان عدل اصغائے کلام داد خواہ ست یعنی گوش بر سخن مظلوماں کردن و روئے عاطفت بساختن ہم ایشاں آوردن و ازاں کہ بسیار گویند ملول نباید شد و بہ تنگ نباید آمد زیرا کہ پادشاہ حکم طیب دارد و مظلوم بہ ثواب بسیارست و مریض می خواہد کہ تمام احوال خود را پیش طیب

باز گوید پس اگر طبیب تمام سخن بیمار گوش نکند بر حقیقتِ مرض و سِطَلَح
 نشود و بے اطلاعِ مرض و تشخیصِ آن علاجِ چگونه توان کرد۔ بیت
 تو طبیبی و مَنّتِ بیمارم حالِ دل از تو چہ پنهان ارم
 آورده اند کہ روزے یکے با بزرگے حالِ خود باز گفت التفاتِ نفوذ
 و دیگر باز گفت گوش نہ کرد سوم بار عرض کرد گفت چند درِ دُسر می دہی گفت
 سر تو می درِ کجایم آن عزیز را خوش آمد و حاجتش روا کرد۔ شرح
 سر بر آوردی بدولت یا مِردی کنِ لطفِ بدسترس دادت خدا افتادگانِ زادِ شکیب
 یکے از سلاطین بزرگے را پر سید کہ می گویند ہر چیزے را زکوٰۃ ایست زکوٰۃ
 سلطنتِ حبیبیت جواب داد کہ زکوٰۃ پادشاہی و جہاں داری آنست کہ اگر مظلوم
 و ادخواہی نماید و متظلّمی حاجتِ خود را عرض کند سخن اورا اصغافرا بیند و با او بمبار
 او مواساۃ سخن کند و جواب درشت باز نہند و از سخن گفتن با ضعیفا و فقرا عار
 نہ دارند کہ مکالمہ با خرداں از خصااں بزرگانِ ست پہ سلیمان علی نبینا و علیہ السلام
 در موکبتِ سلطنت با شرفِ نبوت سخن موز ضعیف استماع فرمود۔ شرح
 نظر کردن بدرویشاں بزرگی را بیفزاید سلیمان با چہاں حشمت نظر با بوموش
 آورده اند کہ پادشاہے بود در دارالملکِ چین بزیورِ عدل آراستہ و
 نہالِ حالش بصفّتِ نصفِ پیراستہ۔ بیت
 رستم رازیاں عدل را سودا زو خدا را ضی و خلق خوشنودا زو
 ناگاہ آفتے بختِ سامعہ اورا ہیافت و گرانی در گوش او پدید آمد ارکانِ
 دولت را جمع کرد و چہاں زار بگرست کہ حملہ حاضران بر حالِ دے بگریہ آمدند
 و از براے تسلّیہ اوند پیر ہا انگجند ملک فرمود کہ شما گہاں میرید کہ من برفوت

حسین سمع میگرم چه میدانم که عاقبت کار فتور و قصور بقوی و جواس راه خواهد یافت پس بر بطلان چیزهای از آن مرد خردمند چگونه اندوه گیس شود گریه من برای آنست که ناگاه مظلوم دادخواه بر درگاه فریاد کند و صدای استغاثه او بگوش من نرسد و او محروم باز گردد و من عند الله مواخذه باشم اما در باب فکر کرده ام بفرا میداد درین دیار ندانند که کسی غیر دادخواه جامه سرخ نبوشد تا بدان علامت بر حال مظلومان اطلاع یابم و بداد ایشان برسم. تشهر داد مظلومان بده مقصود مجروان برآرد دین و دنیا را بدین داد و بخش محمودار و بسیار بوده که سیکه داد که داده اند و بفرا مظلوم می که رسیده اند از حقوق عقی برات نجات یافته اند چنانچه در اخبار آمده که سلطان ملک شاه سلجوقی روزی بر کنار زنده رود و شکار می کرد زمانه بهت استراحت در مرغزار می فرود آمد از ملازمان سلطان ملک شاه غلامی که حاجب خاص بود بدید در آمد گاوی دید که بر کنار جوی می چرید بفرمود تا آن گاوی گرفته بکشتند و قدر گوشت از آن کباب کردند و آن گاوی از آن عجزه بود که معیشت او با چهار یتیم که داشت از شیر او حاصل می شد چوں از آن واقعه خبر دار شد از خود بے خبر گشت بیامد و بر سر پله که گذر سلطان بر آن بود منتظر بنشست ناگاه کوکبه دولت ملک شاهی بر رسید بر جست و عنان مرکب سلطان بگرفت همان غلام حاجب تا زیانه بر آورد و خواست که بر آن عجزه بزند و منع کند سلطان گفت بگذار که مظلوم و بیچاره می نماید تا بنگرم که تظلم او چیست و داد او ز دست کیست پس روی به پیرزن آورد که سخن گوی پیرزن بگفت آن که گفته اند.

مصراع مظلوم لیر باشد و چیره زباں

دباں بکشد کہ اے پسر الپ ارسلان اگر دادِ من بر سرِ پل زندہ رودند ہی
بعزت و جلالِ احدیت کہ بر سرِ پل صراطِ تا انصافِ خود از توں تنانم دست
مخاصمت از دادِ من تو کوتاہِ کخم نیک اندیش کن کہ ازین دوسرِ پل کرام اختیار میکند
فرح۔ انصافِ خود و دادِ من امروز بدہ بدہی بہ ازاں بود کہ بستانند

سلطان از نہایتِ این سخن پیادہ شد و گفت نہ ہماراے مادرِ من طاقت
جواب آں سرِ پل ندارم بگوئی تا بر تو کہ ستم کردہ است تا دادِ تو از ولستانم پیرزن
گفت اے ملک ہمیں غلام کہ بحضور تو تا زیا نہ عقوبت بر سرِ من کشیدہ چشمہ عیش
مرامدِ رستاختہ است و گاوی کہ معیشتِ من و یتیمانِ من از شیرش ہبیا بودے
بکشت و کباب کرد ملک شاہ بفرمود تا غلام را سیاست کردند و غرض یک ماہ
گاؤ ہفتاد گاؤ از حلال تر و بچہ بد و دادند و بعد از چند گاہ کہ سلطان وفات یافت
پیرزن در ہنوز در حیات بود نیم شبے بر سرِ قبر دے آمد و روئے نیاز بقبلہ دعا
آوردہ گفت الہی ایں بندہ کو کہ دریں خاک ست و قیے کہ من رماندہ بودم در
من بگرفت حالا او در ماندہ است تو بہ گرم دستگیری او کن من بیچارہ بودم او
با عاجزی مخلوقیت خویش بر من بخشود ایں زماں او بیچارہ است تو با قوت
خالقیت خود برو بخشائی۔ یکے از جملہ عبادِ ملک شاہ را بخواب دید پرسید کہ
خدائے تعالیٰ باتو چہ کرد فرمود اگر دعائے آں پیرزن بفریادِ من نرسیدے
از چنگالِ عقابِ عقوبتِ خلاص ممکن نہ بودے۔ مثنوی

گفت کہ بر رگزار آں گندہ پیر گر بدعا یم نشدے دست گیر
بے نظر مہمتِ پادشاہ حالِ من غمزدہ بودے تباہ
دادِ من اور ابد عار نہ نمود فیضِ دعائش در رحمت کشود

لہ دندگی ۱۲ لے عبادت کرنے والے ۱۲ لے طاؤر لیست تیز پر ۱۲ لے نہایت پیر ۱۲۔

رکن دیگر محافظت حکم الہی است یعنی داوے کہ دہد باید کہ موافق و مطابق احکام شرع باشد و در ختم و رضا جانب حق نگذارد کہ حکم او بالائے ہمہ حکماست ہر کہ سر از حکم حق نہ پیچد پیچ کس نہ تواند کہ سر از حکم او بپیچد۔ فرشتہ

ہر جا کہ پادشاہ و سلاطین و سرور است محکوم آستان در کبریا کے است نقل است کہ در ایام خلافت مامون کسے گناہے کردہ بود و ازاں شہر فرار نمودہ برادر اورا پیش مامون حاضر کردند مامون حکم کرد کہ برادر خود را حاضر کند و گرنہ اورا بجوڑ برادر بقتل رسانند آں شخص گفت اے خلیفہ اگر عامل تو خواہد کہ مرا بکشند و تو حکم فرستی بدو کہ فلاں را بکُزار آں عامل مرا بکُزار دیا نے گفت بلے بکُزار و گفت پس من حکم آورده ام از پادشاہ ہے کہ تو بجایست او حاکی کہ مرا بکُزاری گفت نشان تو کو گفت نشان من ایں است کہ خدائے تعالیٰ جل جلالہ می فرماید وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرٰی یعنی پیچ کس را بگناہ دیگرے گیرید مامون متاثر شد و بگریست و گفت اورا بکُزارید کہ حکم و نشان مبرم آورده است اَلَا لَعْنَةُ الْحَكَمِ وَهُوَ خَيْرٌ مِنَ الْحَاكِمِ۔ و با عی

حکمے کہ آں ز بار گہ کبریا بود۔ بالاتر از مقولہ چون و چسرا بود حکمے کہ صادرست ز دیوان لم یزل خود ز ہرہ مخالفت آں کرا بود

(۴) آورده اند کہ عمرو لیث یکے را بسخن صاحب غرضے مجوس ساحت مادر آں کس عرضہ داشتے نوشتہ بر سر راہ عمرو بایستاد چوں عمرو برسید پیرزن بتجلیل کاغذ بازی کرد کہ بدست عمرو بدہد مرکب عمرو تند بود در رسید عمرو متغیر شد و بفرمود تا آں ضعیفہ را دور کرد و اندواز آنجا در گزشت باز مجوزہ بر سر راہ آمد و بایستاد تا عمرو باز گشت و دیگر بارہ پیش آمد و ظلم نمود عمرو پرسید کہ ایں چه کس است گفتند

لہ اور نہیں اٹھا نا کوئی اٹھانے والا دوسرے کا گناہ ۱۲ آگاہ ہو کہ اسی کا حکم ہے اور وہ اچھا حاکم ہے ۱۲

مادرِ فلان محبوس ست عمرِ داز و متغیرِ بودہ روی بگردانید و بد و ملتفت نشد
 پیر زن گفت اے ملکِ حکم تو در بارہٴ پسر بیگناہ من چیست گفت آں کہ اورا
 صد چوب بزنند و رویش سیاہ کنند و گردِ شہر بگردانند و نہ کنند کہ سر کہ در حضرت
 سلطان عاصی شود سزا اے دے این ست پیر زن گفت این حکم تو میبئی گفت
 آے من این حکم می گنم گفت پس حکم خدا کجا باشد کہ ہر حکم کہ تو خواہی کنی ہیبت
 ہیبت این سخن لرزہ بر عمر و افتاد و بے ہوش شد چوں با خود آمد بفرمود تا محبوس
 را از زندان بیرون آوردند و خلعتِ خاص بدو پوشانیدہ بر مرکبِ خاصہ سوار
 کردند و گفت آں را در شہر و بازار بگردانید و منادی کنید کہ ہر حکم کہ خدا کند عمر ولایت
 کہ باشد کہ خلاف آں در خاطر گرداند - فرج

ادھاکم ست و ما ہمہ محکوم حکم او مارا چہ اعتبار بود حکم حکمِ اوست
 رکنے دیگر خلوص نیت ست در باب رعیت و بہ نیک خواہی ایشان
 مائل بودن چہ نیت پادشاہ را دریں باب اثرے تمام ست اگر نیت عدل کند
 برکت و جمیع نتیجہ دہد و اگر نعوذ باللہ خلاف این باشد برکت از محصول برود
 و عقد جمیع رعیت گسیختہ گردد و شیخ مصلح الدین سعدی رَحِمَہُ اللہُ رَدَّوْحَہُ
 این معنی را در سلکِ نظم کشیدہ

فتنوی

دراں کوش تا ہر چہ نیت کنی نظر در صلاحِ رعیت کنی
 کہ سلطان اگر نیت بد کند ہمہٴ جہان بانی برہم زند
 آورده اند کہ پادشاہ قباد روزے در شکار از لشکر جدا افتاد و ہوا گرم شد او
 از تشنگی بے طاقت گشتہ ہر طرف می نگرست و سایہٴ و سرخشمہ می طلبید
 از دور سیاہی بہ نظرش درآمد مرکبِ بدایں طرف را ندخیم کہنہ دید در میانِ باد یہ

یہ خوش کرے انشر روح اس کی ۱۲۔

زده و پیرز نے با دختر خود در سایہ آں نشسته چوں قبا در رسید آن زن از
 خیمہ بیرون دوید و عنایتش گرفته فرود آورد و حاضر کرد قبا
 طحانے خورد و آبے بیاشامید خواب برو غلبہ کرد و محظہ بیار امید چوں از خواب درآمد
 میگاہ شدہ بود شب ہما نجا اقامت نمود بعد نماز شام گاوے از صحرایا آمد
 و دختر ک آں زال آں گاؤ را بدوشید شیر بسیار حاصل شد چنانچہ قبا در انجب
 آمد و با خود گفت ایں جماعت بخت آں در صحرایا نشسته اند تا کہ بر سر ایشان
 اطلاع نیابد ہر روز چندین شیر از گاوے می گیرند اگر در ہفتہ یک روز بسطایا
 دہند مال ایشان را خللے نمی رسد و خزانہ را توفیرے می شود نیت کرد کہ چوں
 بدار الملک برسد آں مواضعہ را بر رعیت نہد چوں صبح شد دختر ک گاؤ را
 گرفت و بدوشید اند کہ شیر فرود آمد فریاد بر آوردہ پیس مادر دوید کہ اے
 مادر روی بدعا کر کہ پادشاہ مانیت ظلم کردہ است قبا در تعجب نمود و گفت از
 چہ دانستی گفت بامداد گاو ما بسیار شیر دادے امروز اندک ہر گاہ کہ پادشاہ
 نیت بد کند حق سبحانہ و تعالیٰ برکت بردارد قبا در گفت راست گفتی و آں نیت
 از دل بیرون کرد و گفت برو و بر سر کار شو پس دختر برخواست و دیگر بار گاؤ را
 بدوشید شیر بسیار حاصل شد بارے دیگر پیش مادر دوید و مرثدہ نیکیو نیتی پادشاہ
 بوے رسانید و ازینجا گفتہ اند کہ ملک عادل بہترست از ابر بارندہ و آفتاب
 تابندہ حکیم فردوسی گوید۔

فتنوی

ہر آن خم گز ابر بہاراں بود	در اندیشہ شہہ یاراں بود
چو بد گرد و اندیشہ پادشاہ	نیابد ز میں خم بوقت از ہوا
چو عادل بود شہ ز سختی منال	کہ عدلش است از فراخی سال
و در ہمیں معنی نقل کردہ اند	از بہرام گور کہ وقتے در ہوائے گرم بدریابغ

رسید پیرے کہ باغبانی کر دے آں جا حاضر بود گفت اے پیر دیں باغ انار
ہست گفت اے بہرام فرمود کہ قدحے آب انار بیار پیر برفت و فی الحال
قدحے پر از آب انار کردہ بیروں آورد و بدست بہرام داد بہرام بیاشامید و
گفت اے پیر سالے ازیں باغ چند حاصل می کنی گفت سہ صد نیار گفت بدیوان
خراج چہ می دہی گفت بادشاہ ما از درخت چیزے نمی گیرد و از زراعت عشر می
گیرد بہرام با خود اندیشہ کرد کہ در مملکت من باغ بسیارست و در ہر باغ
درخت بے شمار اگر از حاصل باغ نیز عشر بدیوان نہند مبلغے حاصل می شود
و رعیت را چندال زیانے نمی رسد بعد از ان بفراہم تاخراج از محصول باغات
نیز بگیری پس باغبان را گفت قدحے دیگر آب انار بیار باغبان برفت و
پس از مدتے قدحے آب آورد بہرام گفت اے پیر نوبت اول رفتی و زود
آمدی و ایں نوبت انتظار بسیار دادی و برابر آں آب نیاوردی پیر تلافیست
کہ آں جوان بہرام ست گفت اے جوان گناہ از من نبود از پادشاہ بود کہ
دریں وقت نیت خود را تغیر دادہ و اندیشہ ظلم فرمود لا جرم برکت از میوہ
بیروں رفتہ من نوبت اول از یک انار آں ہمہ آب گرفتم و دریں کرت از
دہ انار برابر آں حاصل نشد بہرام ازیں سخن متاثر گشت و آں اندیشہ را از
دل بیروں کرد و گفت اے پیر یک بار دیگر برو و مقدارے آب انار بیار
پیر بہاغ رفت و بزودی آمد خندال و قدحے مالا مال از آب انار آوردہ
بدست بہرام داد و گفت اے سوار عجیب حالے ست کہ پادشاہ ماں نیت
ظلم را تغیر داد و فی الحال ثمر برکت ظاہر شد از یک انار ایں قدح پر آب شد
بہرام صورت حال با پیر در میان نہاد و قصہ نیت خود و تغیر آں را باز گفت
و ایں سخن از ان ملک دو لہتمند بر صفحہ روزگار یادگار ماند تا سلاطین ازیں سخن

پند پذیر شوند و نیت بر صلاح حال رعیت مقصور دارند - شعر
 هر شاه که او نیت خود راست کند باید ز خدای آنچه درخواست کند
 حکماء فرموده اند که عدل خوب ترین فضیلت است و ظلم زشت ترین رذیلت
 و نتیجه عدل بقای ملک و وسعت مملکت است و معموری خزان و آبادانی قری
 و دامن و ثمره ظلم زوال مملکت است و خرابی ممالک در وصایای هوشنگ بن
 سیامک که پسر خود را فرمود مذکور است که ای پسر باید که آیت ظلم را مضموس و
 رایت جور را منکوس داری و از نادک آه مظلومان ستم رسیده و ناله زار محرومان
 محنت کشیده پیریزی که گفته اند - بیت

آنچه یک پیر زن کند به سحر نیک صد هزار تیر و تیر
 و از سوئے خاقت و خامت ظلم و ستم اندیش کن که جور سبب تغییر دولت
 و تبدیل نعمت است و در طلب مال که با مال هر کس و دست فرود هر کس است
 بار رعیت مناقشه نهائی که بے ثابته شک و غائله شهبهت - بیت

از رعیت شهبه که مایه رلود بن دیوار کند و بام اندود
 ارباب حکمت درین باب شل پرواخته اند و اهل ظواهر آن را حکایتی ساخته
 که سلطان محمود بابر کان دولت خود گفت که ابله ترین مردمان پیداکنندگان
 درگاه او حکما و وزیرکان و خوش طبعان را با اطراف و اکناف مملکت فرستادند
 و ایشان متوجه شاه باستعلام این چنین کسی مشغول بودند و در استکشاف
 احوال جهال و احمقان مبالغه می نمودند تا آنکه شخصی را دیدند که بر شاخ درخت
 برآمده و بر بن آل شاخ می زند تا گیخته گردد و معلوم بود که اگر آن شاخ
 بگسلد هر آئینه آن کس از سر شاخ بلند بر زمین افتد و اگر فضا هزار جا داشته
 باشد یکجای سلامت نبرد همه اتفاق کردند که این کس ابله ترین عالم است و را

را گرفتہ نزد سلطان بردند و صورتِ حال بموقف رسانیدند سلطان فرمود کہ
از و ابلہ ترے ہست گفتند حضرت سلطان بیان فرماید گفت حاکم ظالم کہ مجبور و
تعدی رعیت خود را بر اندازد و خود را بدیں واسطہ منکوب و پریشاں حال سازد۔

رعیت جو بچند و سلطان درخت (شوی) درخت لے پیر باشد از بیخ سخت
تبر برین آں درختے مزن کہ بالائے شاخش گرفت و وطن
کہ چوں است گردید بیخ درخت زیبا اندر آید بیک باد سخت
کسے کو جفا و ستم می کند یقین ست کو بیخ خود می کند
در مالی خواجہ امام کہ خطیب مدنی گفتندے مذکور ست کہ در سغد سمرقند ظالم
بود و خلائق از جفائے او در عذاب و از تعدی بے نہایتش در کجہ عقاب بودند
چوں شکایت ظلم و عدوان او برد گاہ حضرت آفریدگار عزوجل بسیار شد شبے
در غرفہ خویش بر تخت خفته بود تیرے از ہوا فرو آمد و بر سینہ دے نور و چنانچہ
از پشتش گزشتہ و فی الحال ہلاک شد صبح آں تیر از سینہ دے بیرون
کشیدند بر آں نوشتہ بود شعرا

تَبَّحْنِي وَ لِلْمُعْنَى بِهِمْ مُنْتَظَرُ أَنْفَدْنِي فِي الْأَصْلَاحِ مِنْ وَجْهِ الْأَجْرِ
یعنی ستم می کنی و برائے ستمگاراں تیر با مقر ست کہ در اعضا زود ترازون
فرو می رود و بزرگے این معنی را بریں سیاق نظم فرمود قطع
ہاں اے نہادہ تیر جفا بر کمانِ ظلم اندیشہ کن زناوکِ دلدوز درمیں

ملہ غالب ہے نام اس کا ۱۲ کہ اسی ترا از دشت یعنی وہ تیر اس کے جسم کے بیچ سے نکلی گیا ۱۲ ملہ ظلم کرتا ہے تو اور
مظلوموں کے پاس تیر ہیں جن کا انتظار ہوتا ہے بہت سامنے والے ہیں اعضا میں سوئیوں کے سامنے سے زیادہ
مرا تیروں سے تیر آہ میں مصنف نے پہلی بصریہ فاعل پڑھ کر ستمگاری معنی لے اگر روایت پہنچی تب تو کام
ہیں در نہ صبیحہ مفعول مظلوم کے معنی میں اچھا معلوم ہوتا ہے والنساء علم بیت بحر جز مشغولی سے ہے بقیہ

گر تیر تو ز جوشن فولاد بگذرد پیکان آه بگردد از کوه آه‌نشین
 و حکیم خاقانی چهره زیبا گفته است **نظم**
 بترس از تیر باران ضعیفان کین شب که سرگه ضعف نالان تر قوی تر خیم بیکانش
 بترس از آه مظلومیکه بیدارست و خونبار تو خوش خفته ببالین تو آمد سیل بارانش
 الحمد لله که بدولت شاهزاده کامگار برداشته حضرت پروردگار جاع
 آن دارد که جهانیان بنازند و ساکنان دیار مرؤ بلکه تمام اهلالی خراسان از کس
 شادمانی سرافرازند که آلتار عدل و انوار فضلش با قطار جهان بر سیده و فسرانش
 اقبالش بساط شفقت و شادروان عاطفت در بساط حکمتی باز گشیده اعالی
 از مملکت پانداراومی نازند و اعاد می از بسبب تیغ آیدارش می گذارند قطعه
 معین دولت و ملت ابو الحسن شهنشاهی که باشد رایت قدرش فراز از قبه خضر
 زمیں از عدل افرازه زمال فیض و خرم رعیت شاد و ملک باد و خلق آسوده و غم
 ز به دارای دیں پُر که بر منشور اقبالش کشیده کاتب حکیم ازل طغی استعلا
 همیشه تا بود دوران همیشه تا بود گردول بود گردول تر تا بلع بود دوران تر امولا

باب شانزدهم در عفو

و آن ترک عقوبت گناه کارست در حال قدرت برو و این خصلت در فضیلت بر
 جمله خصائل فائق است و حق سبحانه و تعالی پیغامبر خود را صلی الله علیه و سلم بدین صفت
 امر کرد که خذِ الْحَفْوَ فَرَاکِیْ سِرِّ عَفْوٍ وَ تَجَاوِزِ الْغَنَاءِ که به نسبت تو کرده باشد

بقیه صفه کاها شیه مستغفلن مستغفلن مستغفلن مستغفلن ۱۲ مولانا محمد بادی
 علی رحمة الله تعالی - ۱۳ اختیار کرو عفو کو ۱۲

عادتِ کمن و ازیں بود کہ حضرت رسالت پناہ صَلَّوَاتُ اللہِ وَسَلَامُہُ عَلَیْہِ وَاٰلِہٖ وَسَلَامٌ
 فتح کہ ہمہ صنادیدِ قریش را کہ انواعِ اید او آزار بد و رسانیدہ بودند آزاد کرد کہ
 اَنْتُمْ اَطْلَقَاہُمْ دُولہائے ایشان را بخریدہ عفو شد کہ روانید کہ لَا تَزِیْبُ عَلَیْکُمْ
 الْیَوْمَ

دُعا

ما عادتِ خود بہسانہ جوئی نکنیم جز نیکی خلق و نیک خوئی نکنیم
 و انہا کہ بجائے ما بدیہا کردند ما ایشان بجز نیکی نکنیم
 حکماء گفتند ہر چند گناہ بزرگترست فضیلتِ عفو کنندہ زیادہ ترست اور وہ
 اند کہ یکے از گنہگار اں نزدیکِ ملکے از ملوک عرب آمد و حالِ آں کہ چند کس را
 از اقربائے ملک گشتہ بود ملک گفت بسے جرأتِ ست کہ با وجود گناہان
 بزرگ کہ از تو بہ نسبتِ من و خویشانِ من صادر شدہ از عفو بتِ من ترسیدی
 و نزدیکِ من آمدی جواب داد کہ جرأتِ من در آمدنِ بحضرتِ تو و نازیدن
 از عفو بتِ تو بہت آنست کہ می دانم ہر چند کہ گناہِ من بزرگست عفو تو
 از اں بزرگتر خواهد بود ملک سخن اورا پسندید و گناہان اورا عفو فرمودہ بہواسب
 عنایتش مستطہر گردانید یکے از محرانِ ملک سوال کرد کہ بر چنین خصمی قادر
 شدی و از و انتقامِ کشیدی و سخن او فریفتہ گشتی گفت نہ چنینست با
 خود تامل کردم کہ اگر از و انتقامِ کشتم نفسِ من شاد شود و تشفی یابد و اگر عفو کنم دل
 او شاد گردد و مرا نیک نامی دنیا و ثوابِ عقیل حاصل آید و انستم کہ

مصروع در عفو لذتے ست کہ در انتقام نیست

از مامون خلیفہ منقولست کہ اگر مردماں بداند کہ ما را چہ لذتے ست در عفو
 کردن و چہ بہجتے از سیر گناہ کسے در گذشتن ہر آیینہ تحفہ در گاہ ما بجز گناہ نیارند

لے در و خدا کے ہوں اور سلام ان پر اس کا ۱۲ تہ تم چھوٹے ہوئے ہوئے ۱۳ تہ نہیں ہے سزائش تم پر آج کے دن ۱۴

مجرم گزایں دقیقہ بدانکہ دمبدم (قطعہ) مارا چہ لذتے ست ز عفو گناہگار
ہموارہ ارتکاب جرائم کند بعد پیوستہ نزد باگنہ آرد باعتذار
اسکندر از اسطویر سید کہ در باب فلاں گناہگار چہ می گوئی حکیم گفت ای ملک
اگر گناہ بنودے صفت عفو کہ بہترین فضیلتے ست از کسے ظاہر نشدے پس گناہ
آئینہ عفو ست و گناہگار سبب ظہور آں صفت شدہ در بارہ او باید کہ ایں معنی

بظہور رسد
گناہ آئینہ عفو و رحمت است شیخ
میں چشم تفاوت گناہ گاراں را
اسکندر گفت عفو در چہ وقت نیکوست گفت در وقت قدرت و ظفر خضم تا
بداں عفو شکر گذاری ظفر کردہ باشد۔ و در حکایت آمدہ کہ پادشاہے بر دشمن خود ظفر
یافت و اورا اسیر کردہ در معرض عتاب باز داشت پادشاہ از و پرسید کہ خود را چوں
می بینی جواب داد کہ خدای چیزے دوست می دار کہ آں عفو ست و تو چیزے
دوست می داشتی کہ آں ظفر ست پس چوں حضرت عزت ظفرے کہ دوست
میداشت بتوار زانی فرمودہ عفوے کہ او دوست می دار تو نیز بجائی آں پادشاہ
ایں سخن را پسندید و اورا آزاد کرد پس ملوک جہاندار را باید کہ ترک مجازات بدی
بہ نسبت مجرم بر دل بے غلّ آسان سازند و بشکرانہ قدرت بر انتقام گناہگار
مجلت زدہ را بہ بشارت عفو بنوازند کہ عادت سلاطین کشور کشای و طریقہ ملوک
عالم آرا می چنین بودہ۔

از ابتدائے دو عالم تا بعد پادشاہ از بزرگاں عفو بود ست از قوڈ گناہ
آوردہ اند کہ یکے از مقربان پادشاہ جرے کردہ بود و در معرض تادیب و تعذیب
افتادہ و دوزے آں پادشاہ بایکے از خواص در بارہ آں مجرم مشاورت می کرد آں
شخص گفت اگر سبہ بجائے پادشاہ بودے حکم سیاست کردے شاہ فرمود کہ تو

چوں تو بجائے من ہیستی کردار من باید که بخلاف کردار تو باشد من اورا عفو کردم
چه اگر گناه از او بد نمود عفو از من نیک می نماید۔ فرج

گر عظیم ست از فرد ستاں گناه عفو کردن از بزرگان اعظم ست
و سرگاه کسے در گناه ہے کہ از وصا در شد تا مل کند و اندک بعفو خدای محتاج
ست باید که عفو خود را از گنهگار در بیخ نذر دنا خدای نیز عفو خود بویے از زانی فرماید
اگر توبیح بخشا نشن خدادار می (دزد) ز روی عفو کردم بگناهگار آن بخش
آورده اند که پادشاه ہے بیک را بعلی فرستاده بود و از وی طوری که پادشاه را نا
پسندیده بود صا در شد پادشاه اورا عزل کرده بفرمود تا بندش کرد و در پایے
تخت آورند آغاز غتاب و خطاب کرد آن بیچاره گفت اے شاه اندیشه کن که ترا
هم فردا در موقف غتاب نزدیک در بدار باب باز خواهند داشت تو در آن وقت چه
چیز دوست میداری گفت عفو الہی گفت پس در حق من ہم عفو فرمای که عفو الہی باز
بسته است بعفو پادشاهی۔ فرج

من پیش تو مجرم تو در پیش خدای
گر عفو کنی حق ز تو ہم عفو کند
پادشاه را این سخن پسند افتاد و اورا بند برداشت و تربیت کرده باز بر سر
عمل فرستاد۔ مثنوی

عفو فرمودن مبارک خصلتے ست	ہر کہ دارد عفو صاحب تے ست
دل ز نور عفو روشن می شود	وز نسیمش سببہ گلشن می شود
دوست دارد عفو را پروردگار	آنچه ایزد دوست دارد دوستدار
عفو در حدی از حد و الہی نشاید بلکه در آن محل قہر و غضب بکار آید	
اگر آن جرم را حد لیت شرعی	نباید داشت آنجا عفو شرعی
کہ عفو او در آن اجر الے حدست	بلکہ اگر حد شرعی بچو حدست

باب ہفتم در سلم

یکے از اخلاقِ الہی حلم است کما قال اللہ تعالیٰ اِنَّ اللہَ غَفُورٌ رَّحِیْمٌ و جملہ انبیاء و اولیاء را از ہی صفت نصیب داده اند تا بقوتِ آن سورتِ غضب را کہ مفسد ایمان و پیشرو شکر شیطان است بشکستہ اند و در حدیث آمده کہ قوی ترین شمانہ آنکس باشد کہ مردمان را بیفکند و از پای در آرد قوی تر آنکس است کہ در حال غضب خود را بیفکند و مالکِ نفسِ خود باشد۔

مردی گمان مبر کہ بزورِ دست و پُر دلی با خشم اگر برائی دانم کہ کاملی در کتاب انجیل مذکور است کہ ملوک را واجب بود کہ نفسِ خود را ریاضت دهند بحکم و رام سازند در فرماں برداری تا ہر چہ بشنوند کہ خلافِ رضاے ایشان باشد در خشم نشوند زیرا کہ ایشان را قدرت و توانائی ہست و زیر دستاں مطیع ایشان اند اگر خشم زیر دستِ حلم نباشد و غضب محکوم بر دباری نبود بہر قولے و فعلے خشم گیرند ہر آئینہ مردم متاصل شوند و ملک را رونق نماند و بس زیبا گفتہ اند

بر دباری خزینہ خرد دست (شہنوی) ہر کہ احلم نیست دیو و دوست دیو بستِ حلم اگر دانی غضب از دستِ اوست زندانی مردِ حلیم آن است کہ سیلابِ غضب او با آن کہ کوہِ شامخ اگر در محرابِ او افتد بر خیزد و او را از جای نتواند برد و نازِ خشم با وجود آنکہ کرہ اشیر از الہابِ آن در خطر است دروے تصرف نتواند کردہ و بے مدِ حلم آتشِ غضب ہیج سلطانے

۱۲ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے ۱۲ بے شک اللہ تعالیٰ بخشنے والا بردبار ہے ۱۲ جڑ سے اکھڑ جائیں یعنی اجڑ جائیں ۱۲ یعنی آتش یا آسمان ۱۲۔

نیاید و بے معاونت بردباری هیچ حاکمے بارگفت و گوی رعایا برتا بد پس پادشاه
عادل آنست که حلم را ز پر روزگار خود سازد و بدست یاری او بنیاد خشم عالم
سوز را بر اندازد

مثنوی

چو حلم اندر آمد غضب گشت پست غضب را پس بردباری شکست
ستون خرد بردباری بود سبک سر همیشه بخواری بود
از سلیمان و زاق نقل کرده اند که گفت روزی در خدمت مامون بودم
نگینے از یاقوت دیدم که طول او چهار انگشت و عرض او دو انگشت و در صفا و
روشنی چون خورشید تابان و ناهید درخشاں بود پس زرگرے را بخواند و گفت
خاتمے بساز که این یاقوت نگین آن تواند بود زرگر یاقوت برگرفت و برقت قضا را
روزے دیگر هم در خدمت وے بودم که ازاں انگشتری یاد کرد و بفرمود تا زرگر را
بیاورند چون زرگر حاضر شد دیدم که رخشه بروے افتاده است و چون بیدمی لرزد
مامون پرسید که سبب تغییر تو چیست گفت مرا امان ده تا بگویم گفت امان دادم
زرگر نجین بیرون کرد به چهار پاره شده گفت اے خلیفه انگشتری ساختم و خواستم
که نگین را برنجین دال برم از دست من برنداں افتاد و چهار پاره شد مامون
تبسم کرد و گفت برو و این را چهار انگشتری ساز و ترا در پیش کنایه نیست و
این صورت که از مامون صادر شد غایت حلم و بردباری ست

حلم سرمایہ کمال بود (مثنوی) سبب عزت و جلال بود
حلم شادی فراے هر خجل ست مویائی هر شکسته دل ست
فوشیرواں از ابو زرجه پرسید که حلم چیست گفت نمک خوان اخلاق ست
چهار حرف آنرا چوں برگردد اندر لوح شود چنانکه پیش طعائے بے لمح مزه نه دهد پیش

خلفے بے حلم جمال نہماید نو شیر وال گفت علامت حلم کدام ست گفت علامت
حلم راسہ نشانہ ست یکے آنکہ اگر ترش روئے سخت گوئے با او سخن تلخ درمیاں آرد
او در برابر آں جواب شیریں برزباں راند و اگر بفعل نیز او را بر بخاند باز آئے
آں با او احسان نماید

یا تو گویم کہ چیست نغایت حلم
سرکہ زہر شدت جگر بہ بھما
سرکہ زہر ت دہشکر بخشش
سرکہ بھماش از درخت سایہ فگن
سرکہ سبکت زندہ نمز بخشش
علامت دوم آں ست کہ در عین آنکہ آتش خشم زمانہ زدنی گیر و صولت غضب
وسطوت آں نغایت رسد خاموش گردد و ایں دلیل اطمینان دل و تسکین روح ست
و در ویشان سالک علاج غضب بدیں نوع کردہ اند نشانہ سوم فرو خوردن
خشم ست اگر کے فی الواقع قابل عقوبت بود

آوردہ اند کہ روزے نوادہ بوستان ولایت با کورہ باغستان ہدایت
سطح نبی و نخل ولی حسین ابن علی رضی اللہ عنہما با جمیع فہمان از اشرف عرب بر
سرخوانے نشستہ بودند خادمش با کاسہ آتش گرم در آمد از غایت دہشت پایش
بحاشیہ بساط درآمد و کاسہ از دستش بر سر شاہزادہ افتاد و آتشبار رخسارہ مبارکش
فرو ریخت امام حسینؑ از روئے نادید نہ از راہ تعذیب درونگریست بر
زبان خادم جاری شد و الکاظمین الخط حسینؑ گفت خشم فرو خوردم خادم
گفت و العافین عن الناس گفت عفو کردم خادم تمہ آیت بر خواند و
اللہ یحب المحسنین حسینؑ گفت از مال خودت آزاد کردم و مونت معیشت

لے خوش رہے اللہ دونوں سے ۱۲ تہ اور کھانے والے غصے کے ۱۲ تہ اور معاف کرنے والے آدمیوں
کو ۱۲ تہ اور خدا دوست رکھنا ہے احسان کرنے والے کو ۱۲

تو بر دمت و خود لازم گردانیدم - (مثنوی)

بدی را مکافات کردن بدی برای ایل صورت بود خسردی
 بمعنی کسانیکه پی برده اند بدی دیده و نیکی کوئی کرده اند
 در اخبار آمده که از حضرت عیسیٰ علی نبینا وعلیه السلام سوال کردند که سخت تر این همه
 چیز با چیست جواب داد که خشم خدا گفتند بچه چیز از غضب الهی ایمن تو او شد فرمود
 که بترک غضب خویش و حضرت مولوی در مثنوی اشارت می دهد معنی فرمود - نظم
 گفت عیسیٰ را یک هشیار سر چیست درستی ز جمله صعب تر
 گفت ای جاں صعب تر خشم خدا که از او دوزخ همی ترسد چو ما
 گفت زین خشم خدا چه بود اماں گفت ترک خشم خود اندر زماں
 ترک خشم و شهوت و حرص و دوی هست مردی و ره پیغمبری
 و باید دانست که غضب در بسیار مواضع از حلم بهتر است چه غضب که از
 جهت حرص و طمع یا بواسطه تکبر و خویش شن داری بود مذموم است اما برای اعلام
 معالم دین متین و جهت حفظ مراسم شرع مبین بسیار ستوده و پسندیده است مثلاً
 اگر کسی از خیانت محرم حریم خویش حلم ورزد عقلاً و شرعاً و عرفاً مذموم بود و از نظر
 این مروت ساقط شود و چون غیرت بے غضب و خشنودی دست دهد کمال مرد در این
 است که محل حلم و موضع غضب را بنظر ضمیمه تمیز کند تا هر جا آنچه مناسب بود بکار برود
 قهر و لطف اندر محل خود نکوست (فردا) جائے گل گل باش و جائے خار خار

باب هیزدهم در خلق و رفق

مراد از خلق، خوش خوئی است و غرض از رفق، نرمی و دل جوئی، یکے سازگار

باشند بلاطفت و یکے کار سازے بمدار اولایت اما خلق نیکوترین نعمتے و زیبا ترین
 خصلتے ست و چون حق تعالیٰ ایمان را بیا فرید ایمان گفت الہی مرا قوی گرداں۔
 حضرت جلتِ عظمتہ اور ابہ نیک خوئی و سخاوت قوی ساخت و چون کفر ایسا فرید
 گفت خدایا مرا قوت دہ حق سبحانہ و تعالیٰ اور ابہ تند خوئی و بخل قوت داد و در حدیث

واردست کہ بہ بہشت در نیاید بخل و بد خوئی بیست
 من ندیدم در جہان جستجو بیچ اہلیت بہ از خلق نیکو

روزے حضرت روح الشہ علیؑ نَبِیِّنا وَ عَلَیْہِ السَّلَام می گذشت ایلہ
 باوے دوچار شد و از حضرت عیسیٰؑ سخن پرسید آن حضرت بر سبیل تلافی و تخلق
 جوابش باز داد و آن شخص مسلم نہ است و آغاز عیدہ و سفاہت کرد چندانچہ او
 نفیس می کرد حضرت عیسیٰؑ تحسین می فرمود ہر چند وہ از در مجادلہ در می آید حضرت
 عیسیٰؑ طریق ملاطفت رعایت می نمود عزیزے بدانجا رسید و گفت اے روح الشہ
 چرا زبون این کس شدہ ہر چند او قہر می کند تو لطف می نمائی و با آنکہ او جور و جفا
 پیش می برد تو ہر دو وفا پیش می فرمائی حضرت عیسیٰؑ گفت اے رفیق موافق کُلَّ
 اِنَاءٍ یَّتَزَّ شَحْمٌ بِمَا فِیْہِ (مصرع) از کوزہ ہماں پروں ترا و کہ در دست
 از و آن صفت می زاید و از من این صورت می آید من از وہ در غضب
 نمی شوم و او از من صاحب ادب می شود من از سخن او جاہل نمی گردم و او
 از خلق و خوئے من عاقل می گردد۔ (شنوی)

چون نشوم من زوے افزوختہ او شود از من ادب آموختہ
 من کہ زدم مایہ دہ جاں شدم این صفتم داد خدا زں شدم

لے بزرگ ہے بڑائی اس کی ۱۲ لے ہمارے نبی اور ان پر سلام ۱۲ لے ہر برتن سے چمکتی ہے وہی چیز
 جو اس میں ہے ۱۲۔

خلق مکو وصف مسیحا بود خصلت بد، مرگِ مفلح بود
 حکما رگفته اند نشانِ خوش خوی دہ چیز ست اول بامرداں در کار نیکو
 مخالفت ناکردن دوم از نفسِ خود انصاف دادن ستوم عیب کسانا جستن
 چہارم چوں از کسے ز پتے در وجود آید آں را تاویل نکو کردن پنجم چوں گنہگار عذر
 خواہد آں را در پذیرفتن ششم حاجتِ محتاجاں بر آوردن ہفتم رنجِ مردماں کشیدن
 ہشتم عیبِ نفسِ خود دیدن نہم با خلقِ روئے تازہ داشتن دہم بامردماں سخن
 خوش گفتن۔

فرد

بہم خلقِ جہاں خلقِ پسندیدہ نای کہ شو خلدِ بریں را و ہداں خواہد بود
 دچہ زیبا گفتم است سدریں معنی۔ شعر
 خوش ست عالمِ آزادی و خوشخوی بدیں مقام در اگر بہشت میجوی
 اما رفق، سازگاری و مدارا باشد، و در خبر آمدہ کہ رفق ہیچ چیز نہ پیوند الاکہ
 آرازیست دہ و ناسازگاری ہیچ کارے مقرر نہ شود الاکہ آں را بہم زند و نا
 خوش گرداند و حضرتِ عزت بدیں صفت حبیبِ خود را صلی اللہ علیہ وسلم تعریف می
 فرماید فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ سَخِنَ در شت سببِ قطیعتِ ست و نرمی
 و ملائمت و میل و مودت و وصلت۔ بیت

بشیریں زبانی و لطف و خوشی توانی کہ پیلے بموئے کشی

آر د شیر بابک کہ سر بر سلطنت را بز پو رحمت اگر استہ بود فرزند خود را دید
 جامہ قیمتی پوشیدہ گفت اے پسر سلاطین را جامہ باید پوشید کہ در ہیچ نوزاد نہ باشد
 و ہیچ کس مثل آں نتواند کہ پوشند مثل ایں جامہ کہ تو پوشیدہ یافتہ می شود و ہمہ
 کس می تواند پوشید پیش پرسید کہ اصل آں جامہ از چہ چیز ست گفت تارش

لہ ناگہانی ۱۲ سہ پس رحمتِ خدا سے نرم ہوا توان کے لئے ۱۲ سہ خوشی بریدن ۱۲۔

از نیکو خونی و نیکو کاری و پودش از سازگاری و بردباری اگر کسی درین کلمه
تأمل کند داند که جامع اقسام خیرات است - **قطعه**

پادشاهان و شهریاران را با همه آفریدگان خدای
کار سازی نیکو است در همه وقت سازگاری خوش است در همه جای
فرید و زار پسیند که ملازمان را بچه چیز نگاه تو او داشت گفت بلا طفت
و بردباری گفتند مشکهارا بچه چیز حل تو او کرد گفت بلا میت و سازگاری
و درین باب گفته اند - **قطعه**

چیزی که بسیار مشکل بود - برفق و مدارا تو او ساختن
تو او ساختن کاسه به نرمی خنان که نتوان به تیغ و سنا ساختن
جشنید از وزیر خود سوال فرمود که سلاطین را انتصاف بکدام صفت از
جمله ضروریات است گفت که برفق و نرم خونی و ملایمت زیرا که رعیت بدین
صفات دعائے پادشاه گویند و لشکریان بدین خصلت رضائے پادشاه جویند
و سلطنت بدعا گوئی رعیت و رضا جوئی سپاه انتظام می یابد و دیگر برفق و گشمال
محرم بر وجهی می توان داد که بعنف مثل آن میسر نشود چنانچه آورده اند که یک
از ملوک بسمت برفق و ملطف موسوم بود مطبخی خود را گفت که از برای و
فلاں نوع از طعام بپزد و در آن تکلف بسیار بجائے آورد مطبخی آن طعام ترتیب
داده با انواع دیگر از اطعمه بنظر در آورد سلطان بر آن طعام که خود فرموده بود نظر
انداخت مگس دید در و، برداشت و بیفکند آنکه لقمه برگرفت مگس دیگر در و
بود، دور کرد و لقمه دیگر هم مگس دید دست از آن طعام باز کشید و از طعام دیگر
تناول کرد چون خواں برداشتند مطبخی را طلبید و گفت این خوردنی که ساخته بوی
بغایت لذیذ بود فردا هم ازین بساز اما بشرطیکه مگس در و بسیار نباشد

حاضراں ازین معنی تعجب نمودند کہ مطہی را شرمساری داد و تنذیہ با آں ہمراہ نبود
چوں در مقابلہ ہر کم لطف بندہ کس (شعر) شود نخل زردہ و این نجات اور بس

باب نوزدہم در شفقت و رحمت

شفقت بر عامہ رعایا و رحمت و رفق بر کافہ برایا بر ملوک عظیم الشان و سلاطین رفیع
المکان لازمست چہ زیر دستان و دایع حضرت آفریدگار اند کہ با اہل اختیار و اقتدار
سپردہ تا بر عایت ایشان حال عجز و درویشاں بفرارغت و رفاهیت مقررین بود و دہک
شکستہ با ہتمام رعیت پروری و رحمت گتری از ہجوم بلائے جباراں و ستمگاراں فارغ
و مطمئن گرد و پس بادشاہ باید کہ با مقید رحمت الہی کہ از رحم تر رحم با عاجزاں بچشتاید در
خسارہ سلطنت را بنحال زیبائے الشَّفَقَةُ عَلَى خَلْقِ اللَّهِ بیاراید (منشوی)

در شفقت ہر کہ علم بر فراخت کار خود و جملہ خلایق بساخت

از شفقت ہر کہ سرافراز شد دیدہ دولت بخش باز شد

سعادت آخرت و سلامت دنیا بر رحم و اشتفاق باز بستہ است۔ آوردہ اند کہ
سبکدین پدیر سلطان محمود در اوایل حال کہ ملازم سلطان سنجور بود یک سیر اسپ
بیش نداشت و اوقات او بغایت بعسرت می گذشت ہر روز بعزم شکار بصر
رفته اگر صیدے بدست آمدے بدال گذرانیدے روزے آہوے دید کہ با بچہ
خود در صحرائی چرید بکشتگین اسپ برانجخت آہو بکشت چوں بچہ او خورد و بود با مادر
نتوانست گریختن او را گرفت و دست و پایش بر بست و در پیش زمین نہادہ راہ
شہر گرفت آہو کہ بچہ خود را گرفتار دید باز گشت و در پی می دوید و فریاد می کرد و می
نالید بکشتگین را بروے رحم آمد دست و پائے آہو بچہ را بکشد و سر بصر او داد و آمد

و بچہ را در پیش گرفت و روی با آسمان کردہ بزبان بیزبانی مناجاتے کرد۔

مہی صلا آئی کہ زبان بیزبانوں دانی

سبکدین دست تہی ہشہر باز آمد شبانہ حضرت رسالت پناہ راصلی اللہ علیہ وسلم
بجواب دید کہ باوے می گویند اسے سبکدین بواسطہ آن شفقت و مرحمت کہ از تودر
وجود آمد و بہت آن کرم و مہربانی کہ در حق آن بے چارہ زبان بستہ کردی بحضرت
حق تعالی تقرب تمام یافتی و ما از تو خوشنود شدیم و حق سبحانہ و تعالی ترا شرف پادشاهی
کرامت کرد باید کہ بر بندگان خدا ہمیں نوع شفقت بجای آوردی و در بارہ رعیت
خود طریق مرحمت فرو نگزاری، بزرگے فرمود کہ چوں بواسطہ شفقت بر حیوانے
پادشاهی اس جہان فانی می یابند اگر بہت مرحمت بر انسانے سلطنت ملک باقی
یابند ہیچ عجیب و غریب نباشد (مثنوی)

دست رعایت زر رعیت مدار کار رعیت بر رعایت سپار
مرحمتے کن کہ جگر خستہ اند در کرم و لطف تو دل بستہ اند
حکما کہ گفتہ اند کہ یکے از آثار شفقت سلطان آنست کہ چنان رعیت را دوست
دارد کہ پدر فرزند را و ہر چہ بر خود نہ پسندد بر ایشان نہ پسندد تا ایشان نیز مال خود را از
وے دریغ ندارند و ہر چہ دارند فدائے وے کنند و ہمہ ہمت خود را بردارای عمر و
زیادتی دولت او گمارند و چند نچہ او را رحم و شفقت بر خلق بیشتر باشد حق سبحانہ
و تعالی را نظر رحمت بر او بیشتر بود۔ (مثنوی)

بخشنائی بخشایند بر تو درے از غیب بکشایند بر تو
اگر رحمت ز حق داری تمنا تو ہم بردیگراں رحمتے بفرما
آرد شیر بابک پس خود را وصیت کرد کہ اے فرزند جہد کن تا بہ شفقت عام و رحمت
مالا کلام، رعیت را از مرتبہ رعیتی بدرجہ دوستی رسانی تا دلہا از آن توشود کہ چیز ہا کی

دیگر تاجِ دل ست

حکیمے پرسیدند کہ بہترین شکارے مرپادشاہاں را کدام ست فرمود کہ صیدِ دلہا
رعیت کردن خوب ترین شکار است زیرا کہ چون دلہائے ایشان را بخود راہ دہد دیگر
ہمہ چیز در پے دل نمی رود و چون دوستی پادشاہ در دل رعیت جائے گرفت در
در پانچ چیز باوے مضائقہ نمی کنند - فرج

ملک معنی طلبی بیروی دلہا کن لشکرت گرنہ بود ملک مسلم نبود
ویکے از شفقتہا آنست کہ چندانچہ تواند مرداں را بزراعت و عمارت تحریر یں
کند و در اجرائے کاریز ہا و احداث جوئے بار ہا ایشان را مدد گاری نماید
آوردہ اند کہ نوشیرواں بعامل خود نشان نوشت کہ اگر در ولایت تو یک قطہ زمین
نامزروع ماند بفرمایم تا ترا بردار کشند و حکمت دریں آنست کہ فائدہ پادشاہ از خراج باشد
و خراج دفعے بسیار شود کہ مملکت آباداں بود و آبادانی نبود الا بزراعت و تا بر رعیت
مسامحت نہ کنند و آنرا شفقت در حق ایشان بطور نرساند زراعت میسر نہ شود (شعر)
مملکت معمور خواہی خلق را معمور دار وزیر ایشان بلائے ظالمان اور دار

در زمان سلطان ابوسعید خدا بندہ امرائے اوبار عایا ز یادتی می کردند و بہ مصادرہ مال
از ایشان می گرفتند روزے سلطان با امر گفت کہ من تا امر و بجانب رعیت می گرفتم
بعد الیوم این رعایت را بر طرف می کنم اگر مصلحت ست بیایید تا ہمہ اغارت
کنیم و پنج چیز از امتحانہ و غیر آں بدیشان نگراریم اما بشرط آنکہ دیگر از من علوفہ و رسوم
نہ طلبید و اگر بعد ازین یکے از شما این نوع التماس از من کند اورا البیاست رسانم
امر گفتند بایے علوفہ و رسوم چگونہ توانیم بود و وظیفہ خدمت بچہ نوع بجای توانیم آورد
گفت ترتیب مجموع مصالح ما و شما از سعی رعایا باشد در عمارت و زراعت و خیر

و تجارت چوں ایشان را غارت کنیم آں زماں چنین توقعات از کہ توان کرد شما
اندیشہ کنید کہ اگر گاو و تخم از رعایا بستانید و غلات ایشان بخورید ایشانرا بصورت
ترکِ زراعت باید کرد و بعد از اں کہ زراعت نکنند و محصول نباتات را چاہید
خورد امر چوں ایں سخنان استماع کردند روی بتوازش در عایت رعیت آوردند
شنیدم از بزرگان سخن (ثنوی) کہ سلطان را رعیت بہتر از بخی
کوبن خرج ارشود آخر سراید و ز اں ہر لحظہ دخلے نو در آید
و از جملہ شفقتا نسبت کہ ہر روز باید کہ بار عام دہد و بخود تفحص داد خواہ نماید تا
ہر کس سخن خود باوے گوید و بنفس خود برکماہی احوالِ مظلوم و قوف باید کہ حجاب و
بوائے نتوانند بغرض طمع بر کسے حکم کردن
آورده اند کہ اکابر حرمین بنا صر خلیفہ نوشتند کہ خلافت ترانزید و سلطنت ترانشا
کہ نابان و متعلقان تو بر مردم ظلم می کنند و انواع جور و ستم از ایشان صادر شود و
در جواب نوشت کہ من از ایں کہ شما می گوید خبر ندارم ایشان دیگر بارہ پیغام فرستادند
کہ عذر تو از گناہ بدتر است بزرگان گفتہ اند انجہ ترا جواب باید گفت بدتر کہ تو کہ من
ہمایت رعایا بر ذمہ خود گرفته ترا وقت سوال از عہدہ جواب بیرون باید آمد بخبر می و
غفلت در میان چہ کار دارد ایں عذر از تو کہ خواہ شنید دے قبول خواہند کرد حضرت
فاروق اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرمودہ کہ در ولایتی کہ تعلق بمن دارد اگر مپے ویران شود
و رتہ گو سفندے در اں گذر و پائے گو سفندے بسوراخے فرود و دالے بوے رسد فریاد
قیامت از من خواہند پرسید و مرا از عہدہ آں بیرون می باید آمد ہر کہ منصب سلطنت
قبول کند و پائے تمکن بر سر حکومت نہاد اے حقوق ایں امر قیام باید کرد و حفظ حد و

جو کھانے کے واسطے ہو ۱۲۵۵ حال پرسی ۱۲۵۶ پردہ دار یعنی دربان ۱۲۵۷ بیائے توحہ دربان و بنون

نابان ۱۲۵۸ جائے گرفتن ۱۲۵۹

و رسوم آں از روی شفقّت و مرحمت و یگو خواہی رعیت بجائے باید آورد
 فراز تخت حکومت نشستن آسانست (قطعه) در آن مقام بسے احتیاط باید کرد
 مراد عاجز محنت رسیده باید داد غم فقیر مشقت کشیده باید خورد

باب بستم در خیرات و مبرات

تمسید قواعد خیرات و تاسیس مبانی مبرات بر ذمّہ ہمت ہر صاحب دلتے واجب
 ست چہ یکے از اں اعمال کہ بعد نشاء حیات آتنا فیض و برکت او بروح عامل پسند
 صدقہ بخاریہ است چوں مساجد و معابد و مدارس و خانقہ و رباطا و حوضہا و جسر و آں
 آں از ابواب البر کہ مادام کہ اثر آں باقی باشد مدیہ ثواب بروح باقی آں متصل ست
 ہر کہ خیرے کرد چوں محل بد عالم کشید فرد، روح او را ہر زمان فیض دگر خواہد رسید
 و ہر عاقل ہوشیار کہ بصیقیل انابت زنگ غفلت از آئینہ خاطر بزاید و بد آمد کہ
 جاہ دنیا و متاع و مال آں بر صد زوال و انتقال ست ہر آئینہ ای معنی را بد خواہد
 یافت کہ حاصل از آیندگان و روزندگان ایں سرائے فانی جز یادگارے باقی نخواہد
 ماند و ہر عمارت عالی و موضع شریف کہ از طبقات ملوک و امرا و ارکان دولت و
 توانگران ہر مملکت واقع شدہ اثر آں بر جہان روزگار و صفحات ادوار لیل و نہار
 ثبت و مسطور ست و نام ایشان نزد ہمہ ارباب عقل و نقل بلکہ پیشین اکثر اصاغر
 و اکابر عالم معروف و مشہور بیت

چوں نمی ماند جہان بقیسار نام نیکو بہ کہ ماند یادگار
 خصوصاً رقم مبانی خیر بیج نوع از الواح ایام مخومی شود و حدیث بقار

لہ عبادتخانہ ۱۲ جمیع مد ۱۳ لکہ جمع خانقاہ ۱۲ لکہ رجوع کرنا خدا کی طرف ۱۲ لکہ دفتر ۱۲ لکہ خرداں ۱۲ لکہ بزرگان ۱۲ لکہ
 ۶۶

خیر کہ از تقدیر واقع شدہ بسلسل و غنہ بسبح متاخر ال می رسد ان اننا ذنا ندل لعلنا (فرح)
 کسری نماز و قصہ ایوان او بماند نعلما برفت و ذکر خورق پہنو ہست
 بزرگاں گفتہ اند کہ چوں ہمائے توفیق و تائید از آشیان و لذتیں بیدار سائر
 دولت برفق کامگاری فکند و باز بلند پر ز مواسرے ربانی از فضائے فیض جاودانی
 جلوه مسعدت فرمودہ بر ساعد سعادت مندی آرام گیرد لائق آنست کہ صحائف
 احوال خود را با رفائے ان احسنتم احسنتم لا نفسکم بیاراید و زاد سفر آخرت را از
 تقدیم خیرات و میرات و تربیب باقیات صا کات کہ عبارت از خیر عام و صدقہ جاریہ
 است ہتیا کند تا ذکر نعم و شکر کرم او با طراف و اکناف عالم رسیدہ در ہر زمانے ہر زبانے
 شتا و آفرین او جاری باشد

شرح

بریں رواق زبرد نوشتہ اند بزر کہ جز نکوئی اہل کرم نخواہد ماند
 و در حدیث آمدہ کہ چوں آدمی بمنزل آخرت رود ہمہ عملہا از او منقطع گردد الا سہ چیز کی
 صدقہ جاریہ دوئم غمیلے کہ بدار نفع گیرند سوم فرزند صالح کہ اورا دعائے خیر کند و صدقہ
 جاریہ عبارت از بقعہ خیر باشد کہ مردم بدار منتفع شوند چوں مسجد و مدرسہ و خانقاہ و پل و
 و رباط و حوض و مانند آن پس از و ابیان خطہ سلطنت و تخت نشینان بارگاہ خلافت
 چنان زبید کہ معمار ہمت ایشان اولاً تعمیر مساجد و تاسیس معابد کہ اشارت انما یعمرو
 مساجد اللہ من آمن باللہ و رشان آن واقع شدہ سہی نمایند چہ در حدیث آمدہ کہ ہر کہ
 برائے خدا مسجد بنائند حق سبحانہ و تعالیٰ برائے او خانہ در بہشت بنا کند و مساجد کہنہ
 را نیز تجدید کردن ہمیں حکم دارد و بعد از عمارت مسجد امام و مؤذن تعیین یابید فرمود و استبنا

بقیہ (۱۶) کہ بتائیس ۱۲ صغیرا) لہ یقیناً ہماری نشانیاں ہم پر دلالت کرتی ہیں ۱۲ بخشش ۱۲ گاہ اور ہماری طرف سے اور زیادہ بیگناہ ۱۲ گاہ
 کامیابی ۱۲ غنایت خود دندی ۱۲ آسان بادشاہت ۱۲ اپنے اعمال نامے کو اس بیت کے مطابق بنائیے ۱۲ اگر تم کسی کی سیاقہ
 احسان کرو گے تو گو یا خود اپنے او پر احسان کرو گے ۱۲ مسجدیں تعمیر کرنا ایمان دلائی کی علامت ہے ۱۲ شاہ مرست و درستگی ۱۲

محیشت ایشان ہتیا باید ساخت تا از رفو فراغت بہم خود قیام تواند نمود و بچہ طلب قوت از اقامتِ ایں امر باز نمانند و دیگر مدارس مرتفعہ بنا باید کرد و مدرسہ انفاذ نصاب و علماء و فضلاء افاضہ انتساب معین باید ساخت تا نشر علوم شرعیہ نمایند و برکاتِ ثواب آلِ روزگار دولتِ ایشان رسد و دیگر خوانقِ پاکیزہ و باصفا جہتِ صافی دلائل ولایتِ پناہ و صوفیان صفہ صفوت انتہائے اذنیان و اللہ ترتیب باید داد تا طالبانِ حقائق و صادقانِ دقائق بمیامن انفاست شریفہ ایشان بمقاصد و مطالب برسند و آثارِ انوارِ اوقات و احوالِ ایشان ضمیمہ سعادتِ صومی و معنوی گردد و وظائف و ادوارِ اربابِ مدرسہ و خانقاہ نیز معین باید کرد تا طلبہ از مطالعہ علوم و درویشاں از اذکار و اوراد خود باز نمانند و دیگر اصحابِ زاویہ ہا کہ در آلِ برائے فقیہان و محتاجانِ راتبہ چاشت و شام از فلزِ ذوالِ مرتب و ہتیا باشند موجب جمعیتِ خاطر و صفائیِ باطن می شود و دیگر ابداع دار الشفا و تعیین طبیبِ حاذقِ مشفق و ترتیبِ ادویہ و اشربہ و اغذیہ و انجہ ضروری باشد وسیلہ صحت و سلامت و رابطہ عافیت و کرامت می گردد و دیگر ساختنِ رہا ہائے مرتبہ استحکام تمام کہ لمجائے مسافرانِ ستم رسیدہ و پناہ غریبانِ محنت کشیدہ باشد ثمرہ بسیار و نتیجہ شمار دارد و دیگر بستنِ فنظر ہا بر آہلے نند و بسیار کہ مسافر را مرد و برانِ اہل و آسان باشد بجایست پسندیدہ است چہ در اخبار آمدہ کہ ہر کہ میلے بنا کند بر راہے تا مسلمانانِ براں بگزرند خداے عزوجل کرشتنِ صراطِ بروے آسان گرداند و دیگر عمارتِ جوہنما کر بزرگ و حفرِ چاہا ہا در راہا و محلہ ہا کہ آب کمی می کشد سببِ ایمنی باشد و کشتنِ قیامت

لے بہترین قاب ۱۲ سے فیض پہنچانے والے علماء ۱۲ سے با در کھوالہ کے دستوں کو کوئی رنج و

غم نہیں ہوتا ۱۲ سے نوع از طعام ۱۲ سے شربتہا ۱۲ سے مسافر خانہ ۱۲

☆ ☆ ☆ ☆ ☆ ☆ ☆

و منقول است کہ یکے از صحابہؓ بحضرت رسالت پناہ صَلَوَاتُ اللہِ عَلَیْہِ وَاٰلِہٖ وَسَلَامِ
عرض کرد کہ میخواہم کہ از برای روح مادر خود خیرے کنم و صدقہ بدسم مراد راں چہ می
فرمایند حضرت فرمود کہ بہترین تصدقے آب است ہاں صحابی چاہے بخیرید و بر
مسلمانان وقف کرد و ثواب آں روح مادر خود بخشد و دیگر تعمیر مشاہد مبارکہ و ترویج
مزارات متبرکہ سبب آں می شود کہ ارواح مقدسہ اسودگان آں مزارات مکرر و زکار
سعادت آثار عام و مروج گردد و از اں جملہ خیرات کلیہ آنست کہ موقوفات بقاع خیرہ
و ابواب البر را از دست مستاکلہ و متغلبان انشاع نمودہ بمردم امین و متدین سپاںد
و محصول آں را بار باب و طائف و اصحاب استحقاق چنانچہ شرط واقف باشد برساند
و بر اعمال وقف عال پاکیزہ و بادیانت و نیکو معاش تعیین نمایند و براں نیز اعتماد فرمودہ
بہر چند وقت بہ تفحص امور مباشرتہا آں اوقاف مشغولی کنند و در ہم وقف اصلاً
و قطعاً مسأله و مسامحہ رواند و چہ تمشیت این معنی تقویت شریعت است و ہر کہ
ہم وقف را بدستور شرع شریف فیصل و بد حکم الدال علی الخیر کفای علیہ در
اجرو ثواب با واقف شریک باشد فرج

خیر کن یا دلیل خیرے باشی تا ترا ہم در آں ثواب دہند
و آنکہ در باب خیر اطنا بے وقت نظر بر آنست کہ مشایب صدقات جاریہ بے پایاں است
آورده اند کہ یکے از بزرگان را کہ ودیعت حیات بموکل اجل سپردہ بود و خیرت
ازیں مرحلہ فانی بسرے جاودانی برودہ در خواب دیدند و از حالتی کہ بعد از وفات دیرا
واقع شدہ بود پرسیدند فرمود کہ مدتے در شکنجہ عذاب گرفتار بودم و در چنگال عقوبت
می فرسودم ناگاہ پروانہ نجات از دیوان کریم الہی برسید و حق سبحانہ و تعالی گناہان

لہ آباد محفوظ کرنا ۱۲۸۵ھ خرد در کرنا ۱۲۸۵ھ وقف کیا ہوا ۱۲۸۵ھ جمع بقعہ ۱۲۸۵ھ ظلم و کدور ۱۲۸۵ھ غلبہ پایتلا ۱۲۸۵ھ بکر ۱۲۸۵ھ وقف
کرنا ۱۲۸۵ھ شمس ۱۲۸۵ھ کانوچکا ۱۲۸۵ھ نیک کام کرنا ۱۲۸۵ھ نیوا ۱۲۸۵ھ بی باکت ۱۲۸۵ھ ثواب ۱۲۸۵ھ در بار خداوندی ۱۲۸۵ھ

مرا بیا مرزید سائل از و استفسار نمود که بیج دانستی که سبب آمرزش چه بود و بچه وسیلت
صورت خلاصی روی نمود جواب داد که اگرے در بیا بانی رباط ساخته بودم مگر درویش
در گمرگاه روز بسایه آل رباط پناه آفنده و زمانے استراحت کرده چون مشقت و برکت
مبدل گشته بود از روئے نیاز زبان بدعا کشاده بریں و بگفته که خدایا بانی این موضع
را بیا مرزنی الحال تیر دعائے او به نشان اجابت رسیدہ بیا مرزید و از حفرہ حجیم بروضہ رفیع رسانید
ہر چہ بروئے کار درمی نگرم (فرد) نیکیست کہ نیکیست دگر با ہر بیج

باب بیست و یکم در سخاوت احسان

سخاوت سبب نیکنامی، و احسان موجب دوستکاری و حجتہ فرجامی است و بیج
صفت آدمیاں را و خصوصاً اشرف و امجاد ایشان را بہ از جود و سخاوت شہر
شرف مرد بچود دست و کرامت بسجود ہر کہ ایں ہر دوزدار عدش بہ ز جود
در خبر آمد کہ سخا درختے ست در بہشت، و بحقیقت نہالے ست بر کنار جویبار
خوشنود می حق سبحانہ و تعالیٰ رستہ و شاخ او در سر فرازی باعلیٰ علیین پیوستہ شگوفہ
او نیک نامی دنیا ست و میوہ او کرامت و فضیلت عقی بیت
ایں سخا شایعیت از باغ بہشت وائے او گیس شاخ را از کف بہشت
از چیکے رسیدند کہ علیہ کہ مجموع ہنر ہا بدو مخفی ماند چیت جواب داد کہ بخل
باز سوال کردند کہ ہنرے کہ ہمہ علیہا را پیوشد کہ ام ست گفت سخا فرد
ہنر سخا ست دگر جملہ دست افزاند اگر ترا بہر انگشت خویش صد ہنر است
و قیس بایاد است کہ تا مال از قید اساک مطلق نگرداند تو سن مغاخر و معالی بقید در نیاید

تجربہ کردم ز ہمسازندیشہ (شنوی) نیست نکوتر ز سخا پیشہ
 خاص ز بہر کرم آمد درم بر گزرقافیسہ اینک کرم
 اسکندر از اسطوریسید کہ سعادت دین و دنیا در پہر چیزست گفت در جود و کرم
 اما سعادت دین آنست کہ حق سبحانہ و تعالیٰ میفرماید مَن جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ
 امثالِہا ہر کہ یک حسنہ بیارد او را دہ حسنہ کرامت کنیم۔

آں کہ ترا توشہ رہ می دہد (شنوی) از تو یکے خواہد و دہ می دہد
 بہتر از سی مایہ ستانیت نیست سود کن آخر کہ زیانیت نیست
 اما سعادت دنیا آنست کہ مرغ دل خلق را بحکم الإنسان عیدلہ الاحسان بکرم
 صید توان کرد چوں دل کہ سلطان ست در قید کسے افتاد قالب بہ تعبت قلب در
 دام می افتد و چوں کریم مالک الرقاب جمع شد البواب سعادت بروکشادہ
 و اسباب مرادات برائے او آمادہ شود۔

در اخبار آمدہ کہ خسرو پرویز را سپہ سالارے بود بہ شکر کشی و دشمن کشی معروف و
 مذکور و بہتانت رائے و قوت عزم در اطراف مملکت موصوف و مشہور و مقرب
 ملک و عمدہ مالک بودے و خسرو پرویز از صواب دیدار و عدول نمودے۔

از قنازہ بدگلشن خسروی (ہیت) بازوے او پشت دولت قوی
 وقتے صاحب خبراں بسج ملک رسانیدند کہ سپہ سالار شہما از جادہ فرمانبرداری
 انحراف خواہد ورزید و سبیل عناد عصیاں و طریق سرکشی و طغیاں مسلوک خواہد داشت
 پیش از اں کہ آں صورت از قوت بفعال آید بتدارک آں اشتغال باید نمود
 علاج واقعہ پیش از وقوع باید کرد (فرد) دریغ سودن دار چو رفت کار بست
 خسرو ازین خیر اندیشہ منہ شد و گفت اگر او عمان عزیزیت از روے مخالفت

لے جو کوئی لائے ایک نیکی اس کو دس گنی جزا ہے ۱۲ لے آدمی بندے احسان کے ہیں ۱۳ لے پیروی ۱۴

بطرفی از اطراف مملکت بگرداند بسیارے از اعیان لشکر و سرداران سپاہ با
 اورا ہ موافقت پیش گیرند و یکس کہ از آوازہ باغی شدن او قصورے در
 ارکان ملک پیدا آید و از بدبہ طاعی گشتن او فتورے بقواع سلطنت را یاد
 مبادا برآرد و بیدار سر بہیت کہ در ملک پیدا شود شور و شر

پس بانواع دولت و مشیران مملکت دریں باب مشاورت فرمود رائے
 ہمگناں براں متفق شد کہ اورا بند باید کرد و خبر و حسن تدبیر ایشان آفرین کرد و دئے
 دیگرال امیرا طلب کردہ بموضع بالاتر از معہود او بنشانند و ذکر محامد و منافخ و سیرتہائے
 ستودہ و خصلتہائے پسندیدہ او بر زبان راند و از نفاس و خراسن و نقود و ذوائن
 خویش زیادہ از استحقاق توے عطا فرمود مشیران نیکورای کہ صلاح و صواب در بند
 کردن او دیدہ بودند در محل فرصت عرضہ داشتند کہ سبب تخلف از مقرر عزیمت
 ہمایوں چہ بود شاہ تبسم فرمود و گفت من رائے شمار اخلاف نکردم و اعززم خود و اخلاف
 نہ و زریدم شما گفتہ بودید کہ اورا بند باید کرد من خواستم کہ اورا حکم ترین بندے مقید سازم
 بیچ قیدی قوی تر از بند احسان ندیدم و دیگر ناقل کردم کہ محل ہر قید عضوے محبت
 ست و بندے کہ بر یک عضو افتد پیدا ست کہ چہ نوع بندے باشد خواستم کہ بند بر
 دلش نہم کہ دل سلطان ست و اعضا و جوارح خدم و حشم او بند و چوں اصل
 بقیدے مقید گردد ہر آئینہ تمام اعضا و جوارح کہ تیج او بندستہ گردند و دیگر بند
 آئینس بر ہر عضو کہ نہند بسوہان سودہ گردند و بند کرم و احسان کہ بر دل نہند
 بیچ چیز فرسودہ گردد، در امثال آمدہ کہ مرغ و حشی را بدام مقید توای کرد و آدمی

مشتوی

را با احسان و انعام

با احسان توای کرد و حشی بقید

کرم پیشہ کن کا دمی زادہ صید

کہ نتوای بریدن بہ تیج آن کمند

عدو را با لطاف گردن بہ بند

پودشش کرم بیند و لطف وجود نیاید و گزشت از دور وجود
و هم چنانچه بخاطر خسر و رسیده بود آتش مخفی لفتش بآب که از سر حشر احسان
پادشاهی مترشح شد فرو نشست و پنج نهال کینه از زمین سینه او بقوت سرخ کرم
سلطانی منقطع گشت و بعد از آن چون بندگان صافی نیست بخلوص طوبیت که جا
سپاری بر میان خدمتکاری بسته تقیه عمر از هیچ فرمانبرداری روی بر تافت بیت
زاں نواز شش گرمی که یافت از و بعد از آن روی بر تافت از و

و درین باب این رباعی بسیار خوب اقتاده رباعی
باهر که کرم کنی از آن تو شود و اندر همه وقت مدح خوان تو شود
با دشمن خویش اگر سخاوت ورزی شک نیست که یار مهربان تو شود
و از فضیلت جود یکے آنست که دیهائے خلایق جو انمردان را دوست دارد
هر چند که از اسان ایشان بهره بدیشان نرسیده باشد مثلاً اگر مردم خراسان بشنوند
که در عراق مرد کرم و جوانمردست هم او را دوست خواهند داشت و بر او آفرین خواهند
گفت بلکه اگر گریه را که در قید حیات نباشد یا نکنند همه کس شائے او گویند چنانچه
حاتم طائی را که در تاریخ تالیف این رساله که نهصد و هفت سال است از وفات
او قریب نهصد و چهل و پنج سال گذشته هنوز به یاد گذرش بر یا حسین آفرین آراسته
است و چین نیک نامش به پیرایه ثنا و تحسین پیرایه فخر

نماند حاتم طائی و لیک تا به ابد بهمان نام بلندش به نیکی مشهور
آورده اند که چوں آوازه جوانمردی حاتم جزیره عرب را تا دارالملک یمن
فر گرفت وصیت سخاوت او بولایت شام و مملکت روم رسید والی شام و حاکم یمن
و پادشاه روم بعد از آن او برخاستند و هر یک از ایشان دعوی سخاوت کردند که

کرم وجود دے در ہماطراف ساگر و ساری شجر

ابر دریا دل زدست جو او در انفعال مال عالم زیر پائے ہمت او پائمال
پس ہر یک از ایشان با او بطریقہ سلوک گردند اولاً والی شام خواست کہ اورا
بیازاید کس فرستاد و ازوے صدا شتر سرخ موئی، سیاہ چشم، بلند کوبان، طلبید و مثل
آن شتر در وادی عرب نادر باشد و اگر یافتہ شود بسیار گراں بہا بود فی الواقع در اں
وقت ایں نوع شتر در رمہ حاتم نبود چوں کس بادشاہ شام بحاتم رسید و پیغام والی را
گزارنید حاتم دست قبول بر سینه نهاد و در جواب اں سَمْعَاد طَاعَةَ بَزْبَاں راند فرخ

بہرچہ ام شود چاکرم و دولت خواہ بہرچہ حکم رود بندہ ایم و خدمتگار
پس اچھی را بمنزل نیکو فرد آور دو اسباب ضیافت چنانچہ فراخور احوال اولو
ہتیا گردانید و بفرومود تا در قبائل عرب منادی گردند کہ ہر کہ مثل ایں شترے بیاد و
بہائے تمام از و بجزم و بمعیاد و ماہ بہا بدور ساخم حاصل کلام بدیں طریق صد شتر
قرض کردہ بسلطان شام فرستاد چوں ملک شام بریں حال اطلاع یافت انگشت
تعجب بدندان تحیر گرفتہ فرمود کہ ما ایں ایرانی را می آزد مودیم و او خود را بواسطہ مادر
قرض انداشت پس ہماں شتر اں را بمتاراع مصر و شام بار کردہ بدست ہماں اچھی باز
گردانید و چوں شتر اں را نزد حاتم آوردند باز بفرومود تا منادی گردند کہ ہر کہ شترے
بمن دادہ بیاید و ہماں شتر خود را با اچھی بار دارد بگیرد و بہر دیس اں صد شتر ایا بار
بخداوندان داد و پیچ چیز برائے خود باز گرفت خبر بسلطان شام رسید گفت اینہمہ
مروت نہ حید آدمی زادست سخاوت حاتم را مسلم فرخ

آوازہ سخاوت و احسان حاتم آخردیں جہاں بعثت بر نیامد
دیگر عظیم الزوم کہ اورا ہر قل گفتندے چوں دید بہ جو حاتم شنید شخص اخبار و
احوال وے گشت بسیج وے رسانیدند کہ حاتم مر کبے دارد و با پائی و بارگی جہاں پیمائی

چوں تیر خدنگ دوردو و چوں عمر گرانی زود رو واپسے کہ بگرم روی آتش دم مشابہت
 زده و از تیز گامی بباد طریق ہمراہی سپرده مثنوی
 چو آشک عاشقان گلگون و خوشرو جہاں پیما تر از شبذیر خسرو
 بوقت حملہ برق آسا بہندہ بگاہ پویہ چوں صرصر رونندہ
 قیصر وزیر خود را گفت کہ خیر سخاوت حاتم در عرب و عجم فاش شدہ وصیت چنان مردی
 و مروتش از قاف تا قاف فرو گرفتہ و من شنودہ ام کہ بدین صفت اسپے دارد میخواہم
 کہ نقد اورا بر محک اعتبار بیازمایم و صورت دعوی اورا در محکمہ معنی امتحان نمایم
 و کس از پی مرکب آں بقبیلہ طے فرستم مثنوی
 من از حاتم آں اسپ تازی نژاد بخواہم گر او کرمت کرد و داد
 بدانم کہ دروے شکوہ مہیست و گر رد کند بانگ طبل تہیست
 پس ایلمی بہمت آں مرکب با تحف و ہدایا کہ لائق حاتم بود فرستاد در اندک
 زمانے رسول ملک روم بقبیلہ طے رسیدہ در حوالی منازل حاتم نزول نمود قضا را
 مقارن رسیدن آہنی ابرے پدید آمد و باران و برف باریدن گرفت حاتم همان را
 دلدار کی نمودہ بمنزل شایستہ فرود آورد و فی الحال بفرمود تا آں اسپ را بکشتند
 و طعاع مہیا کردہ نزد همان آوردند و بعد از فراغت طعام اسباب ستراحت مہیاست
 حاتم از خیمہ بیرون رفت و آں شب از پیچ نوع سخنے نگزشت علی الصبح کہ حاتم بعد
 خواہی آمد را پی مشور قیصر باہدایا کہ فرستادہ بود بحاتم نمود چوں حاتم بر مضمون آں اطلاع
 یافت بغایت اندیشمند گشت آہنی بفرست است اثر ملالت بر جبین حاتم مشاہدہ فرمودہ
 گفت اے جوال مرد اگر در وادن اسپ مضائقہ داری از جانب ما نیز چیزیاں مبالغہ
 نیست حاتم جواب داد کہ مرا ازین جنس اسپ اگر نہر باشد و کمتر کسے از اہل روزگار
 از من طلبد هیچ وجہ مضائقہ در چیز تصور من نیاید خصوصاً کہ سلطان عظیم الشان

مرا بطلب یک اسب معزز ساخته و بجهت این جزوی خدمت رسول بزرگے ارسال
نمودہ اندیشہ من از تحیر است و تفکر من از غایت تحیر کہ چراز و در خبر نیافتم تا آن سبب تلف کردی

من آن باد ز قنار دلدل شتاب (شعری) ز بہر شہادوش کردم کباب
کہ بظلمت ابراز پیش و پس بسوئے رمرہ نمی یافت کس

بنوعی دگر روی در اہم نبود جز آن بر دربار گاہم نبود

مروت ندیدم در آئین خویش کہ مہمان بخشید دل از فاقہ ریش

مرا نام باید در اقلیم فاشس دگر مرکب نامور گو با شش

پس اسپان تازی و تبرکات جازی بہت سلطان روم فرستاد و رسول
را نیز از تحفہ آئے آن دیار بہرہ مند ساخته بخوبی ترویجی روانہ کرد و چون ملی آمد فیض ز فحوائے
حال خبر یافت و صفت انصاف پیش آوردہ گفت کہ آئین مروت و قاعد فتوت حاتم اسلمست

تو ان گفت کامروز نبود بعالی (قطعہ) جز او شہریار دیار مروت

ز روی جوانمردی و ہمسربانی برو ختم شد کار و بار فتوت

دیگر حاکم مین پادشاہی بود صفت کرم و سخاوت برو غالب خصلت احسان

و مروت برو مستولی ہموارہ مواریع انعام او برائے خاص و عام نہادہ و فوارہ اگر امش

بہت محتاجاں و در اندکال آمادہ بیت

چو دست جزو ششش بر کشادگی ز عالم رسم خواہش بر قنار دلدل

مینخواست کہ جز نام کرم او بر زبانہ مذکور نہ شود و غیر از صفت جو و سخاوت او در

اطراف عالم مشہور نگردد و بدین سبب ہر کہ در پیش او صفت حاتم کردے آتش

غضبش اشتعال نمودہ باید آئے وے مشغول گشتے و گفتے حاتم مردے و حاتم

ست از جملہ رعیت ولایت من، نہ اور از تہہ مملکت داری و نہ منصب فرماں

روائی نہ قوت جہانگیری و نہ بازوئے کشور کشائی

نہ اور خزانہ است و نہ تخت تاج بیت نہ با جس کسے می دہنے خراج
 پیدا است کہ از دست او چہ کرم آید و با سپ و شتر و گوسفندے چند کہ دارد چہ
 مقدار کرم نماید من آنچه در سائے حاصل حاتم باشد در روزے بسائل میدہم و صد برابر
 خوان او در یک چاشت پیش ہماں می ہم مصیع بسیں تفاوت رہ از کجاست تا کجا
 القصہ ملک کین روزے جتنے عظیم ساخته بود و طرح دعوتے پادشاہانہ انداختہ تمام
 روز چوں قباب بزرگ نشی مشغول بود و مانند ابروگونہ رفتاری اشتغال می نمود ناگاہ در اثنا ای حال
 در ذکر حاتم کسے باز کرد بیت و مگر کس نہ گفتن آغاز کرد
 ملک از اں برنجید و عرق حدش در حرکت آمدہ با خود اندیشہ کرد کہ پیچ گو نہ
 زبان اہل زماں از ذکر حاتم خاموش نیست و صفت نیکو کاری و ہمانداری او بدل
 مردماں فراموش نے پس ہماں بہتر کہ بدستگیری ملاح فکر کشتی عمر او را در
 غرقاب فنا انگم و مبدد گاری استاد اندیشہ رقم نام او را از لوح زندگانی محو کنم بیت
 کہ تہست حاتم در ایام من بے نیکی نخواہ شدن نام من
 در پائے تخت او عیار پیشہ بود کہ برائے یک درم صد خون ناحق را میاں بریز
 و با امید اندک فائدہ شیشہ دل بسیار کساں را بسنگ جفا شکستہ بلیت
 چو چشم نازنیناں بود خونریز چو زلف خوبویاں فتنہ انگیز
 القصہ شاہ کین اورا طلبیدہ بموایعید خمدانہ مستظہر ساخته بر آں آوردہ کہ خود
 را بقبیلہ بنی طے رساند و بر حیلہ کہ داند و بہر شعبہ کہ تواند حاتم را نیست و نابود کرد و اند
 عیار متعہد قتل حاتم شدہ متوجہ قبیلہ طے گشت و بعد از مدتے بدال سر منزل
 رسیدہ با جوانے خوش خوی نیکو روی کہ سیمائے بزرگی از جہہ او تاباں و فر فر خندگی
 در ناصیہ او درختاں بود ملاقات کرد و جواں از روئے ہربانی و شیریں زبانی او را
 پرستش کرم نمودہ پرسید کہ از کجای آئی و کجای روی عیار پیشہ جواب داد کہ از

یمن می آیم و عزیمتِ شام دارم جواں التماس نمود امشب بقدیم کرم و ثابق مرا مشرف
ساز تا ما حضرے کہ باشد بنظر شریف رسانم و بدین لطیف کہ کلبہ مرا بنور حضور خود
بیارائی منت دار شوم مصحح زور در آئی و شبستان ما منور کن

آں عیار بخوش خوئی و دل جوئی بستہ آں جواں شدہ رو بہ نزل دے نہاد و ازاں
جواں رسم ضیافت و شرط ہماں داری برو چہ تقدیم افتاد کہ ہرگز آں عیار را در خاطر
خطور نکرده بود و در ضمیر او نگزشتہ میزبان سخطہ بلخطہ تکلف دیگر می نمود و مطعومات گوناگون
و مشروبات رنگارنگ ترکیب می فرمود

بیت
ہر نفس بر سر خوانش نگر خور دنی خوب تر از یک دگر
و ہماں ساعت بساعت بدل آں جواں را تحسین می کرد و زبان شمار و آفرین آدمی گفت

تبارک اللہ از بس مرد می و خوشخوئی (شعر) گزشتہ زہمہ نیکوای بہ نیکوئی
بریں منوال تا شب تیرہ بیایاں رسید و صبح روشن را می از افق مشرق آغاز
طلوع کرد ہماں بادید ہائے گریاں و دلع میزبان میان در بست و بزبان نیاز
مضمون ایں بیت جگر سوز دلگداز آدمی کرد

بیت
دل می سوزد از داغ جدائی چہ بودے گر نبودے آشنائی
جواں بمبالغہ بسیار درخواست می کرد کہ دوسرے روز اینجا اقامت نمائی و مرد
عیار با انواع عذر ہا متمسک شدہ می گفت

بیت
نیارم شد البتہ ایں جا مقیم کہ در پیش دارم مہ سے عظیم
جواں گفت مرا تشریف محرمیت ارزانی دار و مہے کہ ہست با من در میال
نہاید کہ مددے تو انم کرد و ہمراہی بجای تو انم آورد ہماں چوں دل نوازی و جواں
مردی از دے مشاہدہ کردہ بود با خود تا مل نمود کہ ایں ہمہ نکلے کہ مراد در پیش ست بے
امداد چینیں یارے دے دستیار می از بس گو نہ مددگارے سر انجام نخواہد یافت کہ

مردے بامروت و کار ساز و دل چوی و غریب نواز ست ہیج بہ ازاں نیست کہ
 پردہ از روئے کار بردارم و اورا یار و محرم خود ساختہ روی بساختن آں ہم آرم
 یک گل مقصود دریں بوستان (شہنوی) چیدہ نشد بے مدد و دوستان
 و اسن یارے گرت افتد بدست فارغ و آزادہ توانی نشست
 کار تو از یار مکتل شود مشکل از ہمنفساں حل شود

پس اول جوان را بجهت اخلاف آں ہم سوگند داد و بعد از مبالغہ بسیار و
 تاجید بے شمار ستر خود را با او دریاں نہاد و گفت شنودہ ام کہ دریں نوحے حاتم نام
 کسے ہست کہ لاف جو اندازی می زند و دعوی احسان و مردم نوازی می کند شاہ
 یمن را ظاہر از و دغدغہ در دل و خدشہ در خاطر پیدا آمدہ و من مردے پریشان
 روزگار و معاش من از دزدی و عیاری می گذرد و دریں ولا سلطان و لایت یمن
 مرا طلبیدہ و وعدہ مال و متاع فراواں فرمودہ بشرط آں کہ حاتم را پیدا کردہ بقتل
 آرم و سر او را بتحفہ پیشین ملک برم و من بضرورت وجہ معیشت ایں صورت را
 قبول کردہ بدیں قبیلہ آمدہ ام نہ حاتم را می شناسم و نہ راہ بمنزل او می برم از
 درویش پروری و غریب نوازی تو عجیب و غریب نباشد کہ حاتم را بمن نمائی و در قتل
 او شرط مددکاری بجائی آری کہ تا من از عہدہ عہدے کہ کردہ ام بیرون آمدہ باشم
 و بدولت تو از مواجید شاہ یمن بہرہ مند گردم جوان ایں سخنان را استماع نمود

بخندید و گفتا کہ حاتم منم بیت سراسنیک جدا کن تیغ از تنم
 اے ہمان برخیز و پیش ازاں کہ متعلقان من خبردار گردند سہر من بردار و سہر
 خود گیر تا مقصود شاہ یمن حاصل و مراد تو نیز میسر گردد بیت
 چو حاتم باز ادگی سر نہاد جوان را برآمد و ش از نہاد
 عیاری الحال پیش حاتم بزمین افتاد و بوسہ بردست چائے می داد و می گفت

اگر من گئے برو جودت زخم (ثنوی) نہ مردم کہ در کیش مرداں زخم
 دو چشمش ہو سید و در برگرفت و زانجا طریق یمن برگرفت
 حاتم اسباب راہ اواز زاد و در احوال تہیتہ نمودہ اور انکسبل کرد و عیار پیشہ بعد از
 قطع راہ چوں پیش بادشاہ آمد صورت حال بعض رسانید ملک یمن از روئے کریم طبعی
 منصف شد و از راہ آزادی و جواں مردی معترف گشت کہ کریم دریں مرتبہ حد پہنچ
 کس از عالمیاں نیست و سخاوتے بدیں مثابہ مقدور پہنچ کس از آدمیاں نہ بیت
 ہست جواں مرد درم صد ہزار کار چو با جان فتداں جاست کار
 در کتاب جواہر الامارۃ آورده کہ چوں حاتم وفات کرد و او را دفن کردند قضا را
 قبر او در محل واقع شد کہ مہر سیل بود و رفتے از اوقات بارانے عظیم بارید و سیل ہائے
 بیامد و نزدیک بود کہ قبر حاتم ویران بود و پسرش خواست کہ قالب اورا بموضع دیگر کہ
 ازیں آفت ایمن باشد نقل کنند چوں سہر تربت اورا باز کردند ہمہ اعضاء و اجزائے
 او از ہم زخمہ بود الا دست راست او کہ پہنچ نوع تغیرے نہ داشت مردم ازاں
 حال متعجب شدند و از خیاں صورتے شگفت ماندند پیرے صاحب دل در میان
 نظار گیاں بود گفت اے مرداں ازیں معنی متعجب مشوید و از سلامتی دست حاتم
 عجب مدارید کہ او بدیں دست عطاے بسیار بسائلاں دادہ بود و لاجرم در حمایت
 خیر و کرم بسلامت ماندہ است ہر گاہ دست کافرے بت پرست بواسطہ عطا از
 خلل سختن سالم می ماند یہ عجب کہ تن مؤمن خداے پرست بوسیلہ سخا و احسان با
 خلق خدای از آفت سوختن آتش دوزخ ایمن گردید و حصول دولت جاوداں بہ
 تمہید قواعد خیر و احسان باز بستہ است۔ (بیت)

دولتیاں رنج ز جہاں تافتند دولت باقی ز کرم یافتند
 دارا از حکمے پرسید کہ پیرایہ سلطنت چیست گفت در عزت زینشن گفت

عزت را چگونه نگاه توان داشت گفت بخوار داشتن زر هر زر در نظر او خوارست ہمہ کس
 اورا عزیز و محترم دارند و ہر کہ زر را عزیز و محترم دارد و سنگیناں اورا خوار و بمقدار شمارند قطعہ
 مال از ہر آں بکار آید تا ز ہر تنبت سپر گردد
 ہر کہ تن را فدائے مال کند مال دین غصہ خطہ گردد
 ہر کہ بچے کہ خوار دارد زر ہر زمانے عزیز تر گردد
 والحمد للہ کہ آئین سخاوت و مروت دتوان بین احسان فتوت حضرت شاہزادہ عالم
 منظر انوار لطف و کرم ہر سپہ سلطنت و جہانبانی شاہ بارگاہ بہت و گیتی ستانی دائے
 جہاں آراء عدو بند کشور کشائے قطعہ

معین الملک الدولہ ابو الحسن کہ جو دواو چو ابر نو بہاری عالمے را تازہ می سازد
 از نعم او عطاے محبت نزدیک آید کہ رسم احتیاج از عرصہ عالم بر اندازد
 نامہ جو دوا تم طے کردہ و دفتر سخاوت معین بن زائدہ را رقم محو بر کشیدہ قطعہ
 یکنہ خسرا زماں و فرید دین روزگار ہم شہر یار عدلے و ہم پادشاہ جو دوا
 عدلت نظام عالم و حمت قوام الملک جو دت پناہ سائل و دست پناہ جو دوا
 حق سبحانہ و تعالیٰ منشور احسان شامل اورا بتوقیع و ہو محسن قلہ اجرہ عند ربہ
 موعہ دار و نشان انعام کا بلش بطعراے و کذلک نجزی المؤمنین موعہ و مزین گرداناو

باب بیست و دوم در تواضع و احترام

تواضع سبب رفعت است چہ در حدیث آمدہ است کہ مَنْ تَوَاضَعَ لِلّٰہِ دَفَعَهُ اللّٰہُ
 یعنی ہر کہ فروتنی نماید برائے خدا خدا اے تعالیٰ او را بر دارد و درجہ او بلند گرداند بہت
 تواضع ترا از اجنبی دہد زر وے شرف سر بلندی دہد
 عاشق پر دیکھ

نصیر بن احمد از ملوک سامانیہ پسرخود را وصیت کرد کہ اے فرزند دلبند اگر می
خواهی کہ مملکتی کہ ما بمشقت بسیار بدست آورده ایم و سلطنتی کہ عمر عزیز در تہمید قواعد آن
صرف کرده سالها بر تو ماند بزخنیہ اعتماد کن کہ مال در معرض زوال است و بشکر دل
منکہ مرد سپاہی منقلب الاحوال است یکجہ در دوام ملک و قیام حکم بر کرم نہائی و در
تواضع افزائی کہ تواضع و کرم دو دامن مرد دہائے مردمان را دسر کہ صید یکے ازین دامن
شد ہرگز روئے رہائی ندارد و گویا اشارت سید عالم صلی اللہ علیہ وسلم درین عبارت کہ
سَيِّدُ الْقَوْمِ خَادِمُهُمْ بَدِیَا مَعْنِیست کہ ہر گاہ کسی را بخدمت تواضع نمودی دل و صید
تو گشت در دامن محبت تو قید شد پس و محکوم تو و تو بخندم ادب باشی و او صید تو و تو سید او شوی۔

تواضع می دہد از روشنائی (شنوی) بے بیگانگان را آشنائی

تواضع ہر کہ دارد سرفرازست بروئے او در اقبال بازست

تواضع آنست کہ کسی مقدار خود را از مقدار دیگرے کمتر بیند پس عزت و حرمت
خود بطرف نہادہ دیگران را عزیز و محترم سازد و این معنی کسی اجتناب می نماید کہ شرف
ذات و علو قدر او در معرض استنباه ماندہ باشد فاما آنکہ فی نفس الامر بزرگ قدر و عالی مرتبہ
است ادا از تواضع نترسد زیرا کہ تواضع از بزرگی و جلالت او بیچ کم نکند بلکہ نہایت تشوکت
او نزد یک خالق و خالق می افزاید۔ (بیت)

تواضع ز گردن فرازاں نکوست گد اگر تواضع کند خوئے اوست

و از اینجا معلوم می شود کہ کبر از ناقصاں و ساقطاں است و غرض ایشان پوشیدن
نقصان خویش را بحقیقت تباہ خود را ظاہر میگردد و اندچہ کبر آدمی را خوار و بے قدر می سازد
تا توانی بگرد کبر مگرد (شنوی) متکبر برے ز کبر بخورد

گر تو بے کبر و بے ریا باشی خاص در گاہ کبر ریا باشی

و تواضع از ہمہ کس زیبا می نماید و از اہل دولت زیبا تر زیرا کہ پیرایہ بزرگی

تو واضح است۔ آورده اند کہ ابن سناکج بہ مجلس ہارون رشید آمد خلیفہ از برائے او بجا و تعظیم کرد ابن سناکج گفت اے خلیفہ تو واضح تو در یاد شاہی بزرگترست از یاد شاہی تو خلیفہ گفت سخن نیکو گفتی زیادت کن گفت ہر کہ حق تعالیٰ اور مال و جمال و بزرگی دے و اور مال بایندگان خدا موائسہ و احسان کند و در جہاں خود پارسانی و زرد و در بزرگی تو واضح نماید حق تعالیٰ اور از مخلصان خود گرداند ہارون رشید دوات و قلم طلبیدہ و بدست خود این سخاں را نوشت و این نوشتن نیز علامت تو واضح خلیفہ بود۔ (تلموئی)

زیر کاں آزمودہ اند بے بر تو واضح زیاں نہ کرد کے

از تو واضح بند گرد نام و ز تو واضح رسیدہ اند بکام

متواضع بزرگوں بود منظر لطف کردگار بود

و تو واضح و احترام در بارہ اشرف انام چوں سادات عظام و علمائے اعلام و مشائخ کرام اعتبارے تمام دارد و موجب ارتفاع لوائے دولت تو واضح باشد امام محمد حسن ثنیانی رحمہ اللہ نزدیک رشید آمد رشید اور تعظیم بسیار کرد چنانچہ برپائی خاست و اور بجائے خود بنشانند و چوں برخاست چند قدم برسم مشابت باکے برفت یکے از جملہ خواص او گفت کہ باچیں تو واضح کہ خلیفہ نمود ہما بت خلافت نبی ماند رشید جواب داد کہ آں ہما بتے کہ بہ تو واضح ز ایں شود نا بودن آں اولیٰ تر و قدریکہ باہترم بندگاں بکامد کاستہ و نحو شدہ بہتر۔ فرد

قدریکہ بہ تعظیم کساں کاستہ گردد مردے بچاں قدر کے آراستہ گردد

حاشیہ ص ۸۱ کا نہ مددگار ملک و دولت کا ۱۲۷ نام جو انمردی ۱۲۷ آرتگی ۱۲۷ جلی جہت سے قیام ہو ۱۲۷ جہتی نشان یاہر ۱۲۷ حالیکہ دہجن ہے پس کیسے اجڑاں کا ہے رے پاس ۱۱۷ اور اسی طرح جزا دیتے ہیں ہم احسان کرنے والوں کو ۱۲۷ نشان کیا گیا ۱۲۷ جو کوئی دوتنی کرے اللہ کے واسطے ترتیب کا بڑھاتا ہے خدا ۱۲۷ حاشیہ ص ۸۲ کا پھرنے والا ۱۲۷ سردار قوم کا خادم ان کا ہے ۱۲۷ تقدریکہ یمن نون برابر ہو جہدہ لمبندی ۱۲۷ حاشیہ صفحہ ۸۱ کا ۱۲۷ مشابت یعنی چلنا ۱۲۷ غناری ۱۲۷

آوردہ اند کہ اسماعیل سامانی پادشاہ خراسان و سلطانے بسماں بود و زوے
علیٰ بہمنے نزد وے آمد اور تعظیم بسیار نمود و چوں می رفت ہفت گام از عقب وے
برفت شبانہ حضرت رسالت پناہ راضی اللہ علیہ وسلم در واقعہ دید کہ باو می گوید کہ اے
اسماعیل یکے از علمائے امت مرا عزیز داشتنی من از حضرت حق سبحانہ و تعالیٰ درخواستم تا
ترا در دو جہاں عزیز دار دو تو ہفت قدم در عقب وے رفتی دعا کردم تا کہ ہفت تن از
نسل تو پادشاہی کنند و ہر دو دعا در بارہ تو مستجاب شد و یکے از علامات تو واضح میل
کردن ست بصحبت صلی، و علمائے دین و درویشان صاحب یقین ز جملعتے کہ خود را
بصورت علمائے ربانی و متشاخ حقانی بخلق نمایند و بطبع حطام فانی سخنان حق
را بزبور خوشامد بسیار آیند بلکہ بصحبت کسے باید رفت کہ کار و صحبت مردم باشد و کسے
اعتقاد باید کرد کہ نخواہد کہ کسے اورا اعتقاد کند۔

آوردہ اند کہ چوں عبداللہ طہا ہر حکومت خراسان آمدہ در نیشاپور نزول فرمود
اعیان و اشراف بسلام وے آمدند بعد از یک سفتہ پرسید کہ بیچ کس ماندہ است دریں
شہر کہ بسلام مانیا مدہ باشد و اراپرسیدہ گفتند ہر کہ دریں شہر اشیے دورے داشته
شمارا پرسیدہ و بحسب شمار سیدہ الاد و درویش کہ ہر یک از ایشان در گوشہ نشستہ
اند و دیدہ از مشاہدہ ایں داس برستہ و از غوغائے خلق باز رستہ اند و بدگر حق پیوستہ
مغکفان جسم کبریا (شنوی) شستہ ز دل صورت کبر و ریا
دیدہ نہ و کون و مکان در نظر بال نہ و ہر دو جہاں زیر پر
ملک نہ و نوبت شاہی زدہ تخت در ایوان الہی زدہ
عبداللہ پرسید ایں دو تن کیانند گفتند احمد حرب و محمد اسلم طوسی کہ از علمائے
ربانی اند و بدرگاہ سلطین و امرا تردد نہ نمایند گفت اگر ایشان بسلام مانیا مدہ بسلام
ابہنشاں رویم، پس سوار شد و نزدیک احمد حرب رفت یکے دیدہ رسید کہ عبداللہ طہا ہر میاید

احمد را بحال فرار نشد و عبداللہ بخانہ وے دروں رفت یکے دودیدہ رسید پرپائے
 خاست دم تے سردر پیش افگندہ بایستاد و عبداللہ نیز برپای ایستادہ بود احمد سر بر
 آورد و گفت اے پسر طہر شنیدہ بودم کہ مرد نکوروی و خوش منظری و حالیکہ من می
 نگرم از اں خوبتری کہ می گفتند اکنون ایں روئے نیکو را بہ نافرمانی خدای زشت
 مگردان و چنین رخسارہ را ہمیشہ آتش و دوزخ ساز، ایں بگفت و ردی بقبلہ آورد
 و نماز در پیوست عبداللہ گریاں گریاں از خانہ وے بیرون آمد و نزدیک منجما سلم
 رفت محمد اورا بارنداد ہر چند کہ جہد کرد سود نہ داشت گفت صبر باید کرد تا روز آدینہ
 کہ وے از خانہ بیرون می آید و نمازی رود شاید کہ ملاقات واقع شود عبداللہ
 روز آدینہ بیامد و بر سر کوچہ وے بایستاد و شیخ نماز بیرون آمد چوں دید کہ سواراں
 ایستادہ اند ہماں جا توقف نمود عبداللہ از مرکب فرود آمد و پیش محمد سلم آیدہ
 سلام کرد پرسید کہ چہ کسی و چہ کار داری گفت عبداللہ طہر مہ و زیارت تو آمدہ ام شیخ
 گفت حاشا تر با من چہ کار و با مرا تو چہ گفتار پس روی بدیوار آورد و در ونگاہ کرد
 عبداللہ پیش آمد و روی بر خاک قدم او نہاد و مناجات کرد کہ اے اے میں مرد برائے رضای
 تو مرا کہ بندہ بدیم دشمن دار و دشمن برضائے تو اورا کہ بندہ نیک ست دوست میدارم
 بحرمت اں دشمنی و ایں دوستی کہ برائے تو ست ایں بد را در کار اں نیک کن ہاتھ
 آواز داد کہ سر بردار کہ گناہ ترا در کار طاعت او کردم

اگر چہ مایدان روزگاریم (شعری) ولیکن نیمکواں را دوست داریم
 چہ باشد گرداں را در قیامت بہ نیکا بخشد از راہ کرامت

آورده اند کہ یکے از ملوک بدین درویش رفت آں درویش فی الحال سجدہ
 بجائے آورد و وزیر شاہ پرسید کہ ای چہ سجدہ بود گفت سجدہ شکر دیگر بارہ پرسید کہ برائے
 چہ شکر کردی گفت خدائی را سپاس کردم برائے آں کہ سلطان را نزد من آورد و

مرا پیش سلطان نبرد کہ آمدن شان نزد درویشاں عبادت ست و رفتن درویشاں
 بدرگاہ شاہاں معصیت پس چوں سلطان راطاعت حاصل شد و معصیت ز من
 صادر گشت محل شکر گزاری و سپاس داری باشد
 اگر دم ز درویش پرستی زنی (شنوی) ز رفعت قدم فوق کرسی زنی
 کسے کا ستعانت بدرویش بڑ اگر بر فریدوں زرد از پیش برد

باب بیست و سوم در امانت و دیانت

علمائے دین و عرفائے صاحب یقین چنین گفته اند کہ امانت رکھنے اعظم ست
 از خصال حمیدہ و دیانت اصلے محکم از اخلاق پسندیدہ بنیاد ایمان با امانت تمام گردد
 چنانکہ فرمودہ اند لَا اٰمَنَ لَکُمْ لَا اَمَانَةَ لَہٗ وَقَاعِدُہٗ شَرٌّ مِّنْ قَوَاعِدِہٖ دِیَانَتِہٖ اَکْبَرُ
 شرع کہ بنیاد و حیانت نہاد (شنوی) قاعدہ دین بدیانت نہاد
 در دلت از میل دیانت بود از شر رد و زخ امانت بود
 ہر کردارے و گفتارے کہ در ان نگرے و در ہر دیدنی و شنیدنی کہ اطراف آنرا تامل کنی حدی با امانت
 دارد و حد سے بخیانت چوں کسے در ان امانت نگاہ نہارد خیانت کردہ باشد و ہر چہ خدائی تعالیٰ ببندہ
 دادہ امانت ست کہ در ان بخیانت روانیت مثلاً دیدہ امانتے کہ بدان در آئنا قدرت نگرند
 و گوش امانتے کہ بہ آن سخن حق استماع کنند و زبان امانتے کہ بدان ذکر خدا گویند و دست
 امانتے کہ بدان نفع بخلق خدا رسانند و علیٰ ہذا چوں کسے دیدہ بنظر حرام بکشاید و گوش بر استماع اقوال
 ناشایست نہد و بہ زبان بہتان و دروغ گوید و دست با زار مسلماناں بکشاید سر آیینہ
 در امانت الہی خیانت کرہ باشد و ہی ربانی کہ فرمود یا اَبْہَا الدِّیْنِ اَمْنًا لَا تَخَافُوْا اللّٰہَ تَشْنُوْا بَشَرًا
 لے شدہ ز ایمان و امانت ہری (شنوی) دین تو فارغ ز دیانت گری

امتحان لباس بازگاناں پوشیدہ بخانہ اورفت و میزبان اور انشناختہ چنانچہ عادت
 او بطریق تکلف نگاہ داشتہ و از ذائق مرقت و لوازم ضیافت بیچ نکتہ فرو گذاشت
 و اوراد و صفہ آورد کہ بہ بنجرہ آں در باغ انگور بود و انگور ہائے لطیف رسیدہ بر تاکہائی
 نمود آنجا صحبت داشتند و میزبان چنداں تکلف کرد کہ نوشیرواں متعجب شد در آخر
 مجلس گفت اے خواجہ من مردے بازگانم و باوازہ فتوت و جوان مردی تو ترا
 تصدیق دادم آنچہ در بارہ تو از کرم و احسان شنیدہ بودم ع چوں بدیدم ہزار چندان
 اکنون می روم بر من حکمے فرمائی کہ برائے تو چہ تحفہ فرستم و چہ مدیہ تزیین نمایم
 میزبان گفت اے خواجہ بدولت تو ہمہ اسباب ہتیاست چوں پردہ حشمت از میاں
 برخاست و رسم تکلف بر طرف شد میزبان گفت مرا میل انگور نادرہ است اگر شمارا باغ
 برندیار برائے شمار رسم تبرک بسیارند قدرے برائے من بفرستید نوشیرواں گفت
 در باغ تو انگور بسیار دیدم چرا از اں نخوری، گفت لے خواجہ بادشاہ مامردے ظالم
 و غافل ست پرولے رعیت ندارد انگور ہائے مردم رسیدہ و کسے نفعین نمی کند کہ حرز گیر و مردم
 دیگر بے ملاحظہ ہرز انگور می خورند و من محروم بخت آنکہ حق او دیں باغ ہست و ہنوز حرز
 نکرده اند اگر انگور بخورم خیانت کردہ باشم و در مذہب من خیانت و بے دیانتی حرام ست
 چوں عوزہ پدید آمد در باغ بنیدم و ہر کخم و نگارم کہ بیج آفیدہ در اینجا رو ذائقہ کہ
 یادشاہ عشق خود بگیر و آنکہ من دست بانگور کخم، نوشیرواں کہ ایں حکایت شنید
 بگریست و گفت کہ آں یادشاہ ظالم و غافل منم و بسبب دیانت تو از خواب غفلت
 بیدار شدم پس طریق عدل پیش گرفت و آں مرد را معزز و معظم ساخت - قطعہ
 از دیانت کاری باید نظام در امانت مرد کامل می شود
 بے تکلف از تدبیر خلق را دولت دارین حاصل نمی شود
 در اخبار آمدہ کہ پسر امیر بلخ روزے بہ تماشا بیرون آمدہ بود و گزشتش بر دیوار پستے افتاد

نگاہ کرد پیرے دید ز نارے بر میاں بستہ وسیلے در دست گرفته درخت می نشانند
 امیرزادہ گفت اے پیر درختے کہ از میوہ آں خواہی خور دیرانی نشانی پیر گفت
 دیگر اں کاستند ما بخوریم ما نیز میکاریم تا دیگر اں بخورند و شاید کہ ما نیز بخوریم امیرزادہ
 جو نے نور سیدہ و مغرور بود بطلاق سوگند خور کہ تو از میوہ ایں باصغیر خواہی خور د ایں
 گفت و بگذشت پیر رسید کہ ایں چو کس بود گفتند پیر امیر بخ بود بعد از مدتے امیرزادہ
 بتماشای سوار شدہ باکو کبہ خود میراند باغے رسید بنایت دلگشا و روضہ دید بسیار خوش ہوا
 درختانش ہمہ بالا کشیدہ (شعوی) برایشان میوہ ہائے خوش رسیدہ
 دبالائے درختان سرافراز توا خواں گشتہ مرغان خوش آواز
 امیرزادہ را آں باغ بسیار خوش آمد غماں باز کشید و از مرکب پیادہ شد و در باغ
 درآمد پیرے دید ز نار بند کہ در اں باغ می گشت چو امیرزادہ را دید نشناخت و امیرزادہ
 نیز اورا ندانست پیر طبقے از میوہ ہائے جدیدہ و لطیف پیش آورد امیرزادہ آغا خوردن
 کرد در اثنائے میوہ خوردن قدرے بدست پیر داد کہ تو ہم بخور و با اتفاق نمائی پیر
 آں میوہ را یکے از ملازماں کہ ایستادہ بودند داد و گفت مرا ایں میوہ نشاید خوردن
 امیرزادہ پرسید کہ چرا گفت بجهت آنکہ وقتے کہ من ایں درختاں را می نشاندم پیر
 امیر بخ بدینجا رسید و مرا در نشاندن درخت سرزنش کرد کہ عمرے گزرا شد و بلب گوہ
 رسیدہ چہ اے دور و دراز داری کہ دریں سن درخت میکاری کہ بعد از چند سال
 دیگر میوہ آں خواہد رسید من سخن اورا جواب گفتم و او بطلاق سوگند خور کہ تو از میوہ
 ایں باغ بخوری من از حرمت آنکہ شاید زندہ بود و کدخدا باشد میوہ ایں باغ بخورم
 تا طلاق واقع نشود من از عہدہ دیانت بیرون آمدہ باشم چو اں گفت اے پیر ایں امیرزادہ ہم و اں
 سوگند من خوردہ بودم از بہر ایں دیانت کہ در زیدی وزارت خود را بتوفیق مردم و بدینچہ ہم بے
 مشاورت تو شروع نخواہم نمود پیر زانے سر پیش فلندہ تائے کہ دیس از اں سر برد آورد و گفت

قبول کروم آپا دادشاہ مسلمان دوزیر گبر روانہ باشند پس زمار بید و کلمہ شہادت بر زبان
رازد و سرکت دیانت بدولت اسلام رسید۔ بیت
گر علو قدر خواہی از دیانت رخ متاب با تو گفتم گفتنی واللہ اعلم بالصواب۔

باب بست و چہارم در وفا بہ عہد

وفا کار جوان مردان صاحب کمال ست و حسن عہد از خصال بزرگان ستودہ حال
رخسارہ ہر عہدے کہ آرائش از خالی و فایاد مرغ دل پیچ کس گردن از نشستہ دایم محبت او
بر تباد حق سبحانہ و تعالیٰ فرمود کہ **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَذِفُوا بِالْحَقِّ** یعنی اسے مومنان فاکنید
بعد ہا کہ با یکدیگر می بندید و جائے دیگر میگوید **قَوْلُهُ تَعَالَى وَأَذِفُوا بِعَهْدِي** اذیف یعنی
وفاکنید بعد سے کہ با من بندید تا وفا کنم بعد شما یعنی جزائے خیر در عوض آن بشما دہم و در حدیث
آمده کہ **لَا يَذِبُنْ بَلَنُ لَا عَهْدَ لَهُ** کمال دینداری نیست کسے را کہ رعایت عہد نکند۔ بیت

نیست بر مردم صاحب نظر خد متے از عہد پسنیدہ تر

روئے حضرت اسماعیل علی نبینا و علیہ السلام با دوستے ہمراہ افتاد آں دوست
بدرخانہ خود رسید حضرت اسماعیل علیہ السلام را گفت من ہمراہی ترا دوست می دارم وعدہ
کنن با من کہ درین موضع بنشینن تا من بخانہ دروں روم و میجے دارم بسازم و فی الحال
بیرون آیم حضرت اسماعیل علیہ السلام وعدہ کرد و آنجا بنشت آں مرد چوں بخانہ درآمد
اورا میجے کلّی افتاد و از وعدہ خود و حضرت اسماعیل فراموش کردہ بچارہ کار خود مشغول شد و
خانہ اورا ہے دیگر داشت از آنجا بیرون رفت بعد از سہ روز بدان موضع رسید حضرت
اسماعیل را دید بر درخانہ نشستہ گفت اے شمرہ شجرہ نخلت و اے پسر پدر ملت ایسا جا
چہ نشستہ گفت از آن وقت کہ مرا بوعدہ اینجا نشاندہ نشستہ ام و دیدہ انتظار بر راہ

لہ بیان ہو پور کہ عہد و کو ۱۲ کہ اور پور کہ و عہد پور کہ و نگاہیں تہا را عہد ۱۱ کہ نہیں دین چکو عہد نہیں ۱۲ کہ یعنی بڑا کام ۱۳

معاودت تو نہادہ گفت چوں من نیامدم تو چہ از رفتی گفت وعدہ کردہ بودم رواندا شتم کہ خلف
کنم اگر نہ تھا تو نمی آمدی من اینجا می شستم و از سیر این کوئی نمی رفتم لاجرم حق سبحانہ و تعالیٰ در
کلام خود اورا بدین نوع صفت کر رہا **كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ** یعنی ادب پیغام بری راست وعدہ د
درست عہد بود۔

سہابی

از عہدہ عہد اگر بروں آید مرد از ہر چہ گمان بری فزوں آید مرد
آں را منکر کہ ذوفنون آید مرد در عہد وفا نگر کہ چوں آید مرد
بعد از اں کہ وفا بہ عہد خلق پسندیدہ ست ہر آئینہ بہ عہد خدایند بہتر باشد۔ در حکایات
القصاصین آمدہ کہ خواجہ غلامی داشت پارسا خدا ترس ناگاہ ایں خواجہ بیمار شد عہد کرد با خواجہ
کہ اگر ازیں بیماری خلاص شود ایں غلام را آزاد کند حق سبحانہ و تعالیٰ اورا شفا داد خواجہ دل در
غلام بستہ بود اورا آزاد نہ کرد و دیگر بارہ بیمار شد غلام را گفت بر طبیب را بسیار تا مرا علاج
کنند غلام بیرون رفت و در آمد خواجہ گفت طبیب را بسیار غلام گفت
طبیب می گوید کہ او مخالفت من می کند و بد آنچہ می گوید وفا نمی کند من اورا علاج نمی کنم خواجہ
متنبہ شد و گفت اے غلام طبیب را بگوئے کہ از مخالفت باز شتم و نقض عہد تو بکردم و بعد از ایں
مصروع گرسر برد و از سیر پیاں نمود۔ غلام گفت اے خواجہ طبیب می گوید کہ اگر تو صفت فاطمہ
آری مایہ شربت شفا ازانی داریم خواجہ غلام را آزاد کرد و در حال شفا یافت فرج
اگر بہ عہد محبت وفا کنی با حق ز روئے لطف و کرامت وفا کنی با تو

آورده اند کہ پادشاہے رامے صعب پیش آمد عہد کرد کہ اگر خدا ہمت مرا بد بخواہ من بسازد
ہر نقدیکہ در خزانہ دارم بر فقرا و مساکین قسمت نمایم حق سبحانہ و تعالیٰ ہمت اورا بزودی خوبی
تکفایت کرد پادشاہ خواست کہ بہ عہد خود وفا کند خازن را طلبید و فرمود تا نقود خزانہ را حساب
کند بعد از حساب مبلغ کلی بر آمد اُمر او ارکان دولت گفتند اے ملک ایں مقدار مال بدرویشان
نشانید داد کہ لشکر بے برگ و نوا مانند پادشاہ گفت من عہد کردہ ام کہ ایں ہمہ بابل استحقاق

رسانم ارکان دولت گفتند که علماء نیز برین اند که ملازمان ملوک حکم و انحالین علیها از جمله این
استحقاق اند ملک درین قضیه متخیر شده بر غرض شسته بود که ناگاه دیوانه در گذر آمد فرمود که
آن دیوانه را طلبید تا درین باب با او مشاورت کنیم دیوانه را آواز دادند ملک گفت اے دیوانه
من عہدے و شرطے با خدائے عزوجل بسته بودم که چون مهم مرا بسازد ہر نقدے کہ دارم در
راہ او تصدق کنم این زماں مهم من کفایت شد مال و نقد بسیارست امر را بانفاق آن افاضی
نمی شنود و علماء سپاہیاں را استحقاق ثابت می کنند تو چه می گویی، دیوانه گفت اے ملک
دراں وقت کہ این عہد کردی کہ مال بدرویشاں و ہم سپاہیاں را در خاطر گزرا نیدی گفت
نہ ہمیں گدایاں و محتاجاں را گذرا نیدہ بودم گفت پس بدینہادہ کہ در خاطر گزرا نیدہ، یکے
از امر او گفت اے دیوانه مال بجدست و سپاہی بے برگ و لوا، دیوانه روی از اں کس
بزنافت و گفت اے ملک تو دیگر بآنکس کہ نذر و عہد یا او کرہ کار داری یا نہ اگر دیگر بار یا
او کار خواہد بود عہد خود وفا کن و اگر باد کار نداری و محتاج ادنی خواہی شد ہر چه خواہی بکن
پادشاہ بگریست و فرمود کہ ہمہ اموال را بر فقرا و مساکین قسمت کردند۔ مثنوی

چو محتاج خواہی شد آخر بدو متاب از وفاداری خویش رو

کسانیکہ فرماں روا گشتہ اند مکرّم ز حسن وفا گشتہ اند

وفاداری آئین شاہنشہیت غم عہد خوردن ز کار اگہیت

و حسن عہد از پیچ کس چنان خوب نمی نماید کہ از سلاطین زیراکہ سخن ایشان مسامح
ہمہ کس می رسد و احوال ایشان در ہمہ مجامع گفتہ می شود و مجموع خلق بر عہد و پیمان ایشان اطلاع
می یابند و چون عہد خود را بپایاں نرسانند دوست و دشمن را برایشان اعتماد نہاند و در وصایای
ہوشنگ مذکورست کہ اے فرزند او نقیض عہد خلاف عہد اجتناب کن کہ شامت اں می رسد
دست وفادار مکر عہد کن (بیت) تا نشوئی عہد شکن جہد کن

و ملوک خود را از عہدہ عہد سلطنت بیرون آمدن از جملہ لوازمست۔ آورده اند کہ

افراسیاب در تعریف احوال ظالم و تفحص حالات مظلوم مبالغہ بسیاری کرد و رنج بچہ می کشید روزے جمعہ از نماز گفتند کہ دریں باب مبالغہ بسیاری نمائی و از خرمی و تماشا بازی مانی گفت وعده خود را خلاف نمی توانم کرد گفتند ما از تو بیع وعده نشنودیم گفت پادشاهی در حد ذات خود وعده ایست و در ذمہ پادشاه لازم است کہ بدین وعده وفا کند و وفا آن است کہ داد مظلوم از ظالم بستاند و ہر کہ بدین طریقہ نرد و خلاف وعده کردہ باشد۔

مصروع خلاف وعده نیاید ز اہل دین و دیانت۔ پادشاہ از جیمہ پرسید کہ مرد را کدام صفت عزیز می گرداند گفت بوعده وفا کردن و یکی از فضائل حسن عہد است کہ بقایے جہاں بدان باز بستہ است زیرا کہ مدار عالم بر سلطنت است و مدار سلطنت بر لشکر و ملوک عالم خزان خود را بر ختم و لشکر بدان امید صرف می کنند کہ بہنگام خروج دشمن وفا نماید اگر رسم وفا بر افتد بر پنج کس از سپاہیان اعتماد نمایند و ارکان ملک خلعت پذیر شود و دیگر در سودا و معاملات و تجارت بے عقد و عہد واقع است کہ اگر بہ وفا نرسد نسق و نظام جہاں مخوف و نابود گردد پس از طریق وفار و بر نبایذ یافت و بصحبت وفاداران باید شتافت۔ مثنوی

میل کسے کن کہ دفایت کند	جاں ہدف تیر بلایت کند
بہر چہیں دوست کہ جانی بود	دوستی کجاں ز گرائی بود
جاں کہ از وہ نہ جہاں یار نیست	ہتیج نیز ز چو دفا دار نیست
یار تو اں یافت بگیتی بے	لیک وفا دار نہ یابی کسے
صحبت آں کس کہ بصدق صفات	دامن او گیر کر اہل وفاست

وز تاریخ ولایت خراسان مذکور است کہ در اں وقت کہ یعقوب لیث بن نیشاپور رسید محمد طاسر حاکم نیشاپور بود با او باغی شد و او شہر را محاصرہ کرد ارکان دولت محمد طاسر ہمہ بہ پینہانی کتابتہا بہ یعقوب فرستادند و در انہار خلوص و ہواداری مبالغہ نمودند مگر ابراہیم حاجب کہ او بیچ کتابتہ نہ کرد و کسے نہ فرستاد و چوں یعقوب نیشاپور را بگرفت و

رعایا و شتم را در ضبط ایالت خود در آوردا بر اہم حاجب را طلبید و گفت چہ گوئید بود کہ ہمہ
یاران تو بہا کتا بہا فرستادند و تو با ایشان موافقت نہ کردی، ابراہیم گفت اے ملک مرابا
تو سابقہ معرفتی نبود کہ تجدد آں عہد کردی و از محط اسیر نیز فکارتی نہ داشتہ کہ طریق مخالفت
اوسپردی و از خود نصبت آں نیافتہ کہ حق انعام و پرورش اورا بشکستن عہد و پیمان
بر طرف نہادے۔ فرج

من نہ آنم کہ سراز خط و قاف بردارم گر چہ سازند جد اچول قلم بند ز بند
بہ قبول گفت تو لایق آنی کہ ترا تربیت کنند و تسبیح آنکہ ہم ترا تہنیت ہند مصیع
آفریں باد و وفاداراں۔ پس اورا از جملہ آں مردم بقبول و اقبال اختصاص داد و آہنار
کہ بنفاق جانب دلی نعت خود را فرو گذاشتہ بوند با انواع عقوبات و تعذبات عرضہ تلف کرد۔
کیکہ حق شناسد از و امید بر قطعہ کیکہ نیست و فائش بدکن پیوند
و حسن عہد بعالم اگر علم گروی لوئے رفعت تو بگزرد ز چرخ بلند

باب ہست و مجسم در صدق

راستی و راست کاری سبب المین و رستگاریست قطعہ
راستیاں رستہ اند و ز شمار جد کن نا ازاں شمار شوی
اندریں رستہ راستکاری کن تا در اں رستہ رستگارشوی
بزرگان گفتہ اند عرصہ سخن ازاں فراخ تر است کہ گویندہ را پائے بیان در سنگ
خلاف آید تا گل صدق و زجمن سخن بوے بر خورداری می دہد نقیس ناطقہ را دستہ رخ و رخ
بر بستن نشاید قطعہ

زبان پاک را حیف ست بسیار کہ از لوث دروغ آلودہ سازی
اگر پا برداری از رہ صدق سراز گردون گرداں بر فرازی

یکے از بزرگان دین فرمود کہ بر تقدیرے کہ دروغ گفتن خوف عقاب و در راستی امید ثواب نبودے بالیتے کہ عاقل از دروغ احتراز نمودے و بجانب راستی میل کر دے
از آن کہ دروغ مرد و رنوار و بے مقداری گرداند - بیت

از محبی افتی بہ کم و کاستی از ہمہ غم رستی اگر راستی

آورہ اند کہ مستر شہ خلیفہ در وصیت نامہ پیر خود نوشتہ بود کہ اگر خواہی کہ مردم از تو
ترسند دروغ مگوی کہ مردم دروغ گوئی بے ہمتی ہوں اگرچہ ہزار شمشیر برائے محافظت او
در گرداوباشد یعنی اگر ہزار تیغ بر ہنہ در کو کبہ دولت کسے می برند و شمشیر زبانش جو بہر صدق
ندارد در نظر مردم پیچ شکوہ نیار و - مثنوی

تو در کار خود راستی بر بکار کہ ہم رستہ کردی و ہم سنگار

بود کہ مردم بے نیج خرام باختر شود راستاں را غلام

اگر چہ باشد کماں سخت گیر باختر تو اضع کند پیش تیر

⑤ آورہ اند کہ حجاج ظالم جمعہ را سیاست می کرد چون نوبت یکے از ایشان رسید
گفت ای امیر مرا نکش کہ بر تو حقے ثابت کردہ ام گفت ترا بر من چہ حق ست گفت فلان
دشمن تو ترا و قیعت می کرد و بہ نسبت تو سخنان محش می گفت من اورا منع کردم و از دشنام
تو باز داشتم حجاج گفت بری گواہی داری گفت دارم و بہ اسیرے دیگر اشارت کرد کہ
اوراں مجمع بود آن کس گفت آئے راست میگوید من شنووم کہ او آنکس را از سبیت
غیبت تو منع می کرد حجاج گفت تو چرا با او مشارکت نہ کردی و موافقت نمودی در منع
دشمن من گفت من ترا دشمن می داشتم بر من لازم نبود کہ طرف تو را عایت کردے حجاج فرمود تا ہر دورا
آزاد کند یکے را بسبب حق وے دیگر را بجهت صدق وے و این مثل در میان مردم پیدا شد کہ ان
كَانَ الْكَذِبُ يُبَيِّحُ فَالْصِّدْقُ أُنْجَى اگر دروغ کسے را می راند راست رہانندہ ترست -

راستی آن جا کہ سلم برزند (مثنوی) یار می حق دست بہم برزند

راستی خویش نہاں کس نہ کرد بر سخن راست زیاں کس نہ کرد
راستی آور کہ شوی رستگار راستی از تو ظفر از کردگار
چوں سخن راستی آری بجائی ناصر گفت ارتو باشد خدائی

و چنانچہ کذب آبرورامی برد مزاح و ہزل و طہیت و لہو و لعب نیز مسقط عرض ست
خصوصاً از باب اختیار کہ مزاح کردن ملازمان ایشان دلیری می شوند و او را وقتی در دل
ایشان نمی ماند و بچن کہ چوں با کس مزاح کنند کینہ در دل گیرد و بمرور زمان در صد و اشتہام
آید و ازاں صورت فتنہ زائد و در روشنائی نامہ مذکور ست مثنوی

مکن نخش و دروغ و ہزل پیشہ مزن بر پائے خود ز ہزار تیشہ
کہ گر شاہی برد ہزل آبرویت و گر مایہ کند چوں خاک کویت

دیگر غیبت کردن از ذوی الاقدار مناسب نمی نماید چہ ایشان را قدرت آن ہست کہ
بمواجهہ ہر چہ خواهند و باہر کہ خواهند بگویند پس خود را در حساب اہل غیبت نباید داشت و ملازمان را
ہم از غیبت دیگران منع باید کردن کہ شامت غیبت بسیار و مضرت آن در دنیا و آخرت بے شمار
غیبت کس تا بتوانی مگوی (شنوی) زانکہ ز غیبت برود آبروی
گوش منہ بر لب غیبت گراں تا تو ہم انبیا و نباشی در آن

باب ہست و ششم در انجاء حاجتا

ہر کہ خواہد کہ حاجتہائے او نزد خدا تعالی روا شود باید کہ بدانچہ تواند حاجت خلق بر آورد
در حدیث آمدہ کہ حق سبحانہ تعالی یا امید ہدندہ خود را مادام کہ یاری می دہد بندگان او را فرج
اگر تو سیح بختنایش خداواری ز روئے لطف و کرم بشکستگان بخشائی
در اخبار وارد ست کہ ہر کہ انعام ربانی روئے بوسے آورد و افضال سبحانی در حق او
بسیار شود کثرت اتمال مونات محتاجاں و او اے حقوق فرو ماندگان بروئے لازم بود

زیرا کہ وجوب شد فاقہ اہل احتیاج بر قدر نعمت ست ہر چند نعمت اہل اختیار و افتادار
 بیشتر باشد انجام مرادات فقراء و روا کردن حاجات ضعیف بیشتر باشد پس صاحب سعادت
 کہ دولت سلطنت بدوار زانی داشته باشد و لو انکے عظمت اور در عرصہ جهان داری کامگار
 برافراشتہ باید کہ مؤنت خلق را تحمل نماید و در حالت قدرت قضائے حاجت محتاجاں را
 غنیمت شمارد صورت مطلوب و پھر مقصود پیچ مستحق را در نقاب توقف و حجاب تعویق
 روا نذر و چون گل اقبال در باغ دولت شگفتہ می یابد و شگوفہ مراد در چین ملکیت بر سر
 شاخسار اہبت جلوه گرمی بیند بر آوردن مرادات و بریانندگان را غنیمت بزرگ شمارد و روا
 کردن حاجات محرومان و بیچارگان را دست آویز شکر شناسد۔ قطعہ
 امید خلق روا کن بکرمت کہ تو نیز مقررست کہ با خود امید داری
 بدہ مراد فقیراں بلطف تا بہ دہد مراد ما کہ تو در حضرت خدا داری
 و در حدیث آمدہ کہ شادی بدل مومنان رسانیدن برابر عمل آدمیاں و پریان
 پس شرط سلطنت آن باشد کہ پیوستہ منتظر حاجات محتاجاں بود و دل ایشان را برو کردن
 حاجات شاد سازد تا ثوابے بدی عظمت از دے فوت نشود۔
 اسکندر ذوالقرنین روزے تا شب در مجلس حکومت نشستہ بود یکس بدور فتح حاجت
 نہ کرچوں وقت برخاستن شد ندائے خود را گفت کہ من امروز را از حساب عمر نمی شمارم یکے
 از ندما و گفت روزے کہ در صحت و فراغت گزر د و در سلامت و کرامت بشب رسد امور
 بر پنج مرام و ہیات مبراد و کام فراغت خاطر میسر و محصل باشد و جزانہ معمور و سپاہ مکمل اگر ملک
 این روز از عمر حساب نکند پس کدام روز را در شمار عمر تو اں آورد گفت روزے کہ از پادشاہ

(حاشیہ ۹۵) ۱۰ لاسنت و غیبت بدگونی ۱۲ ۱۰ اگر جھوٹ نجات دیتا ہے تو بیج بڑا نجات دینے والا ہے ۱۲ (حاشیہ ۹۶) ۱۰
 خوش طبعی ۱۲ ۱۰ تسخیر ۱۲ ۱۰ خوش طبعی ۱۲ ۱۰ کھیں کہ ۱۲ ۱۰ آبرو ۱۲ ۱۰ بڑائی و بلندی ۱۲ ۱۰ ممکن ہے ۱۲ ۱۰ گزنا ۱۲ ۱۰
 در پے ۱۲ ۱۰ شریک ۱۲ ۱۰ روا کرنا ۱۲ (حاشیہ صفحہ ۹۷) ۱۰ بند کرنا ۱۲ ۱۰ جھنڈا ۱۲ ۱۰ بوجھ دگانی ۱۲ ۱۰ جیت ندم بجے مصاحب ۱۲

راحتے بمظلوم نرسد و حاجت محرومے روانہ گرد چگونہ از عمر تو اس شمرد قطعہ
 ز عمر آں قدر بیش ماید بکار کہ در نفع خلق خسرا بگذرد
 و زان زندگانی چه حاصل بود کہ در کار نفس و هوا بگذرد
 آورده اند کہ بادشاہ چین از سکندر پرسید کہ لذت سلطنت در چه چیز یافتی گفت در تہ
 چیز اول دشمنان را منکوب و مغلوب ساختن دوم دوستان و ہواداران را سرفراز ختن سوم حاجت
 محتاجان را روا کردن و بنوختن ایشان را و غیر ازیں ہر لذتے کہ باشد بیچ اعتبار سے ندارد
 ہمیں پس ز شاہی و فرماں دہی (شنوی) کہ از دشمنان ملک ساز دہی
 دوم دوستان را بود دل نواز رعایائے خود را شود کار ساز
 سوم حاجت مرد و امیدوار بر آرد نگردد اندیش شرمسار
 بسے بادشاہان گردون فراز گزشتند ازیں کار گاہ مجاز
 از ایشان کسے گوی دولت را کہ در بند آسائش خلقت بود

باب بیست و ہفتم در تانی و تائل

بحکم این خبر کہ التَّائِي مِنَ الرَّحْمَنِ وَالْعُجَلَةُ مِنَ الشَّيْطَانِ نسبت تانی و تائل فرمون
 در کار ہا حضرت رحمن است و انتساب تعجیل کردن و تشناب کاری نمودن در امور شیطان
 تانی ہمہ کار ہا را ببار آید و بسبب تعجیل بسے ہمات بزیان آید ہر جتے کہ بہ تائل و استگی
 دران شروع نماید غالب آنست کہ بر حسب دخواہ سر انجام یابد و ہر کارے کہ بگرمی و سبکسای
 در و خوش کنند اکثر آنست کہ ممر از پیش نرود شاید کہ سبب وبال عقبی و خجالت دنیا شود۔
 بآہستگی کار عالم بر آرد (شنوی) کہ در کار گرمی نیاید بکار
 چراغ از بگرمی نیفرستختہ نہ خود را نہ پروانہ را سوختہ

لے نگوں سار ۱۲ یعنی ۱۱ استگی ۱۱ استگی خدا کی طرف سے ہے اور جلدی شیطان کی جانب سے ۱۲ کہ کھوج ۱۲

تشکیب آورند بندگان را کلبید تشکیبندہ را کس پشیاں ندید
آورده اند پر ویز سپر خود را وصیت میکرد که چنانکہ تو بر رعیت حاکی عقل بز تو حاکم
ست چون رعایا را بفراوان داری خود می فرانی تو ہم از فراوان عقل بیرون مردود در هر کاری
کہ پیش آید در آن تا قی فرمای و با حاکم عقل مشورت نمای خصوصاً در ہمتی کہ اداں ضرر کی
بنفس مردمان یا تلفی بمان ایشاں میرسد۔ مثنوی

بے تا قی مباحث در ہمہ حال برگزر از طریق استعجال

ہمہ کہ دار دتائی اندر کار بر مرادات دل رسد ناچار
درو صیائے ہوشنگ مذکور است کہ در تشبیت امور سیاسی بر مقتضائے لیس
مِنَ الْعَدْلِ مَعْنَى شتاب زدگی نباید نمود و ہنگام صورت خشم و حدت غضب زمانہ
اختیار بدست نفس نباید داد و از سیر فکر نظر بر پایان کار باید انداخت مباد کہ بعد از
وقوع ہم پیشانی روی نماید و در آن حال از اندامت ہیج فائدہ حاصل نیاید۔

مکن در امور سیاسی شتاب (مثنوی) ز راہ تائی عنان بر میناب
کہ صد خون بیکدم توان ز بخش و لے کشتہ نتوان برا بختن

سبکساری بچو تیرے ست کہ چوں از کمال رفت باز نتوان آورد و استہنگی چوں شمشیر
ست در دست اگر خواہد کار فرماید و اگر نہ ہیج ضرر نہ کند و در ہیج وقتہ خفت بر مزاج اہل
حکومت غلبہ نہ کند چنانچہ در وقت غضب پس لازم بود در آن زمان عنان حکم باز
کشیدن و صورت عاقبت آن ہم را در آئینہ فکر دیدن

آورده اند کہ آرد شیر بابک کہ از سلاطین روزگار و پادشاہان کامگار بود بفرمودنا
بر سہ رقعہ سہ خط نوشتند و بیکے از غلامان خاصہ خود سپرد و گفت چوں در مجلس حکم نشاء تغییر
مزاج بر ناصیہ من ظاہر گردد و اثر خشم و غضب در چشم و روئے من پدید آید پیش از آن کہ

نہ سیاست رائے ۱۲ نہ ہنری ۱۲ عدل سے جلدی ۱۲ تیزی ۱۲ جوش ۱۲ ہمار ۱۲ نہ انجام ۱۲ نہ پیشانی ۱۲

حکم حکم یک رقعہ بر من عرصہ کن و اگر بینی کہ آتش خشم فرو نشست متعاقب آں رقعہ دوم را بعد فرست و اگر احتیاج افتد رقعہ سوم را بنظر من در آرمضمون رقعہ اول میں بود کہ تامل کن و غنائ ارادت در قبضہ نفس آمارہ منہ کہ تو مخلوقی و عاجزی و خالفی قومی ہست کہ ترا ہست کردہ و فحوائے رقعہ دوم میں کہ تائی پس آں وزیر دستان کہ و دیجت حضرت پُرکار اندیشتاب کاری معاملہ کن و برایشان کہ مغلوب تو اندر جم کن تا آنکہ بر تو غالب ست مکافات آنرا رحمت بر تو کند و بر رقعہ سوم نوشتہ بود کہ دریں حکم کہ خواہی کرد از شرع تجاوز مکن و از انصاف در مگرد

شعوی

تو سن خود تند ساز آں چنان
کشی نتوان باز کشیدن عنان
حکم چنان کن کہ ز روئے نسق
راست بود حکم تو با حکم حق

و در توارنخ مسطور ست کہ چون احمد سامانی وفات یافت پسر او نصر شت سالہ بود ارکان دولت اورا بر تخت نشاندند و خود را از روئے عدالت حکم میراندند تا آں پسر بر حد رشد رسیدہ آغاز فرماں دہی کرد و مملکت پدر را در حیز ضبط آورد و انواع فضائل و اصناف مناقب اورا حاصل بود اما از روئے حد اثبات من و عدم تجربہ و غور سلطنت زدود در خشم شدے و بے تامل حکم کروے و بگناہ اندک عقوبت بسیار مقرر ساختے روزے وزیر خود را گفت در ظاہر من هیچ عیب می بینی تا بہ تدارک آں مشغول شوم وزیر گرفت بحمد اللہ کہ ذات عالی آراستہ است با انواع محالی اے شاہزادہ ماندہ پرفائدہ برائے خاص و عام نہادہ و صلائے کرم و مروت در دادہ و نعمتہائے لطیف و ابابائے ظریف ہمیشہ شدہ اما بر سر این خوان نمک کمتر ست و بے نمک بیش طعائے مزہ ندارد و نصر رسید کہ نمک این خوان چہ تواند بود وزیر گفت نمک خوان حکومت تائی و بردباری ست و آنچه این خوان را بخارت دہ خشم و سبکساری امیر نصر گرفت دانستم و مرا ہم معلوم بود کہ این

عیب دارم اما چون عادت شدہ و طبیعت بریں خوی گرفتہ چند سیر تو اں کر دوزیر فرمود کہ تو در نفس خود باید کہ بوقت حکم متاقل باشی و شتاب کاری سنائی و در خدمت تو بزرگان پاکیزہ اخلاق باشند کہ در وقت استیلاء غضب بر تو شفاعت تو اند کرد تا ایں کار بقرا باز آید امیر بزرگانے را کہ اہلیت مناد مت داشتند طلبیدہ بشرف تقرب معزز ساخت و فرمود کہ ہر کس را کہ من سیاست فرمایم حکم را تا سہ روز در توقف دارید و سہ بار بر من عرضہ کنید و ہر کرا بقوت حکم کنم از صد چوب کمتر برنید و ندما را گفت شما گنہگار آنے کہ مستحق عفو باشند بوجہ حسن شفاعت کنید چون امور حکومت بریں جملہ تمہید پذیرفت اندک زمانے را بدبہ عدالت و طنطنہ ایست اور اطراف جہاں منتشر گشت - مشنوی

نوشاہی چو شاہیں مشو تیز پر باہستگی کوش چوں شیر زر
عالم کش دواں اسپاندیشہ را کہ در رہ خطریاست این بدیشہ را
بکارے کہ غم را وہی بستگی شتابندگی گن نہ بہستگی

باب ہست و ہشتم در مشاورت و تدبیر

حضرت جن سبحانہ و تعالیٰ حبیب خود را صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمودہ و مشاورت فی الائمہ یعنی مشاورت کن باصحاب خود در ہر کارے کہ واقع شود۔ بزرگان گفتہ اند کہ حضرت پیغمبرا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم با آنکہ از ہمہ خلق دانا تر بود و بوحی الہی استظہار کلی داشت حق تعالیٰ اورا بمشاورت فرمود تا در میان امت سنتے شود بعد از وے چہ در مشاورت فوائد بسیارست یکے آنکہ کار ہارا بصلاح و سداد نزدیک گردانند و دیگر آنکہ کسے کہ بے مشاورت کارے کند اگر نیکو نیاید زبان طعن بر و بکشایند و اگر بعد از مشورت آن کار را پیچ فائدہ و نتیجہ نباشد بارے اورا معذور دارند و دیگر آنکہ ذہن شخصے واحد باطراف و

لہ اور مشورہ لیں ان سے کام میں ۱۲ ۱۳ پشت پناہی ۱۲ ۱۳ سے درستی و راستی ۱۲

جو انبہم احاطہ نمی توانند کرد چوں جمع باشند و ذہنہا برگمازند ہر یک را چیزے دیگر بخاطر
رسد و رائے کہ صواب باشد بر ہمہ ظاہر گردد پس براہی اختیار لازم است کہ بر مقتضائے
اَلْجَوَابُ مَعَ تَرَدُّدِ الْمَشْوَكَہِ در ہر کارے کہ پیش آید و در مرتبے کہ روی نماید بے مشورت
عقلاً شروع نہ کند و مشورت را در حل مشکلات حاکم عدل و تمیز حق شناسد و یقین داند کہ تدبیر
چندین عقل از تدبیر یک عقل صائب تر و پرفائد تر خواهد بود قطعاً

در مشورت را چار باب است مگر مذہب عقل را چار قسمی
نہ ارباب حکمت چنین گفته اند کہ ذَا یَاتِ خَلْفُ مِنَ الْوَاحِدِ
وچوں در حدوث واقعات و وقوع حادثات از مشاورت گزینست باید کہ مشاور
یا اہل حکومت و اصحاب تجربہ و مردم دورانیش و پیران عاقبت تیں واقع شود کہ
تدبیر ایں طائفہ صائب است و نتیجہ تدبیر صائب کردن واجب بہرام گویا پس خود را
وصیت کرد کہ در امور ملک مشا ورت کن با خرد منداں کہ تدبیر با صواب چوں صید
ست کہ یک کس نیاید و اگر جمع باشند از دست ایشان بیرون نہ رود و ہر حادثہ صعب
کہ پیش آید تا بتدبیر از پیش تو اں برد بچیزے دیگر میل مکن کہ آنچه بتدبیر میسر شود بہ
شمشیر و تیر تیر پذیر نہ باشد

کار ہا راست کند عاقل کان لسخن
کہ بعد لشکر جزا میسر نہ شود
آورده اند کہ سلطان روم را با عزیز مصر مخالفت افتاد و لشکر کشیدہ قصد یک
دیگر کردند و در لشکر رومیان کسے بود کہ ہر صورت کہ حادث شدے عزیز مصر را ازاں
آگاہ گردانیدے وچوں اخبار ادمہ راست بود عزیز برو اعتماد کردے ایں سخن را بہ قیصر
رسانیدند مطلقاً بذاں التفات نکرد و بروے اں کس نیاورد تا مصاف نزدیک رسید

لہ نہیں ٹھیک بات ساتھ مشورہ چھوڑنے کے ۱۲ لکھ تیر کر نیوالا ۱۲ لکھ بائے خطاب ۱۲ لکھ دو فرزد بہتر است از یکے
شہ پیدا ہوتا ۱۲ لکھ آسا فی ۱۳

قیصر اور انجواندو ہمے در پیش خود مشغول ساخت و در آئنائے آل حال سران لشکر و امراء سپاہ خود را طلبید و گفت امراء عزیز و خواص بارگاہ او بمن نوشته اند و سوگند خورده کہ چوں صف مصاف راست شود عزیز را دست و گردن بسنتہ پیش من آرند شہاد دل فارغ دارید و بقوت تمام رومی بکار آرید آل مرد چوں این سخن بشنید متحیر نشد چوں از مجلس بیرون آمد در حال این معنی را نوشتہ پیش عزیز فرستاد عزیز چوں این حال معلوم کرد بترسید و توقف کردن مصلحت ندید و مصاف نا کردہ روی بگریز نہاد قیصر در عقب او لشکر فرستاد و بہنہ و اموال ایشان بدست آورد و بدیں یک تدبیر سپاہ را منہزم ساخت قطعاً
 ہر کہ بے تدبیر کئے کرد ملک دست او ملک مخواہی بنائے کار بر تدبیر نہ
 بہر تخیل مالک لشکر و تحصیل و حشم جملہ در کارند لیکن زین ہمہ تدبیر بہ
 یکے از ملوک حکیمے را پرسید کہ تدبیرست یا شجاعت حکیم جواب داد کہ شجاعت مشابہ
 تیغ است و رائے بشابہ دست قوی کہ آل را کار فرماہد ہر کہ دست بے تیغ باشد کائے
 تواند کرد اما تیغ را اگر دست نباشد ضائع ماند و بزرگاں دین باب گفتہ اند الزامی قبل
 شجاعۃ الشجعان عزیزے را پرسیدند کہ بہترین را ہما و صاحب ترین تدبیر کدام
 ست گفت آنکہ فتنہ را فرو نشاند و بر ملوک لازم ست کہ حسب المقدور در تسکین فتنہ کوشش
 نمایند چنانچہ ملک ہیاطلہ را واقع شد و صورت حال بریں منوال بود کہ دشمن عظیم از خراسان
 قصد پاوشاہ ہیاطلہ کرد او نیز لشکر عظیم ترتیب داد و رومی بدفع او آورد ارکان ولت
 ملک ملاحظہ عاقبت خود کردہ طریق پیش بینی پیش گرفتہ ناہما بدشمن ملک نوشتند و اخلاص
 اختصاص ظاہر کردند و دشمن ملک را خوش آمد و ہمہ مکاتیب ایشان در خرابیہ کردہ ہر برآں
 نہادہ در خزانہ سپرد و قضا را بوقت مصاف ملک ہیاطلہ غالب آمد و دشمن رومی بہرست

۱۱۵ ہا ۱۲۱۵ سپان ۱۲۵ لشکر ۱۲۵ رائے پیش از دلا نقیہ دلاوران ست ۱۲۵ ہیاطلہ گردہ از
 مردم تلخ و ترک داہل طبرستان ۱۲۵ -

انہاد و خزانہ و یراق او بدست ملک افتاد و آں خریطہ مکاتیب کہ ارکان دولت وے
 بدستمن نوشتہ بودند در آنجا بدست آمد ملک چون معلوم کرد کہ در آن خریطہ حیثیت سر باز نکرد و
 ہمچنان ہر کردہ بگزاشت و با خود گفت اگر ایں مکاتیب را بخواہم بجزورت بارگان دولت
 خود بدشوم و ایشان کہ ایں حال معلوم کنند از من ہر سال گردند و برائے دفع ضرر خود قصد من کنند
 و آتش فتنہ بالا گیرد و تسکین آن بغایت مشکل بود در حال خواہم در گاہ و مقرر بان حضرت خود
 را بخواہد و آں خریطہ را بدیشان نمود و گفت ایں نامہ است کہ بزرگان لشکر را از روئے عاقبت
 اندیشی بخصم نوشتہ اند و او ہمہ را در خریطہ جمع کردہ و ہر براں نہادہ و حال ہم بہاں ہر اوست و
 خدائے راجح پیادہ در گردن من کہ اگر سر کشادہ باشم و خواندہ و دانستہ کہ دین نامہا حیثیت و
 نویسد ہر نامہ کیست پس بفرمودن آتش بر افروختند و آں مکاتیب را بسوختند چوں ارکان
 دولت آں لطف و کرم بدیدند ہمہ رو بقرار خود باز آوردند و در متابعت او یک دل
 شدند و بدین رائے ستودہ جملہ را مطیع فرماں و رہین منت خود ساخت۔ مثنوی
 بتدبیر کارے تو اں ساختن کہ نتواں بہ تیغ و سناں ساختن
 مکن تکیہ بر گنج و تیغ و سپاہ ز فرزانگان را می و تدبیر خواہ
 و گفتہ اند کہ با ہمہ کس از ارکان و اکابر و اصاغر کہ امین و محتد باشند مشاورت باید کرد
 شاید کہ خرداں را چیزے بخاطر رسد کہ بزرگان را در ضمیر نگزشتہ باشد و بچکس مشاورت زیان نکرده
حکایت یکے از علمائے مرو دخترے داشت بغایت جمیلہ و جملہ معارف شہر در
 صد درخواستکاری او بودند و آں عالم متحیر بود کہ اورا بکدام یک دہ در ہمسایگی او گبرے بود
 عالم اورا طلبیدہ گفت مراد دخترے ست و خلقے اورا خطبہ می گفتند من نمی دانم کہ اورا بکدام
 دہم تو دریں چہ جواب می بینی گبر گفت من مروے ام از دین اسلام بیگانہ چہ لایق مشورت
 شما ام کہ ایں سخن از من می پرسید عالم گفت اگر چہ تو از دین اسلام بیگانہ اما مردے ایمنی و

بزرگان مبالغہ کرده اند کہ با مردم امین مشاورت باید کرد و در حدیث آمده **اَلْمَشْشَرُ اَوْ مَوْثِقَتُ**
حَالِهَرَجِهْ تو خواهی گفت من در پے آں خواهم رفت گھر گفت **وَرَزَقَ کَفَارَتِ شَرْطِ سَت** و
 کفایت در مذہب مسلمانان بدین ولت می باشد و در روش ما باصل و تسبب و نزدیک اہل روزگار
 بہاں و جاہ اکنون تا مل فرمای اگر بدین خود می روی دین اختیار کن و اگر بدین اسلاف ما عمل میکنی
 نسب اعتبار نمای و اگر بر عادت اہل زمان می روی مال و جاہ طلب کن عالم را این سخن عظیم خوش آمد
 و گفت دین بر ہمہ غالب است او را غلامی بود مبارک نام بنایت عالم و متدین گفت **ہیچکس از د**
دیندار تر نمی بینم دختر ابد و داد و پس از مدتی خداوند تعالی او را فرزندے داد چو عبد اللہ مبارک
 کہ امام اہل سلام و زاهد زمانہ و عارف یگانہ بود فرج

روینج از مشورت زیرا کہ ارباب خسرو مشورت را پیشکار اہل دولت گفته اند
 پس بر سلاطین لازم است کہ ہر عقدہ کہ پیش آید بسر انگشت تدبیر بکشایند و ہر خطی کہ از
 حوادث آیام بزیاید بپیمنت مشاورت و معاشرت رائے صاحب ہدایت و تلافی آں نمایند -
 بر رائے لشکرے را بشکنی پست دشمنی، بشمشیر از یکے تا صد تو اں کشت
 مشو مغرور عقل و دانش خویش بنہ آئینہ تدبیر در پیش
 مدخواہ از خردمند آں آگاہ کہ تا یابی سوئے مقصود و خود راہ
 دہم درین باب گفته اند - قطعہ
 کار ہا بے مشاورت نہ کنی تا در اں سود بے کراں بینی
 ہر چہ آں بے مشاورت سازی جزم می دال کراں زیاں بینی

باب بیست و ہم در خرم و دور اندیشی

خرم اندیشی کردن ست در عاقبت امرے مہم و متخیل و احتراز نمودن بقدر امکان

لہ جس سے مشورہ کیا جائے انتظار ہو ۱۰۷۱ ہمتائی دہم جنسی ۱۰۷۲ ای ابن مبارک ۱۰۷۳ گردہ یعنی شکل ۱۰۷۴ احتیاط ۱۰۷۵

از خلق زل و این خصلت ارباب حکم و ذراں را خوب ترین خصلت است و از کلمات افراسیاب
ست کہ ہر کہ زر و ہرم در پوشیدہ از تیر کید دشمن آئین باشد و حزم حقیقتہ دوراندیشی و پیش بینی ست
مرو عاقل چوں علامات شر و فساد تو ہم کنندنی الحال بتدارک آں مشغول نگردد و جاہل تا در
ورطہ بلا نیفتد متنبہ نگردد مثلاً چوں از منہ بید کہ کسے سنگ و آہن بر ہم می زند تصور کند کہ آتش
نظارہ خواهد شد و در اندیشہ تدارک آں افتد و نادان تا در میان آتش نامداز سوزش آں خبر نیابد
ع پیش از وقوع واقعہ در فکر خویش باش۔ بزرگے را پسند کہ حزم چیست فرمود کہ اصل حزم
بدگمانیت چنانچہ در خبر آمدہ الْحَزْمُ مَسُوذُ الظَّنِّ چکنے فرمود بیت

بد نفس مباش و بدگماں باش و ز فتنہ و کدراں باش

و در مثنوی معنوی مذکور است۔ بیت

حزم آں باشد کہ ظن بد بر می تا گریزی دشوی از بد بر می
و کسیکہ بروای صفت غالب شد ہر آئینہ برائے مواقع حوادث پیش از ہجوم توابع
از فکر صائب سدے محکم کند و راہ آفات را قبل از ظہور و قائل برائے دشمن در بند و بر
مضاہقت ابنائے روزگار اعتماد نکند و موافقت اخوان زماں را زیادہ وقفے نہ
ہند و ربانی بضمیر خود کسے را مجال اطلاع ندہتا از شرارت مفسدان و قیقت حاسداں بسلاست برہد
ہر کس کہ امان دین و دنیا طلبید (رباعی) بے بدرقہ حرم مبتزل نہ رسید
آئینہ فکر را بزن صیقل حرم تا روئے مراد انداز بتواں دید

ابراہیم امام کرت اول کہ صاحب الدعوة ابو سلمہ را بخراسان می فرستاد و صیت اثرش
ایسا بود کہ اگر میخواہی کہ کلمہ دعوت متمشی شود و ہم تو بموجب دعواہ از پیش رو دہر کہ ترا شک و تہمت
از و بدل رسد و رہا کب اوسعی نہای کہ یکے از حزم سلاطین آنست کہ ہر کہ بدگماں شوند اورا

لے لغزش ۱۲ لے گدھا در بایے مصیبت ۱۲ لے احتیاط بدگمانی ہے ۱۲ لے سختیاں ۱۲ لے حالات ۱۲ لے دوستی ۱۲ لے برادران ۱۲
لے برائی ۱۲ لے غیبت ۱۲ لے ہراس ۱۲ لے یعنی دعوت کرنے والا ۱۲۔

از پیش بردارند و دریں باب گفته اند۔ فرج

از سر که دلت کرانه گیسرد اور اسبک از میان بردار
در تاریخ نسلا می مذکور است که اسفاز بن شیردیه بر قصد رسته به سمنان نزول کرد و او را
برای داشتند که ابو جعفر سمنانی را هلاک کند ابو جعفر خبر یافت بترسید و قلعه محکم داشت بدین
قلعه محصن شد چون اسفار ولایت رسته را بجزیره تشخیر در آورد دلیلی را با سپاه گران بدین قلعه فرستاد
سرخیز خوانند که آن قلعه را بگیرند میترسند بآخر دلیلی یک را بواسطه کرد که میان او و ابو جعفر طرح صلح کنند
و تا بید صلح را مصلحت در آن دید که ابو جعفر دلیلی را بقلعه برد و همان داری کند ابو جعفر ضیافتی ترتیب
کرده دلیلی را طلبید دلیلی با سران سپاه و در این لشکر خود موافقت کرد که چون بایشان بقلعه در آید
همه اتفاق کرده ابو جعفر را بکشند چون دلیلی بدر حصار رسید ابو جعفر حکم کرد که دلیلی تنها بحصار
در آید و تنها در آمد و مردم او بیرون ماندند و ابو جعفر اعراضه نفرس بود و مجال حرکت نداشت
بر غرض نشسته بود که از در بچکای آن غرض خندق و حصار بنظر در آمد دلیلی را آنجا طلبید و درگاه
از سر نوع سخنان گفتند دلیلی در آشنائی آن حالت ابو جعفر را گفت خلوت کن تا سرے از اسرار
مملکت با تو بگویم ابو جعفر فرمود تا جمله خدم از آن غرض برقتند حرم غلامی خرد سال که حوالج ایشان
میتا کرد دلیلی چون غرض خلوت شد دلیلی در غرض را در بست و خنجر کشیده ابو جعفر را هلاک کرد و آن
غلامک از ترس بے خود شده بود و مجال دم زدن نداشت پس رین باریک آبرویش که در
ساق موزه داشت بیرون کرد و در موضع از آن در بچکای محکم کرد و از غرض بلب خندق فرود آمد و
باشنا از خندق بگذشت و بلبشکر گاه خود آمد اگر ابو جعفر حرم و رزید دلیلی و خلوت نکرد دلیلی
خشم را بر خود فرصت نداد و در ورطه هلاک نیفتاد و در اخبار و آثار از این حکایات بسیار
است که بواسطه ترک حرم سر برباد داده اند و در هائے فتنه برخود کشاده و اگر خردمند تا قل
کند اند که بیخ حصار محکم تر از حرم احتیاط نیست و بیخ هلاک مخوف تر از غفلت و تهاون است۔

۱۰ نام شهر ۱۱ نام قلعه ۱۲ شهر ۱۳ که قرار داد ۱۴ ۱۵ بیماری کا نام ۱۶

بحکم کوش کہ ایں رہ رہ پراز خطر ست (قطعہ) باخنیاط قدم نہ کہ جائے شور و شر ست
 ہمیں کہ ابر بیاں و چاں قصور کن کہ سیل می رسد و خانہ تو بر گزرت
 مباش غافل از حزم بر کرانہ مشو کہ حزم تیر بلائے زمانہ را سپر ست
 کسے کہ عاقبت اندیش دور بین باشد مقرر ست کہ از خود ہمیشہ باخبر ست
 چو باخبر بود از خود نہ سال دولت تاو علی الدوام بہانہ مراد بار و رست

باب سی ام در شجاعت

شجاعت از اہیات فضائل ست و آں توتے ست متوسط میان حبش و تہور و حکم ان
 اللہ یحب الشجاع حق سبحانہ و تعالیٰ مردم شجاع را دوست می دارد و در خبر آمدہ کہ تبرک
 جو سید بدعاے مردم شجاع کہ ایشان بہ پروردگار خود گمان نیکو دارند و مردم بدول در کارزار
 اعتماد بر گنجین دارند و دلیراں در اں در طعنے بر فضل ذوالنہ می کنند و حضرت رسالت پناہ صلی
 اللہ علیہ وآلہ و صحابہ وسلم بشجاعت نفس نفیس خود اشارت نموده آنجا کہ فرمود **رَدِّ قِتْلٍ مَعْنٰی نَبِيٍّ** یعنی
 روزی من در زیر سایہ نیزہ من ست و دریں سخن تحریفیت بر از تکاب کارزار و استعمال آلات
 جنگ در وقت حرب و بیکار **قطعہ**

بشجاعت توان گرفت جہاں ہر کہ بدول بود چہ کار کند
 و آں کہ جرات نماید اندر کار خویشتن را بزرگوار کند

خالد ولید کہ در لشکر اسلام بجرأت تمام معروف و موصوف بود در وقت حلت ازین عالم
 اشک حسرت از دہہ می بارید و می گفت و احستراہ کہ در چندین صف مصاف شجاعت نمودم
 و چندین الم ضرب و طعن را تحمل کردم و حالاً بروئے فرش می میرم چنانچہ پیر زنان میزند و چوں از اجل

لے نامردی ۱۲ لے دلیری ۱۴ لے البتہ خواہد دست رکھنا ہے دلا کو لے صاحب کرم و احسان ۱۲ لے روزی میرے
 نیزے کے سایہ میں ہے ۱۲ لے حصہ والا ۱۲ لے نیزہ لگانا ۱۳۔

چاره نیست بائے بالسته که جاں در بهائے نیک نامی بدادے وساداتِ شهادت دریافته
 و هم سخن اوست که آنکه بد دل حمایتِ جان در گزیری بینی خیال کج و تصورِ باطل ست
 زیرا که قوتِ جمعیت و شوکتِ جلالتِ مردندانِ طبع و شمنان را بر می کند و صنف و ترس و
 سستی و بد دلی خصم را بر یکس دلیری گرداند و از نیست که بیشتر بد دلاں و ترسندگانِ علف
 شمشیر می شوند و دلیران و مبارزان از در طعنه تلف بیرون می آیند. مثنوی

هر که بد دل تر بود در کار زار باشدش جاں بهیقرار و کار زار
 جسارتے کن پیش مردانِ نبرد تا بر آید نامت از مردانِ مرد

یکی از سلاطین در مصافحه غریبی زد و امرائے سپاه خود را می گفت امروز روزِ شمشیر
 ست و معرکه حرب کوره مردان ست و از کوره جز زخا لیس سلامت بیرون نیاید و آن که
 مغشوش باشد در درون کوره سالم نماند. شرح

خوش بود گر محک تجربه آید بیباں تا سیه روی شود هر که در غش باشد
 مرد شجاع آنست که نفس را در امور از تکاپ امور عظام حریص گرداند و دل را بر تحمل

شدائد و آلام جهتِ ترقی بر مایع عظمت و احتشام ترغیب نماید تا صیت صوتش در همه آفاق
 منتشر گردد و آوازه سطوت و شوکتش در اقطار عالم چون شل سار و دایر شود. مثنوی

مرانام باید که گردد بلند که از نام گردد کس از جند

بر دمی شود ذکر آزا ده فاش چون نام نکو هست جاں گو مباحش

افراسیاب لشکر خود را میفرمود که بر مرگ حریص باشید تا زندگانی بیشتر یابید و مردن را آماده
 شوید تا سربایه دولت عزت بدست آرید چه بزرگی در دویچیز ست یا بنام نیک مردن یاد و مستکام رسیدن

مرگ در چشم هر که خوار بود دایمی در شجاعت بزرگوار بود

هر که جاں را عزیز می دارد با جهانداریش چه کار بود

مرخصی علی کرم اللہ وجہہ بوقت کارزار خود را بر صف کفار زدے و ہر جا کہ لشکر دشمن بیشتر
 بودے روئے ہواں جا آورے و دلیرانہ بمصاف در آمدے و ملاحظہ حال خود و کمر دے یکے
 پر سید کہ اے امیر عجب جرأتے می نمای و از حفظ احوال خود و تغافل می فرمائی امیر گفت بقیہ
 دایم کہ اگر اجل رسیدہ است از قدر حذر سود ندارد و اگر حکم فوت و فنا از دیوان قضا صادر نہ
 شدہ مرا ای جرأت نہایاں نکند و دریں باب فرمودہ اند قطعاً

أَمْحَى يَوْمَئِذٍ مِنَ الْمَوْتِ أَخْبَرُ يَوْمَ لَا يُقْدَرُ أَمَّ يَوْمَ قَدْ
 يَوْمَ لَا يُقْدَرُ لَا يَأْتِي الْقُضَا يَوْمَ قَدْ قَدْ لَا يُغْنِي الْحَدَّ
 و ترجمہ ایں عربی بفارسی ایں ست رباعی

دو روز حذر کردن از مرگ سزا نیست روزے کہ قضا باشد در و زیکہ قضا نیست
 روزے کہ قضا باشد کوشش نکند سود روزے کہ قضا نیست در و مرگ نیست

و حقیقت ایں ست کہ تا کہے از سیرجاں برنجیزد در روز مصاف کاریکہ ازاں باز
 توان گفت از وقوع نتوان کرد

تا تو دل در بند جاری و جاں در بند تن کے مراد خویش یابی در کنار خویش تن
 آورده اند کہ وقتے لشکر حبشہ بر ولایت یمن مستولی شدند و سیف ذی الیزن بفرود
 جدا گشتہ پناہ بانوشیرواں بردہ از و مد طلبید نوشیرواں بفرمود تا جمیع را از دزدان و غیاراں
 و اہل فتنہ کہ در زنداں بودند سلاح دادہ ہمراہ او ساختند و ایشان ہزار و ہشت صد تن
 بودند پس سیف ذی الیزن با آں مرداں در کشتی نشست چوں بسا حل رسید از کشتی
 بیرون آمدند سیف بفرمود تا تمام کشتیہا بشکستند و مجموع طعامہا را بر تختند و گفت اے یاراں
 در مملکت یمن در آمدم و باد شمننا حرب می باید کرد حلالا شما در میان دو کار افتادہ اید نیک

ملہ دونوں میں سے کس دن موت سے بھاگیں میں جس دن مقرر نہیں ہوئی یا جس دن مقرر ہے جس دن مقرر
 نہیں آئے گی قضا اور جس دن مقرر ہوئی کام نہ آئے گا پر سیز ۱۲۷ نام ملکہ از ملوک حمیر ۱۲۔

تأمل کنید که درین اوقات غالب می باید شد یا کشته می باید گشت بفرورت آن گروه دل زجاں
بر گرفته مردانه بجار در آمدند و آن مردم بر بسیارے از لشکر حبشه غلبه کردند پس مرد کارزار باید که
ترس را بخود راه ندید که رستم دستاں گفته است که اگر هزار زخم بر تن من آید دوست تو دارم

از آنکه بر بستر بیماری همچو پیر زناں بمیرم بیت

بنام کو کشته گردم رواست مرا نام باید که تن مرگ راست

و هرگز از سلاطین جرأت و شجاعت پیشتر بوده و در تحمل شدائد پاداری زیاده نموده
زود تر بمنزل مقصود رسیده و چهره مراد را آئینه عزیمت خویش بموجب دینخواه دیده -

آورده اند که چون کار یعقوب لیسٹ بالا گرفت و داعیه کرد که خراساں بخوزه تلخیرے
دآید روزے عزیمت حربے کرده بود و امرای لشکر بر دربار گاه جمع شده یعقوب سلاح بر تمام
پوشیده بام برآمد تنجاں ارتفاع گرفتند و گفتند حالا طالع وقت بحسب دینخواه میگرد یعقوب
پنجاں سلاح پوشیده در فصل تابستان بر بالاے بام در آفتاب تا هشت ساعت

بایستاد چنانچه ارکان دولت از مصابت او عجب شادند چون وقت رسید و طالع مسعود
گشت از بام فرود آمد و سوار شد جمعی پرسیدند که موجب ایستادن امیر در آفتاب چه بود
گفت من کارے بزرگ در پیش دارم و درین مهم که روی بداراں آورده ام نازکی و کاهلی در
حصول مقصود خلیل عظیم می دارم من نفس خود را امتحان می کردم که در تاب آفتاب با سلاح
گراں طاقت دار دیانہ دیدم که طاقت دارد بدانید که حصول مقصود روی خواهد نمود

چون یعقوب در طلب دولت تا این غایت جهد نمود رسید بدرجه که رسید قطعه

شاید ملک ست در عقد کسے کرد و کجهد دست در آغوش با شمشیر و خنجر می کند

آنکه پیرا بر سر ناز و تنعم می نهد کرد گارش در جہاں سردار و سرور میکند

پادشاهی در چین دادند گل را زانکه گل با وجود نازکی از خار سر بر می کند

دہم از یعقوب بیست حکایت کنند کہ وقتے جمعے از جوانان سیستان لشستہ بودند و از
 ظرافت و لطافت چیز بازی گفتند یعقوب نیز آنجا بود و ہنوز بطلب ملک نیرداختہ و رایت
 مروی و مردانگی برنیزاختہ یکے گفت لطیف ترین لباسہا طلسم خانی است دیگرے فرمود
 طریف ترین تاجہا طاقیہ رومی دیگرے ادا نمود کہ از منازل بوستانہائے پر گل و بچاں بہتر
 ست دیگرے تقریر کرد کہ از مشروبات خمر صافی موافق ترست دیگرے چنین نمود کہ از سایہا
 سایہ بید سازگار ترست دیگرے عرض کرد کہ از نعمات سازہا آواز عود ملائم ترست دیگرے
 بیان کرد کہ برائے ندیمی محافل جوانان خوب صورت زیبا سیرت لائق تر چوں نوبت بہ
 یعقوب رسید گفتند تو ہم سخن بگو گفت خوب ترین لباسہا زرہ است و بہترین تاجہا خود
 و خوش ترین منزلہا معرکہ حرب و زیبا ترین شرابہا خون دشمنان و لطیف ترین سایہا سایہ نیزہ
 و طریف ترین آوازہا ہیل اسپاں تنجیم پوشیدہ و گرامی ترین ندیاں مردان کارے و
 مبارزان کارزارے، و در اشعار امیر المؤمنین علی رضی اللہ عنہ آمدہ قطعہ

السَّيْفُ وَالْخَنْجَرُ رِيحَانَانَا أَيْ عَلَى النَّوْجِ وَالْأَكْبِ
 شَرَابَانَا مِنْ دَمِ أَعْدَائِنَا وَكَأَنَّائِجَ جُمَّةِ الزَّأْمِ
 و ترجمہ این بُیئت بفارسی این است قطعہ

گل در بچاں ماتیغ ست و خجیر بکار مانیاید زر گس و آس
 شراب ماست خون دشمن ما اساس کلد او بہترین کاس

پس طالب ملک باید کہ نوک سنان آبدارش چوں شب رواں برائے چہر جان
 لقب درخزانہ رسیدن دشمن زند و شمشیر زہر بایش مانند سر ہنگان عیار پیشہ بقصد گوہر
 روح ہر سراز درج بدن خصم بردارد و پادشاہ کہ خود لیر باشد لشکر اورا جزأت بنفزا ندو

لہ آواز اسپ ۱۲ سہ تیغ و خجیر بچاں ہمارے لئے ہیں : آف ہے زر گس اور آس پر : شراب ہمارے دشمنوں
 کے خون سے ہے : اور پیالہ ہمارا کلد ۱۲۔

پادشاہ بے دل را دولت عالمگیر میسر نشود۔

در نصائح الملوک آورده اند هر چه که اورا خرد نیست، بچوں چشمہ ایست که آب ندارد و جوی نه که اورا ادب نیست چوں بوستان نیست که گل ندارد و درویشی که اورا معرفت نیست چوں دیدہ ایست که نور ندارد و عالمی که اورا تقوی نیست چوں اسپهست که بکام ندارد و تو تگرے که اورا احسان نیست چوں درختیست که میوه ندارد و صاحب جمالے که اورا حیاء نیست چوں طحالیست که نمک ندارد و سلطانے که اورا عدل نیست چوں ابریت که باران ندارد و عالمگیرے که اورا شجاعت نیست چوں بازرگانیست که نایه ندارد

آورده اند که یکے از سلاطین عرب را روزے باد شبنم تفارق محاربت افتاد چوں هر دو لشکر صف کشیدند امرائے دولت ملک عرب را گفتند ای ملک مهم حرب از دو بیرون نیست یا نصرت ست یا نهزمت اگر بحکم قضا و قدر شکستے بر شکر یا افتد ترا کجا جویم گفت اگر بگریزم هر که مرا جوید از رعایت پروردگار محروم باد لیکن اگر غلبه کنم را باشد مراد میدان در زیر شمشیر اسپا طلبید یعنی غالب می شوم یا کشته می گردم بیت

یا بر آیم به چرخ گردنده یا شوم زیر پاسبان گنده
آورده اند که در آن حرب شمشیر می زد و بر شکر خشم حملہ می برد تا وقتیکہ آفتاب نصف النهار رسید و حرارت بر دل مبارزان غلبه کرد و لبها از تشنگی خشک شد و عبا را کا زار بر خسارها نشست یکے از خواص غلامان سلطان عرب با ظریفی آب بر عقب ملک می تاخت تا نزدیک وے رسید گفت یا ایها الملك متشنه شده باشی زمانے توقف فرمای تا قدری آب بیا شامی یک گفت تیغ آب و امن این تشنه ترست بخدائے عزوجل کہ تا ادا از خون دشمنان سیراب نہ شود من نیز تشنگی خود را تسکین نہ دهم و بواسطه این عزیمت درست و جرات تمام و شجاعت کامل حق سبحانه و تعالی اورا بر دشمنان ظفر بخت بید

کھسے را کہ ایزد کند یاوری (بیت) کہ یار د کہ باوے کند و اوری
 از اسکندر و والقرنین پرسیدند کہ نشان پادشاہ دلیر چیست گفت آنکہ نیرسہ کہ
 دشمن چندست بلکہ تفحص کند کہ کجاست و ہر آئینہ چنیں سردارے مثنوی
 چو شمشیر مندی بگیرد بدست بصف اعادی و رار و شکست
 بگرزد گراں سنگ و شمشیر نیز رواں در جہاں افکند رستخیز
 نوشیرواں از ابو زر چہر پرسید کہ شجاعت چیست گفت قوت دل گفت چہرا
 قوت دست نمی گوی گفت اگر دل قوی نیست قوت در دست نمی ماند و من شنودہ ام کہ یک
 از بہار زان عرب پیر شدہ بود و با وجود ضعف پیری قوت دل داشت روزے میخواست کہ
 سوار شود و کس بازوے او گرفتند تا سوار شد بے ادبے آغاز طعنہ زدند کہ از کس پیکار
 آید کہ و کس باید کہ سوار کنند شجاعت او چہ خواہد بود پیر سخن او بشنود گفت آرسے و کس باید کہ
 او را سوار کنند اما ہزار کس باید کہ او را فرود آرند نوشیرواں سخن حکیم را سہ داشت و فرمود کہ راست
 گفتی قوت دست تابع قوت دل است شرح

آدمی را قوت دست از دل است ہر کہ او را دل قوی بازو قوی
 در وقتیکہ سکندر بجزیمت تنجیر اقاہم عالم سوار می شد اسطورا طلبید و گفت ای حکیم دیریں
 میدان کہ قدم نہادہ ام و ای ہم را کہ پیش گرفتہ ام ہر آئینہ مراد و ستاں و دشمنان پذیرد
 آیند با ہر یک از ایشان چگونہ معاش کنم گفت لے ملک اصل آنست کہ ناممکن و مفقود
 باشد دشمن انگیزی نمی و بر دوستان خواری روانداری و اگر دشمن پیدا شود او را با ستالہ و
 و لہنازی اختصاص دہی تا دوست شود و دوست را بعزت و حرمت خاص گردانی تا از دوستی
 برنگردد اسکندر فرمود کہ زیادت کن حکیم فرمود از کار دشمن غافل نشوی اگر چہ اندک باشد و
 و بر لشکر اعتماد کنی اگر چہ بسیار باشد و تا ہم بسخن نرم و آہستہ ساختہ توان شد کلام در شہت زبان

لے تواند لے حاکم ۱۲ لے دشمنان ۱۲ لے بہادری ۱۲ لے قیامت ۱۲ لے زندگی ۱۲ لے سوئے جود جفا میدن کسرا بسخن خوش

نژاتی و کار بتا دینے پر آید شمشیر بر نیام بر نیاری اسکندر فرمود کہ شاید کار من با خصم نمی رست
انجام در آن بچہ کیفیت مدخل تو ان کرد و بکدام نوع اقدام تو ان نمود حکیم گفت کہ حال حرب ز دو
بیروں نیست یا تو بحرب کسے می روی یا کسے بحرب تو می آید اگر تو بحرب کسے قصد کردہ دقت شرط
رعایت باید کرد اول باید کہ غرض از ان جنگ جز خیر محض نباشد و طلب دین حق و دفع ظلم و
فساد بود و دوم توجہ باید نمود بحضرت عزت تعالیٰ شانہ و از وی ادوری طلبیدن و در دین خیر
و صدقات کوشیدن و از اہل قلوب و قبور استمداد بہمت فرمودن سوم شرائط حرم و سہو لظن
تبقیم رسانیدن و منہیان و جاسوسان بر کار باید کردن و تفتحص لشکر خصم و کیفیت احوال و کسب
رجال ایشان بواجبی باید نمودن چہارم بالشکرے توجہ باید کرد کہ ہمہ یک دل و یک زبان
باشند کہ اتفاق سپاہ با پادشاہ موجب فتح و نصرت و سبب ظفر و قوت ست چنانچہ گفتہ اند
کے راطفسر بظفر حاصل ست (مثنوی) کہ در پردلی لشکرش یکدل ست
سپہ را کہ فیروز مندی رسد زیار ان یکدل بلبندی رسد

و موافقت اکابر و اتفاق بزرگان خصوصاً اقربا دین باب ضرورت ست پنجم لشکر را
و عہد ہائے نیکو دادن و بنوید ہائے بزرگ مستطہر گردانیدن و نیت باید کرد کہ آن مواعید ہوں
رسد ششم تا تو ان بہ نفس خود مباشر حرب نباید شد کہ اگر شکستے روی نماید آنرا تدارک تو ان نمود
ہفتم در تدبیر لشکر کشی و سپاہ سالاری کسے را اختیار باید نمود کہ بہتہ صفت آراستہ باشد اول
شجاع و قوی دل بود و بدان شہرت یافتہ باشد و نام دآوازہ پیدا کردہ تا از و ترس دہراس
دل دشمن افتد دیگر رائے صائب و تدبیر تمام داشتہ باشد و مدخل و مخارج جنگ را دانستہ کہ جائے
باشد کہ رائے بہ از شجاعت بکار آید و انواع حیل و خدائے بکار باید برد کہ خدعہ در حرب بکروہ
نہست بلکہ مستحسن ست چنانچہ در خبر واقع شدہ الْحَرْبُ حَيْلٌ دیکر ہمار ست حرب بکروہ باشد

لے کوڑا ۱۲ لے بلند ہے شان الکی ۱۲ لے صاحب دلاں ۱۲ لے دانائی ۱۲ لے بدگمانی ۱۲ لے خبر دینے والا ۱۲ لے مقدار ۱۲
لے مردان ۱۲ لے قوی پشت ۱۲ لے جمع حیل ۱۲ لے دھوکے ۱۲ لے لٹائی دھوکے کا نام ۱۲

و صاحب تجارت شده که فوائد تجرّب بسیارست شرط هشتم آنست که چوں که در اتناے
 حرب بمباردت و شجاعت از اقران و اکثاف ممتاز شود در عطا و صلت و ثنا و محبت و بیاید
 افزود و بلکه در آن باب مبالغه بایند نمود تا دیگران را نیز میل هواداری و جان سپاری شود
 نهم در روز حرب از غفلت دور بایند بود که بسیارے بوده که ظفر نزدیک رسیده و یک نفس از
 جنگ غافل شده اند و بدان غفلت کار در گروں شده و تخم اگر لشکر خصم شکسته گردد در پئے
 ایشان بناید رفت و بزودی کس در عقب نباید فرستاد که چندی گزشت واقع شده که لشکر
 بازگشته آن فرستادگان رازده اند و قوت باز یافته معاودت نموده اند و لشکر غالب ا
 مغلوب ساخته و اگر کسی بحرب قومی آید و تو در صدد دفع اولی از دو حال بیرون نیست
 یا لطافت مقاومت او هست یا نه اگر هست اولی آنست که بهر نوع از انواع تدبیر که ممکن
 باشد او را از مقام دشمنی ببايد گزرايند و اگر این صورت دست ندم شرط حرب پنجم مذکور
 شد رعایت بایند نمود و اگر طاقت مقاومت نیست جاسوسان و دید بانان بر کار بایند کرد
 و در باب محافظت راهها و در بندها و استحکام قلعه ها و ذخیرات نهادن تقصیر نبایند نمود و در
 طلب صلح بذل اموال و استعجال حیل و مکارید ضرورت است و اگر دشمن طلب صلح کند از صلح ابا
 نبایند نمود و اصل استیازه و بجاج پیش نبایند گرفت بهر بجاج مذموم است و طالب صلح بآنز مطلق و منظور گردد
 ستیازه کن زانکه باد ستیز (ثنوی) کند باغ انصاف را برگ ریز
 ستیازه بجائے رساند سخن که دیراں کند خان و مان کهن
 کند عاشق اندر ره صلح سیر تو این راه میرود که الصلح مخیر
 اسکندر را این سخنان را دستور العمل ساخته بنائے جنگ و صلح بریں نهاد و چون هفت بخت
 مرا اهل دولت را بهترین صفت است سخن و برین باب سرحد اطباء سیاحی گفته که شاهزاده جوان بخت پرتد سیر
 ابوالحسن آن شاه روشن ضمیر (ثنوی) کز و تازگی یافت دوران سپیر

جمع تجرّب ۱۲ مہناماں ۱۲ کہ یعنی عرصہ ۱۲ کہ دفعہ دہ بار ۱۲ خرچ ۱۲ صلح نیک ۱۲ کہ جبکہ نظر پڑنے کی ۱۲

یہاں دارشاہ ہے کہ روز مصاف فروریزد از صولت کش کوہ قاف
 چو در معرکہ بر کشد تیغ تیز بکوہ کند کوہ را سنگ ریز
 بمعاضدت بازوئے کامگار و مساعدت بخت بیدار ہر طرف کہ روئے رایت نظر بکیش
 مستوجب گردد فتح و نصرت دوا سپہ استقیاں موکب ہمایوں نمایند و بہر جانب کہ مقصد ہمت
 بلند و مطمح نظر نہمت ارجمندش باشد اقبال و سعادت بطریق استعجال عزم و مراقت و
 موافقت حشم عالی فرمایند قطعہ
 ہر کجا عزم ہما نگیش گراں سازد رکاب فتح و نصرت ابد بجانب سبک گرد و عنان
 ریح دولت پرورش را ملک ملت در پناہ تیغ نصرت گشیش را دین دولت ضمان
 و عساکر نصرت آثارش بروز کارزار چوں آتش حملہ گزارند و در میدان جنگ از روی
 ثبات و درنگ چو کوہ البرز پائدار مثنوی
 یکایک تیغ زن چوں ز گسبار سر اسف شکن چوں زلف دلدار
 ولایت گیر چوں حسن جمیہاں غبار انگیز چوں جوہر قیساں
 ہمہ چوں شعلہاے عشق جانسوز ہمہ چوں غمزہ دلبر جگر دوز
 ہمہ چوں فتنہ خواں فتنہ انگیز ہمہ چوں ہجر مردانہ از دواں دوز
 حق سبحانہ و تعالیٰ ظلّ ظلّ عاظف آں حضرت را بر مفارقی ملازمان فخلد مستندام
 دارا و بحر مہ خلد عبادہ الّا فجاد

باب سی و یکم در غیبت

غیرت نگاہداشت چہیزے ست کہ انساں را حیانت آں لازم باشد و در تدبیر تہات
 و تائبہ سیاسیات سلاطین را ازین صفت چارہ نیست ہم در امور تہات ہم در مقام مملکت

لہ جگہ نظر پڑنے کی ۱۲ سائے و ماہ ۱۲ کہ ہجرت خلافت بندگان بزرگ ۱۲

زیرا کہ غیرت دو نوع است غیرت دین و غیرت دنیا و رعایت ہر دو نوع ضروری است اما
غیرت دین آنست کہ در تشبیت امر معروف و نہی منکر سعی نماید و ملازمان حضرت و رعایای
مملکت خود را بطاعت فرماید و از معاصی و منہای منع کند و در حدیث آمده کہ ہر کہ از شما منکرے
ببند یعنی آنچه مخالف شریعت باشد باید کہ آنرا تعمیر دہد بدست یعنی بدزدہ یا بہ شمشیر چنانچہ
مقتضای شرع باشد و این مرتبہ اہل اختیار و اقتدار است پس اگر بدست نتواند کہ دفع
اند بزبان منع فرماید اول نصیحت و اگر منہج نہ شود بعنف و سختی سخن گوید و این مرتبہ
اہل علم و ارباب زہد و ورع است و اگر بزبان منع میسر نہ شود بہ دل آن را دشمن دارد
و این مرتبہ ضعیفان است از عوام الناس و بعضی از علما و متہمہ این حدیث بری وجہ آوردہ
اند کہ **لَيْسَ دَاءُ ذَاكَ إِلَّا سَلَامٌ** یعنی ہر کہ در منع کردن بدست و زبان عاجز گردد
و بدل آن دشمن ندارد آنکس را از مسلمانان نصیب نیست قطعاً

بہی منکر بدست باید کرد
بزبان منع کن و گرنہ توان
ور میسر نباشد است این کار
در دل خویش می کنش انکار

و ہر سطلنے کہ در اقامت حد و شرع و اجر ایسے احکام دین کوشد نائب حق و ظل
اللہ باشد و چون پادشاہ را بواسطہ کثرت مہات ملکی بجزئیات این امر رسیدن متعذر است
ہر آئینہ محتسبان در مملکت خود نصب باید کرد و محتسب باید کہ در اسلام صلب بود و
حجیت دین پروری بر و غالب باشد و بصفت عفت و پرہیزگاری و امانت و راستی و
کم طمع آراستہ بود و ہر چہ کند برائے تقویت دین کند و از غرض و پیاد و رواد و اہل
نفس و ہوا بر طرف تا قول دے در دہات تاثیر کند فسخ

سخن کہ آن ز غرض پاک از طبع لیسٹ
اگر بنگ بگوئی در اہل اثر دارد
آوردہ اند کہ شیخ ابو الحسن لوری قدس سرہ عادتے داشت کہ ہر گاہ منکرے دید

۱۔ حکم ایچہ کام ۱۲ کہ مختارے کام کی ۱۲ کہ زجر قبول کر خوالا ۱۲ کہ سایہ خدا کا ۱۲ کہ صحت دوائے ۱۲ کہ پاک جا کعبہ اس کا ۱۲

از اناں منع کر دے اگرچہ در اں خوفِ قتل بودے روزے برکنار و حلیہ بجهتِ طهارت نماز
می رفت زور قے دیدنی ختم سر بھر در وے نهاده بود و بر سر نوشته که لطیف شیخ اناں عجب
داشت چه در مباحات و تجارت چیزے که لطیف نام داشته باشد نشنیده بود از ملاح سوال کرد که
دریں خنہا چیست ملاح گفت تو مرد درویش باینها چه کار داری برو و پیہم خود باش شنف
شیخ بدگشتن آن زیادت شد ملاح را گفت البتہ می خواهم کہ بدانم کہ دریں خنہا چیست چہ جنس است
ملاح گفت لے درویش فضول دریں خنہا خمر است و برائے خلیفہ آورده اند شیخ نگاہ کرد چو بے
گراں در اں زورق افتاده بود ملاح را گفت آن چوب را بدست من ده ملاح ختم شد شاگرد
خود را گفت آن چوب را بدست او ده تا ببینم کہ چه خواهد کرد شاگرد چوب را بدست شیخ داد شیخ
آن چوب را بدست مبارک گرفته یکسکیم برامی شکست و ملاح از ترس می لرزید و فریاد میکرد
تا بپوش افلاح کہ شخہ بجزیر بغداد بود با کسان خود رسید و شیخ را گرفته نزد خلیفہ برد و صورت حال
تقریر کرد معتمد بغایت جبارے غیور بود و دستم کار کہ بیشتر سیاست بشمشیر کردے اہل بغداد دیدند
کہ شیخ را پیش معتمد می برند بغایت اندوہناک شدند و شکے کردند در اں کہ فی الحال شیخ را شہید
خواہد کرد اما چوں شیخ را در آورند معتمد بر کرسی آہنیں نشستہ بود و گرزے ہم ازاہن بدست
گرفته جامہ سرخ پوشیدہ دایں علامت قہر و سیاست او بود بانگ بر شیخ زد کہ تو کیستی کہ چنین
گستاخی می کنی فرمود کہ من مختبم گفت بامیر کہ احتساب می کنی گفت بامیر خدا و سولہ گفت
ترا کہ مختب ساخته گفت آنکہ ترا پادشاہی داده مرا خلیفہ داده معتمد ساعتے سردر پیشان کند
پس سر بر آورد و گفت ترا چہ براں داشت کہ ایں خنہا را شکستی جواب داد کہ شفقت در حق
تو و در حق رعیت تو گفت در حق من چگونہ شفقت کردی گفت چنانچہ منکرے را کہ تو در ازاں
تقصیر روا داشتی آنرا از تو منع کردم و ترا از گرفتاری قیامت خلاص دادم گفت در حق رعیت

لے جمع مبايعت باہم خرید و فروخت ۱۲ لے تعلق و شوق ۱۳ لے دار و غم ۱۴ لے پل ۱۵ لے عینت دار ۱۶ لے

*

*

گناہاں ۱۷

*

*

من چگونہ گفت چنانچہ بہارتکاب تو بر خیرات مردم بر معاصی دلیری گردند چوں تو از حرام باز ایستی
دیگران دلیری نتوانند کرد و بیہ عامہ خلق در صلاح و سداذنا بلع پادشاہ اند اگر اورا پنج صلاح
بنیند ہمہ طریق صلاح پیش گیرند و ثواب آں ہمہ بدیوان وے راجع گردد و اگر از فساد
مشاہدہ نمایند ایشان نیز در فسق و فجور کوشند و وزرہ و بایں آں ہمہ بد و باز گرد پس ہم در حق تو
ہر بانی کرم و ہم در حق رعیت تو و غرض نہ انتہا دریں عمل مگر خوشنودی حق عزوجل مقتضی
بجز یہ درآمد و گفت این کار تو ز میندہ است بعد ازین ہر منکرے کہ بینی تغیر کن حکم کرم کہ بچکیس
ترا منع کند و انجوائے این حدیث معلوم می شود کہ چون محتسب حقانی باشد پیچ آفتے بوے ز سدا (شنوی)

آں یکے با پیر خود گفت کہ من	نہی منکر می کنم اندر ز من
لیک می ترسم کہ از اہل حسد	آفتے در روزگار من رسد
گفت اگر ای کار بہر حق کنی	از بلا ہائے دو عالم ایمنی

اما غیرت دنیا سے نوع ست اول نسبت باشاہ اقران دوم نسبت با خاصہ خود سوم
نسبت با عموم خلق اما انچہ نسبت با امثال خود ست چنان باشد کہ تفوق خواہد برایشا ہر تہ کہ پیچ
کدام را بر و سرفرازی نرسد و بحسب جاہ و صولت و قدر و شوکت و حشمت و عظمت و اقتدار
و اہمیت از ہمہ پیش باشد و ہر آئینہ از ظہور این غیرت و وقار این حیثیت کار ہائے کلی کشاید
و ہمتا بت حسب المراد در آید و این از خصائص اہل ہمت ست و ہر چند ہمت بلند تر باشد
غلبہ این غیرت بیشتر بود

آورده اند کہ یکے از اولادِ سلاطین حکیمے را پرسید کہ من می خواہم کہ از اخوان و اقران خود بر
سر آیم و گوئے دولت از میدان اختیار بچوگان اقتدار بر یامم مرا از اسباب این کار چہ چیز بدست
باید آورد حکم گفت اے ملک زادہ پیچ شئی مرا کتب دولت را بہ از ہمت و غیرت نیست
نئے کوز غیرت بر افراخت تیغ (شنوی) سر تیغ را بگذرانند تیغ

زعفرت بدست آیدش نام رنگ زعفرت مراد خود آرد بچنگ
چنین گفت آن مرد بیدار بخت کہ از بخت آید بکف تاج و تخت
اما غیرت کہ نسبت بخاصہ خود دست آن چنان باشد کہ خواص حرم خود را از چشم ناچرم
پوشیدہ دارد و ایشان را در محافظت حدود عصمت و عفت مبالغہ نماید و ہر چہ رعایت آن
شرعاً و عرفاً لازم باشد ایشان را براں معتاد سازد تا بمرکت آن اہالی رعیت نیز بصلاح
موصوف از فساد دور باشد و بزرگے در وصیت یکے از پردگیان حرم خود فرمودہ است
عصمتیاں را بمقام جلال (نشوی) جلوہ حرام است مگر باحلال
دیدہ بہر روئے نباید کشاد پائے بہر کوئی نباید نہاد
ایں ہم آفت کہ تبن می رشد از نظر تو بہ شکن نمی رسد
دیدہ فرو پوش چو در در صدق تا نشوی تیر بلار اہد ف
سر کہ بجز جفت حلالیت بود رخ منما و رہہ خالت بود
اما غیرت بہ نسبت عموم خلق چنان ست کہ غیرتے کہ بر محمد رات حرم سلطنت دارد
نسبت با حرم ہمہ مسلماناں بجائے آرد و نگذارد کہ از ملازمان در گاہ عالم پناہ بدنامی بخاندان
مردم باناموس رسد و در استکشاف گناہ مسلماناں سعی ننماید و عیوب رعایائے مملکت خود بقدر
امکان پوشیدہ دارد کہ در حدیث آمدہ کہ ہر کہ عیب مسلمانے ببوشد خدائے عزوجل عیوب
اورا پوشد و در روایتے ہست کہ گناہان اورا در دنیا و آخرت پوشیدہ دارد فرج
مشعلے ست کہ استتر ستر اللہ علیک پردہ کس ندری کس ندری پردہ تو
و حمیت ہمایوں غیرت ست در حمایت حال خود و کماں غیرت آنست کہ چوں کسے پناہ بے آرد
اورا زنیہار وادکھن حمایت خود در آرد و تا ممکن باشد زنیہار دادہ خود را ضائع نگذارد و در

لے عصمت و پارسائی ۱۲ لے پردہ نشیں ۱۳ لے غیبت و آبرو ۱۴ لے کھولنا ۱۵ لے پردہ رکھو پردہ
و ۱۶ لے حفاظت

عرب دستور بوده و حالانیز در ولایت حجاز نیست که چوں که در سایه دیوار یا طلال خیا تم
ایشان در آمدے اور اجازت دادے بے آنکہ بزبان زینہار خواستے وزینہاری خود را بدست باز نہ
داندے و بسیار مال ویں کار صرف کردندے بلکه خونہار بختہ شدے و از سیر این کار در نگذشتندے
و بعضے جانوران را نیز کہ بخیمہ ایشان پناہ بروے یا بچرا گاہ ایشان در آمدندے حمایت کردندی
آورده اند کہ بہرام گور و قتی در دیار عرب بانعمان مندر می بود و نعمان اورا بامرد پرش یزد و جرد
تریت میفرمود و روزے در شکار قصد آہوے کرد و آہواز پیش او در رسیدہ سہ طرف می گریخت
و بہرام از عقب او می تاخت ہوا گرم شد و آہواز تشنگی بے طاقت گشتہ بکنار قبیلہ رسید و خیمہ اعرابی
قبیلہ نام در آمد اعرابی اورا بگرفت و بر ستنہ بہ بست و متعاقب او بہرام بد خیمہ رسید تیر کجاں
نہادہ نعرہ زد کہ اے صاحب خانہ شکار من این جا آمدیروں آرقبیلہ ندانست کہ او کیست
گفت اے سوار زیباروی مروت نباشد کہ جانورے را کہ پناہ بدین خیمہ آورده باشد بہست
کسے باز دہم تا بکشد بہرام و دشمنی آغاز کرد قبیلہ گفت سخن دراز کن تا ایس تیر کہ در کمان داری
بر سیمہ سن زنی و مرا بخشی دست تصرف تو بگردن این آہو نرسد و آن دم کہ مرا بخشی مردم
قبیلہ من ترا بخت و جوے آہو نخواستند گذاشت بر جان خود رحم کن و از سیر این آہو در گرد و اگر تو قوی
داری این اسپ تازی نژاد را کہ بردار این خیمہ بستہ است با زین دلجم مطلقا بتودا دم سوار
شود و اسپ خود را جنیت ساز و بمقام خود باز گرد بہرام را ایس حمایت خوش آمد و با سپ اتفاقات
نمودہ عنان بگردانید و بموکیب خود پیوست و آن روز کہ تاج سلطنت بر فرق بہت
او تہا دند و عجم طوق فرمان او در گردن اطاعت انگذند بہرام قبیلہ را طلبید و تربیت کرد و او
را در عرب میخوانند الخ لانی لقب کردند یعنی زینہار دہندہ آہواں و حمایت کنندہ ایشان
کے را کہ آری زینہار خویش (مثنوی) نگہدار اندازہ کار خویش
بمردی حمایت از و و انگیسر بمردانگی کار او در پذیر

یکے قطرہ آرد بدریا پناہ ز صد رصف سازش تکیہ گاہ
بصد تربیت نامد ارشش کند یکے گوهر شہوارشش کند

باب سی و دوم در سیاست

و آن ضبط کردن است و بر نسق برداشتن سیاست و وقوع است یکے سیاست نفس خود و یکے سیاست غیر خود اما سیاست نفس خود بر رفع اخلاق ذمیمہ است و کتب اوصاف حمیدہ و سیاست غیر ذمیمہ است یکے سیاست خواص بارگاہ و مقربان درگاہ و ضبط نسق ایشان دوم سیاست عوام در عایا و قہم اول در باب چہلم مذکور خواهد شد اما قہم دوم بران وجہ است کہ بدال و بدفعلاں را باید کہ پیوستہ ترسان و ہراساں دارد و فیکان و نیک کرداران را امیدوار سازد۔ از ابو زہرہ چہرہ رسیدند کہ کدام پادشاہ بزرگوار ترست گفت آنکہ بے گناہاں از دہمین باشند و گناہکاران ترسان و خذہ تیغ برق نشانش با گریہ ستمکاران مدبر مقررین باشد و بارقہ نسیم فیض رسانش با باران انعام بر درویشان مستحق مقارن بود

نقل است کہ ہوشنگ ملک می گفتہ کہ رحمتہ ام از خدائے بر نیکان و مصلحاں و خشم خدایم بر بدان و مفسدان بیش قہم بانوش لطف و آیینختہ است و زہر ہیتیم با شکر مرحمت تالیف شدہ تریاق و زہر ہر دو مراد و خواہستہ است (فرما) آن را بدوستان و ہم ای را بدشمنان حکما رگفتہ اند مدار کار دو عالم بر سیاست است و اورا بشغلی جہان کون و فساد نامزد کردہ اند اگر ضبط سیاست نہ باشد مہانت جہاں بر نسق نہاد و اگر قانون تادیب و تعذیب نبود کار ہائے عالم روی بہ تباہی نہد از سیاست نظام باید ملک (قطرہ) بے سیاست خلل پذیر بود نسق کار ہائے عالم را از سیاست ناگزیر بود اگر چہ عروس لا مملکۃ الا بالعدل و پذیرست اما اورا از پیرایہ لا عدل الا بالشیاست

لہ انتظام ۱۲ لہ محال ۱۲ لہ دہ ۱۲ لہ عذاب کرنا ۱۲ نہیں ہے ملک گریستہ عدل کے ۱۲ نہیں ہے عدل گریستہ سیاست ۱۲

چارہ نیست ہر پادشاہ کہ از مقتضای افعالہ الہیہ سیاست بے خبر بود و بزودی
ارکان مملکتش تزلزل پذیر و اساس سلطنتش خلل یابد چہ زینت ملک و ملت و مصلحت دین

و دولت در سیاست ست **قطعہ**

تبیخ سیاست ست کہ رخسار ملک را سازد جہاں فروز و درختان حیات
معماری سیاست گرنے مد کند گرد و جہاں زریں جفا و ستم خراب
بقاعدہ شریعت ہیج حق در مرکز خود قرار نگیرد و بے ضابطہ سیاست کارِ شرع و دین نظام
نہ پذیرد پس سیاست ملوک مقومی شرع باشد و احکام شرع مروج ملک **قطعہ**
سر سبزی نہال سعادت بلوغ دہر بے چشمہ سارِ شرع مطہر طمع مدار
لیکن ز اماں چشمہ دس کے شور و رواں بے سایہ سیاست شاہان کا مکار
و فی نفس الامر مدار ملت بروست و قرارِ مملکت از دست فرار
گر تیغ سیاست سلاطین نہ بود در عالم خاک آپ خوش کس نخورد
در حدیث آمدہ کہ اگر پادشاہ بنوے بعضے آدمیاں بعضے را بخوردے یعنی ہلاک نابود
ساختہ ملک را جز سیاست ضبط نتوان کرد و فتنہ را جز سیاست سکون دارم نتوان داد
آوردہ اند کہ یکے از خلفا بمنبر بر آمد تیغ کشیدہ و صحیفے بردست گرفتہ پس در انوائے خطبہ
گفت اے مردمان نیکو شمار! ای بس است یعنی مصحف و بدان شاہزادیں راست نشوند یعنی شمشیر
سیاست آتشے باشد کہ آل را (قطعہ) ز بہر بد سگالان بر نفس و زند
چو ایشان می فرزند آتش سلم ہماں بہتر کہ ایشان را بسوزند
طغاج خاں پادشاہ ہے بودہ است بزرگ معماری سیاستش عرصہ مملکت را معمور ساختہ
و شمشیر ہیبتش بنیاد و ستون کاری از شہر و ولایت برانداختہ **قطعہ**
تاخت از بیم قہر و فتنہ زان سو نیستی بصدف سنگ

لہ آفت ریاست کی سستی سیاست ہے ۱۲

رفت از صیقل سیاست او زنگ ظلم پنج جهان و وزنگ
 روئے یکے از نور و او باش گلستانہ بخدمت او آمد سلطان بستید و گفت از کجا آورده
 گفت از گلزار با برچیدہ ام گفت گلزار با ملک تو بودہ گفت نہ گفت از مالکش خریدہ گفت لے
 چرا کہ دریں شہر گل نخرند و بسیار بے قیمت باشد سلطان تامل فرمودہ گفت ہر کہ بے دستوری کہے
 در باغ اورود و گل بچنیدی تو اند نیز کہ بے اذن او میوہ باز کند و ازین عملہا صورتہائے دیگر
 نیز منصوصست حکم کرد تا دستش بر بند اکابر خفاعت کردند تا یک گفتش بر بیزند و طمعاج
 خاں پیوستہ زنداں و بے باکاں رانی کشتے روزے این جماعت بردار دہ شہر نوشتند کہ
 ما آں گیاہیم کہ ہر چند سز زند بیشتر شویم این خبر بسلطان رسید فرمود تا در پہلوئے آں خط
 نوشتند کہ ما نیز باغبانیم منتظر ایستادہ کہ ہر چند سر بر آرند بدویم فرج
 ہر خسار کہ سر بر زند از گلشن ملک فی الحال سرش بر تیغ بر باید داشت
 گویند کہ ہر مزین نو شیر و ایل خود را با سیاست اقتران دادہ بود و لطف خود را با
 قہر انضام فرمودہ نیکاں را بنواختہ و بدال را رسوا ساختہ بیت
 زدہ سیاست اوراہ کاروان ستم کشیدہ حمتش خوان عدل در عالم
 وقتے رکاب داریا و در باغے رفت و یک خوشہ انگور بے اجارت باغباں باز کرد
 باغباں غمان اسپ او گرفت و گفت مرا خوشنود کن والا نزد شاہ ہر مزا دست تو
 نظم کنم غلام چیرے بوے می داد و اراضی نمی شد القصہ ہزار دینار بدو داد از ہیبت
 سیاست ہر مز و حکما رگفتہ اند سلطنت بنباب نہاں ست و سیاست بمنزل آب پس
 لازم ست تیغ و خنجر سلطنت را باب سیاست تازہ داشتن تا ثمرہ امن و امان حاصل آید
 خوشاں شہر یارے کہ از روئے دانش (قطعہ) تامل کند در کتاب سیاست
 سر تیغ او گلشن سلطنت را ترو تازہ دارد باب سیاست

و باید دانست کہ سیاست بموقع آنست کہ در بارہ جمعہ واقع شود کہ استحقاق آن است
 باشند و آن گروہ انداز پیشہ و بدانند لیشہ کہ چوں مار و کژدم ضرر ایشان بخاص علوم و فرود و بزرگی
 یکے از سلاطین حکیمے را رسید کہ از آدمیان مستحق سیاست کیانند گفت هیچ آدمی استحقاق
 سیاست ندارد بل سیاست بر سباع و ہوام باید کرد یعنی درندگان و کژندگان پادشاہ گفت چنی
 این سخن را روشن گردان گفت اے ملک از مخلوقات جمعہ اند کہ خیر محض و از ایشان ہر نفع رسد و
 ضرر نے و ایشان مانند ملائکہ اند و بعضے دیگر اند کہ ایشان محض شر و شر محض چوں گرگ و پلنگ
 و مار و کژدم و از ایشان ہر ضرر رسد و نفع نے پس از آدمیان ہر کہ بر خوی و خصمت فرشتگان
 ست افضل انسان ست و ہر کہ بر طبع و سیرت سباع و ہوام باشد بدترین درندگان است
 و مستحق سیاست ایشانند آدمیان مثنوی

سیاست پسندیدہ باشد بلے ولیکن نگویم کہ با صبر کے
 بخور مردم آزار را خون و مال کہ از مرغ بدکنند بہ پڑ و بال
 آورده اند کہ در عہد نوشیرواں ظالمے ضعیفے را طمانچہ زد و او پیش نوشیرواں آمدہ تظلم
 نمود نوشیرواں فرمود تا ظالم را بسیار نگاہ بردند و گردن زدند یکے از خواص گفت عجب دہشتم
 از عدل ملک کہ آدمی را بدیں قدر جنایت بے جان ساخت نوشیرواں گفت غلط کردی من
 آدمی را نہ کہ شتم بلکہ سگ و گرگ را بیجان کردم و مار و کژدم را ہلاک گردانیدم بیت
 کہے کو پیشہ کرد آزار مردم یعنی بدتر ست از مار و کژدم

آورده اند کہ خرد پرویز از بزرگے رسید کہ از طبقات عالم حق لائق سیاست کہبت گفت
 اے ملک خلائی پنج طبقہ اند اول آنہا کہ در ذات خود نیک اند از ایشان ہمہ نیکی بخلق می رسد
 ایشان را تقویت باید کرد و با ایشان صحبت باید داشت دوم جمعہ کہ بخود نیک اند اما اثر نیکی
 ایشان بکسے نمی رسد ایشان را عزیز باید داشت و بر خیر تحریریں باید کرد سوم گروہی کہ

میانہ حال باشند یعنی از ایشان خیر مردم رسد و نہ شر یعنی در ذات خود نہ خیر باشند و نہ شر ایشان
 را راه خیر باید نمود و از شر تنذیر باید فرمود و چہ ارم طائفہ کہ ایشان بد باشند آما بہ کسے بد رسانند ایشان
 را خوار باید داشت تا ترک بدی کنند پنجم فرقہ کہ ہم بد باشند و ہم بدی ایشان بمردم رسد ایشان را
 سیاست باید کرد بوجہ و وعید و تہدید آنگہ ضرب نپس حبس و آخر کا قتل
 آتش را کہ خلق از و سوزند فرد جز بکشتن علاج نتوان کرد
 و یکے دیگر از فوائد سیاست تسکین فتنہ است چہ مردم فتنہ شور نگیز چوں بینند کہ آتش سیاست
 تیز است در گوشہ گریزند و اگر اندک و ہنہ در کار سیاست مشاہدہ رود نہ از فتنہ برپائی کنند
 و ہر جتہ شورشی بظہور رسانند مثنوی

اگر سلطان نفرماید سیاست	زندہ ہزارا کے لاف ریاست
بلا بر ہم زند روئے زمین را	نہ دولت را بقا باشند دین را
چو مردم ضبط در کشور نہ بینند	بجز فتنہ رہ دیگر نہ بینند
و ہم دریں باب گفتہ اند قطعاً	
اگر نہ ہیبت شمشیر بادشاہ بود	چہ شور ہا کہ بیکیم ز شہر برخیزد
کسیکہ دست چپ از دست راست نشاند	ہزار فتنہ چو دشتش دہد برانگیزد

باب سی و سوم در تہیظ و خیرت

تہیظ و خیرت آگاہی از حال رعیت و از ملوک عادل محمود و متعاضد
 است کہ مستحقین معتد نصب فرمایند و متفحصان امین را برگمارند بہ پیمانی تا تجسس و تفتیش حالات
 ملکات و مہمات رعیت نمودہ بموقف اخبار و اعلام رسانند و بعد از اطلاع بر آن سعی نمایند تا خلل
 و ذللہ کہ در بنیاد مملکت ظاہر شدہ باشد مرمت یابد و اصلاح پذیرد پیش از آنکہ دست تدارک

۱۲ فتنہ گرانہ شستی ۱۳ پچہا ۱۴ خبلا ۱۵ تلاش کرنے والے ۱۶ یعنی جگہ

بدامین تلافی آں نرسد بیت

باؤل تو اں کرد اصلاح کار ازاں پیش کہ کف رود اختیار
 و بسیار بود کہ سلاطین در شب بہ لباس مجہول می گشتہ اند و تفحص احوال رعیت و
 ملک می کردہ چہ بسیاری اخبار باشد کہ مقرران بارگاہ سلطنت نشنوند اگر بسبح ایشان
 رسد بہت مصلحت خود یا ملاحظہ وقت و زمان بہ بادشاہ نگویند یا نتوانند گفت و از حضرت داود
 علی نبیاً و علیہ السلام منقول است کہ شہا جہا مبدل کردے و در شہر و بازار گشتے و بہ صورت
 مردم غریب برآمدہ از ہر کس چیزے پرسیدے و گفتے کہ داود با شہا چہ نوع معاملہ می و نوکران
 و کارکنان او برچہ وجہ سلوک می نماید پس اگر جائے دیدے کہ خللے پدید آمدہ تلافی آں
 مشغول گشتے و از سلطان محمود غازی مثل ایں صورتہا بسیار منقول است کہ شہا بیروں آمدہ
 بہ تجسس احوال مردم مشغول گشتے و چوں دریں صورت کہ پادشاہ خود بیروں آید و متفحص
 گردد امرکان خطرست بزرگان و وزیرکان دستوے نہادہ اند کہ سلطان باید کہ شہی امین
 و دولت خواہ بے غرض پاک اعتقاد بلند بہت تعیین نماید برو جہے کہ کس براں وقوف نیابد
 و مرسوم او بدخواہ او مقرر سازند تا اگر کسے براحوال او واقف شود او را نتواند کہ بزرگ فریب دہد
 و چنان کند کہ بہر وقت کہ خواہد پیش تو اند رفت شاید خبرے باشد کہ توقف بزرگ باشد چوں حال
 بریں منوال بود ہر آئینہ سلطان بر جہتی و کلتی صاحب وقوف گردد و بجاہ ارکان دولت
 و ایمان ولایت بریں صورت کہ پادشاہ براحوال ہر یک مطلع است اطلاع یا بند بے شہہ
 معاش ایشان برو جہے باشد کہ باید و علمہائے ناشایستہ از ایشان در وجود نیاید۔
 چونیکو متاع است کار آگہی (منوی) کزین نقد عالم مبداء و انتہی
 ز عالم کسے سر بر آزد بلند کہ در کار عالم بود ہوشمند
 آورده اند کہ در خوازم پادشاہ عادل بود نقش الشظیم لا مہر اللہ بر صفحہ خاطر

نگاشته درایت الشَّفَقَةُ عَلَى خَلْقِ اللَّهِ در میدانِ محبت افراشته قطعاً
 ز عدل او شده بارِ فیضِ جفتِ کلنگ زامن او شده شیرِ سیبِ رفیقِ شخال
 نه آن فراز برود در هوا بدان چینگل نه این دراز کند در زمین بدین چنگل
 و در زمان او کسے رازِ شہرہ نبود کہ آشکارا عملے ناپسندیدہ از فسق و فجور توانستہ کردگر
 یکے بود از امر و اعیان دولت کہ حقوقِ بندست قدیمی داشت و بر دربار گاہ با اختیار اد کے
 نبود کہ خود را بصورتِ صلاح بسلطان نمودے و در خفیہ بظہر و زمر و انواع فسق و فجور
 مشغول بودے و کسے زہرہ آں نہ داشت کہ از دے شکایت کند سلطان بریں حال قوف یافته
 خواست کہ مجاہدہ با و دران باب سخن نگوئید چہ اظہار این نوع کلمات از اکابر رفیع حجاب و
 احتشام کند و آں جہایت سلطنت را مضرت پس روزے از روز ہا آں امیر اطلبید فرمود
 کہ مرا مرغی باید کہ منقار و سرخ باشد و سراپاے بال او سیاہ و باقی بال او سفید و جز تو کسے این
 نوع مرغ را پیدا نتواند کرد امیر فرمود کہ بطلب آں اشتغال نہ کنیم و بہر وجہ کہ توانم پیدا
 سازم اما مرا سر روز بہلت باید داد سلطان بہلت داد امیر بخت و بچوے آں مشغول گشت
 در شہر و نواحی چنین مرغی بدست نیامد امیر بعد از سر روز بیایہ سرری سلطنت باز آمدہ مرا ہم
 اعتقاد را تمہید داد کہ اے ملک بدال مقدار کہ مقدور داشتیم جد و جہد نمودم و در تخصّص چنین
 مرغی سعی کردم پیدا نشد اخبارت حضرت علی بہر چہ صابر و شہور در عرض آں تا مقدور و ہتیا اگر نام
 سلطان فرمود کہ مطلوب من مثل این مرغی ست و من اختیار شہر و ولایت بدست تو
 دادہ ام و تواز تحبیب این مقدار چیز عاجزی چگونہ است بر و سر روز دیگر بہلت داد امیر و این تو
 بے چنین مرغی باز نیانی دیگر بارہ امیر رفت و بعد از سر روز بہلت ہی باز آمد سلطان
 فرمود کہ تواز شہر چنین خبر داری کہ چہ مرغ بدین شکل و بہبت و ریختنہ ست پیدا کن
 کرد بر در سر چہا رسومی شہر و از سر بازار شرفی گنجین چہل بدر فلان مسجد کی محلہ البیت

ہر بانی خلیفہ خدا پر ۱۲ کہ یعنی قدرت ۱۲ کہ نیے چنانا ۱۲ کہ کلمہ کھلا ۱۲ کہ بزرگی و ترس ۱۳ کہ غدر کرنا ۱۴

بر دست راست در آن محله کوچه ایست بدین نشان و در پیش آن کوچه خانه ایست در شس
جانب غرب بدان خانه در آبی و بصفه که در طرف جنوب است توجه کن بر دست چپ آن
خانه ایست و در دوی آن خانه خانه خردست در آن خانه را بکشای در آنجا قفسه است بخود
برای پوشیده و در آن قفسه چهار مرغ است بدان نوع که من گفته ام بسیار امیر حیران شده از نزد
سلطان پیروان آمد و بدستور که یک نشان داده بود برفت و قفس را با مرغ ها حاضر گردانید
ملک فرمود که اهل حکومت باید که از شهر و ولایت خود چنین باخبر باشند که من هستم امیر که این سخن
شنید با خود اندیشه کرد که پادشاه که از بازار و کوچه و از خانه شهر چنین باخبرست امکان می دارد
که بر اعمال پنهانی من هم وقوف داشته باشد من بعد معاش خود را تغیری باید داد پس از
معاصی توبه کرده براه استیلا آمد و این حکایت معلوم می شود که اطلاع سلطین بر احوال مردم فوائد بسیار دارد
چنین گفت مرد سخن آفرین (مثنوی) ز اخبار شان ایران زمین

که هر مفرز بنگام نزع رواں بخس و چنین گفت کله جوان

جسائی بذات تو وابسته اند بفرمان حکم تو وابسته اند

بغفلت کن ثواب و بیدار باش ز احوال گیتی خبر دار باش

چو در عجز تست عالم تمام مشغول از کار خود و استقام

و دفع غفلت به تقصیر صاحب خبر آنست تا بر احوال هر ولایت اطلاع یابند
منصور خلیفه گفته من بستم کس محتاجم اول عالمی که مال رعیت من ندهد و مال من بر رعیت نه
گذارد دوم شخصی که داد منطوم از ظالم بستاند و حکم بے طمع و غرض کند پس آه سر در کشید
و گفت ای دروغ از پریم پرسیدند که آن کیست گفت آن شخصی که صورت احوال اینان
را چنانچه هست بمن باز نماید و الحق اگر پادشاه را چنین کسان بد افتند پس صلاح در میان خلق پیدا آید
آورده اند که اردشیر بابک ز بسکه شخص حال گماشتگان نزدیکان کردی کار بد انجام داده

وزراء و عمال و سایر ملازماں گفتے کہ دوش حال تو بریں منوال بود کہ چہ
سخن کردی و چہ گفتی مردم ازین سخن تعجب می نمودند و می گفتند ویرا
آں نبود الا باعلام صاحب خبران رباعی

امین شاہاں باشند مقبول دل جہاں پناہاں باشند
نیش زبند ہم مرہم زخم داخواہاں باشند
احب خبر ہمتے بموقف عرض رسد شرط آگاہی نیست کہ زود زود حکم
زند کہ حکم پادشاہ بمنزلہ قضا و قدر می ماند کہ چوں از عالم شتیت عزم عالم
آید و جہیست نہ شود و احتراز و اجتناب از اں در حیز امکان نیکو بیت
ماؤ قدر رسد تیرے یقین کہ باز نگردد پہنچ تدریس
ان خطہ سلطنت و حامیان حوزہ ملک آفت کہ در امور صالح جہور
و بے بیتی روشن و برہانے واضح پیچ حکم بامضا رساند و بے تامل و
پروانہ نہند کہ خرد منداں فرمودہ اند قطعہ

برہ شرع و عقل کہ بے بیتی شاہ فرماں دید
قصہ حکم او گہے جاں ستاند گہے جاں دید
ت کہ از روئے گماں بے گناہاں را در مصیق ضرر و معرض خطر نیکنند
ادبہ باز گرد و چنانچہ حق سبحانہ و تعالیٰ فرمودہ کہ اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِنَّ
بے تحقیق و ایقان در حق حکم فرماید آں گمان خطایوں آید خود را
آفرید کار ساختہ باشد تَعُوْذُ بِاللّٰهِ مِنْ ذٰلِكَ قطعہ
بطلن باطل عقوبت تاپشمانی نیارد
از یقین گردد سویدا پشمان گردی و سودے ندارد

ن ۱۲ کہ البتہ بعضے گمان گناہ ہیں ۱۳ کہ پناہ چاہتے ہیں ہم ساتھ خدا کے اس سے ۱۴

آورد وہ اندک در روزگار قباد شہر یار شخصے بویرانہ در آمد یکے را وید افتادہ نیک در نگریت شش بریدہ بود و کار در سید اش نہادہ آنکس از غایت تخیر مہوت و مدہوش بماند ع نے قوت استادان و نے قوت رفتن

و در ہمیں حال یکے از ملا زبان حاکم آں ولایت بد بخار سید آں صورت مشاہدہ کردنی الحال اور دست و گردن بستہ و کار و پر خون از گردنش آویختہ بدیخانہ حاکم آورد و واقعہ را تقریر کرد و حاکم بانگ بر وزد کہ ای کس را چہ کشتی گفت ایہا الملک من بدار ویرانہ رسیدم و اوراکشتہ دیدم متحیر و متعجب گشتم در آئناے آں حال ای کس مرا گفتہ نزد شما آورد من نہ از مقتول خبر دارم و نہ از قاتل حاکم گفت گمان من آنست کہ نو اوراکشتہ و بدیں سخناں مینخواہی کہ از دست من برہی، بے چارہ گفت اے ملک بامن بگمان خود کار کن کہ حق تعالی میفرماید اِنَّ الظَّنَّ لَا یُغْنِیْ عَنْہُ اَلْحَقُّ شَیْئًا گمان بجانے نفین نمی نشیند حاکم گوش بسخن دے مکر و فرمود تا بردارش کشند اما در محلی کہ رسن و گردن او کردہ می خواستند کہ برکشند و دانی زدند کہ وے در فلاں ویرانہ کسے راکشتہ است چوانے از نظار گیان پیش آمد و گفت کہ جلا و چندان صبر کن کہ من پیش ملک در آیم و صورت حال باز نہایم تعجیل منہاسی کہ ای شخص بے گناہ است و خون بیگناہ رختن عمل نباہ میکند جلا و توفیق کرد او را پیش ملک بردند گفت ایہا الملک خونیکہ در آن ویرانہ واقع شد من کردہ ام و آں کس دشمن من بود فرصتہ یا فتم او را بکشتن و ایسہ جوان کہ اورا سیاست فرمودہ از یہا حال بے خیرست ملک تاق بسیار فرمود و مذاکرہ دیگر بجز دگمان حکم نہ کند ایسہ جوان را محبوس ساختہ صورت حال ببادشاہ قباد عرض کردند وے از علمائے زمان پرسید گفتند او را نباید کشت زیرا کہ اگر یکے راکشتہ سبب حیات دیگرے شدہ است پس قباد اورا طلبید و صورت حال از وے پرسید و خلعت دادہ آزاد کرد و فرمود تا در وصیایے وے نوشتہ کہ بر بادشاہاں لازم است کہ خون مرداں

لے البتہ گمان بے نیاز نہیں کرتا حق سے ۱۲

بمحر دوہم و گماں نہ ریزند قطعہ
سیاستے گماں رسمِ محدلت نبود کہ تا نفیس نہ بود خونِ کس پیرِ نخت
بہر دیار کہ حکم از رہ گماں باشد بزور و دیار ازاں دیا گر نخت
آوردہ اند کہ یکے از ملوک بارعام دادہ بود و دبروئے وضع و شریف کشادہ اکابر و اصاغر
بدیدہ ہا یونش تبرک می جستند و دیدہ بگو ہر تاج و فروغِ افسر منور می ساختند۔

مصوع دیدنِ روئے سلاطین دیدہ روشن میکند
پیرے از میان قوم سخن آغاز کرد و گفت ہر کہ با حق ملوک مستعد گرد و دہرہ رنفس تحفہ
عزیز باید گزرا نید و دست امکان من بذخیرہ کہ از جنس زر و نقرہ باشند نمی رسد اما از جو بہر
حکمت دُرے شاہوار دارم می خواہم کہ دریں مجلس شاکر کنم پادشاہ فرمود کہ بضاعتِ سخن
در روز بازارِ لطف و کرم ما از جملہ بضاعتہا راج ترست بیا زتا چہ داری پیر فرمود کہ اے
ملک میان شک و یقین چہار انگشت بیش نیست ہر چہ چشم بیند یقین حق بود و آنچه
بگوش شنیدہ شود در حقیقت و بطلان او شک گمان خلی اردو شاید کہ باطل بودہ باشد
مع شنیدہ کے بود مانند دیدہ۔ و چون فرمان شاہ بہر چہ فرماید تا قذست پس در آنچه حکم شود
باید کہ از روئے یقین وجود گیر نہ از راہ گمان کہ اگر ناگاہ آپ گمان مرتفع شود و یقین بنوع
و گرومی نماید سبب بذامی دنیا و بال آخرت ست ملک اورا تمسین فرمود و این سخن بقول تلقی نمود

ہر حکم کہ از سر یقین ست (شعوی) آرا کش ملک و زیب دین ست
حکے کہ بنا کش بر گمان ست آشوب دل و زیان جان ست
از حکمے پرسیدند کہ سبب غفلت بعضی از ملوک چیست گفت سہ چیز ست کہ پادشاہ را
از مملکت در غیبت بجز گردانہ اول شہوت و متابعت ہوائے نفس کہ ہر کہ بسودائے نفس
و آرزوئے وسے در ماند و پیر وائے پیچ کس و فراغت پیچ چیز ندارد بیت

لاکینہ ۱۲ گہ برے ۱۲ گہ چھوٹے ۱۲ گہ ملاقات ۱۲ گہ سجاد پانیرالا ۱۲ گہ پونجی ۱۲ گہ اٹھنے والا ۱۲ گہ پیشین ۱۲ گہ مجلس ۱۲ گہ خواہش ۱۲

ہر کہ از سودائے شہوت مست مشد کار او یکبارگی از دست شد
 و مشہورست کہ شخصے اسکندر را گفت تو پادشاہی و بغایت بزرگی زناں بسیار در عقید خود
 در آفر زناں بسیار شنود از تو یادگار مانند گفت یادگار من عدل است و نیک نامی و زنت
 باشد کہ کسے بر مردان غالب آمدہ باشد با خرزبون زناں گردد و فرج نیست
 برائے یکدم شہوت کہ خاک بر سر آں زبون زن شدن آئین شیر مردان نیست
 دم از اسباب غفلت حرص باشد بر جمع مال و نہادن گنج و بیج صفے مملکت ناپسندید
 تر از حرص مال جمع کردن نیست زیرا کہ حرص در جمع مال پروائے حرام و حلال نکند و عجم ملک
 و رعیت بخورد بلکہ نخواہد کہ غیر اور مال و منالی بود ہمہ خود را خواہد یا انہمہ سنوز سیر نشود
 کاسے چشم حریصاں پر نشد بیت اناصد قانع نشد چرور نشد
 آورده اند کہ زاہدے سلطانے را وصیت می کرد و گفت ای ملک حال رعیت تو تو انگر نشد
 و تو پادشاہ تو انگرانی پس اگر مال از رعیت بتانی محتاج شوند و آں زماں تو پادشاہ
 محتاجاں باشی حکیم فردوسی فرمود۔ (مثنوی)

اگر پادشاہ برای گنج آورد دل زیر دستاں برنج آورد
 چوناکام باید بدشمن سپرد پس آں رنج را باد باید شمرد
 پادشاہے را گفتند مال از رعیت بتاں و در خزانہ نہ گفت خزانہ بہ از رعیت نیست
 ہر گاہ میخواہم مال خود را از آن خزانہ برمی دارم سوم از آنہا کہ غفلت آرد شراب خوردن است
 و بہ ملا و ملاعب میل کردن و پادشاہ باید کہ ازستی پرہیز و زیراکہ چوں مست شود از ملک و مال
 بے خبر گردد و ملازمان بہت کجہ اور اغافل یاقتند ہر چہ خواہند یا نہ خواہند بکنند بیت
 بے خود آں مرد کہ چیزے چشید کش قلم بے خبری در کشید
 بسیار باشد کہ درستی صورتے چند وجود گیرد و خلعے چند و قورع یا بد کہ در ہشیاری تدارک و

تلاقی آن نتوان کرد

قطعه

مست بودن نیست دلبستگی ارباب ملک
شاہ باشد یا سببان ملک دوستی خواب او
شاہ را بر سلطنت آئین ہشیاری خوش است
پاسبان را خواب لائق نیست بیداری خوش

و الحمد لله المذلل للتواب کہ ایں شاہزادہ کا مہاب دارائی ممالک آرائی فریدون سخت
سکندر تخت خوشید طلعت ہمیشہ صولت قطعہ

ابو المحسن آن خسرو نامسدار کہ نازد بدو مسند سروری

چو در معدلت ثانی سنجہ است بدو داد حق ملکیت سنجری

بر مقتضائے فرمان لازم الاذعان تو بوالی اللہ توبۃ نصوحاً قدم در عالم توبہ
نہادہ و باب استغفار بفتح و استغفر بفتح کثادہ مضمون ائینہ الی دیکہ را
بقول تلقی نمودہ و مانند لالہ سیراب ساغر شراب بر سنگ زدہ و چوں سو سن آزاد بدہ زبان کلمہ
استغفر اللہ خواندن آغاز کردہ چہرہ مبارکش کہ افزونہ جام مدام بودہ سیمائے متعبدان
گرفتہ بروعدہ سقاہو سقاہو سقاہو سقاہو از ارتکاب شراب فحور کہ فی الحقیقت شراب
غزورست در گذشتہ ایں زماں در مجلس ہمایوں بجائے گلنانگ مے خواناں صدائے
دعائے دینداران ست و عوین ہائے ہوئے مستان نغمہ تبکیر و تہلیل خدا پرستان۔

بجائے نغمہ نے صوت لکش حفاظ فرج بجائے جرعہ مے بادہ محبت دوست

حق سبحانہ و تعالیٰ برکت توبہ و انابت آن حضرت را بروز کار کافہ انام واصل واردو
مہمنت آن حالت بایام دولت مستہ فرجام ایشان متواصل باد بالنبی و الیہ الامجاد۔

۱۰ شکر خدا اے توبہ قبول کرنیوالے کا ۱۲ تا ۱۳ شاہ ۱۲ توبہ کرد خدا کی طرف توبہ خالص ۱۲ توبہ بخشایش مانگ اپنے گناہ
کی ۱۲ توبہ رجوع کرد اپنے رب کی طرف ۱۲ توبہ آمرزش چاہتا ہوں خدا سے ۱۳ توبہ عبادت کرنے والے ۱۲ توبہ اور
پلائی انہیں ان کے رب نے شراب پاک ۱۲ توبہ اللہ اکبر کہنا ۱۲ توبہ لا الہ الا اللہ کہنا ۱۲ توبہ پیونچنے والی ۱۲
توبہ نبی اور ان کی آل بزرگ کی برکت سے

باب سی و چہارم در فراست

و آن شرط کلی باشد در حکومت و بر اہل اختیار واجب است کہ بعین بصیرت و رسالت و
 لو احق ہر حادثہ کہ واقع شود نظر کنند اگر آن واقعہ بنجابت روشن و سہویدا باشد بدینچہ مقتضای
 شرع و عدل است بدال حکم فرمایند و اگر ستر آن نیک ظاہر نیست بنور فراست در کہ آن باید
 کرد و اعتماد بر قول ناقلاں نباید نمود و بزرگاں گفتہ اند زیب حکومت بزور فراست است
 و در خبر آمدہ کہ دو ضعیفہ محکمہ و حضرت سلیمان علی نبینا و علیہ السلام رفتند و بر کودکی دعوی
 می کردند ہر یک می گفت کہ این از آل من است و ہر دو از اثبات عاجز بودند سلیمان فرمود
 تا آن طفل را بشمشیر دو نیمہ کنند و ہر ضعیفہ را نیمہ بدہند چون شمشیر بر کشیدند یکے از آل دو ضعیفہ
 بے قرار شد دیگر است و بگفت من از حق خود گذشتم اورا نگشاید و در آل ضعیفہ دیگر پیچ
 اثر پذیر نیامدہ سلیمان فرمود تا طفل را بدال زن دادند کہ بکشتن اورا رضی نشد چہ
 فراست اقتضای آن می کند کہ آل زن مادر وے بودہ بہمت شفقتی کہ از وظاہر شد
 و فراست نورے است کہ حق سبحانہ و تعالی بہ بندہ مومن عطا فرمودہ چنانچہ مضمون این حدیث
 اَتَقُوا فَرَاغَةَ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِوَرْدِ اللَّهِ بَرِيٍّ مَحْنٍ دَلَالَتِي كُنْتُ مَحْنِي حَدِيثِ
 آنست کہ پیر ہیز یا ز فراست مؤمن کہ او بنور خدا می نگرد پس پیچ برو پوشاید
 نمازد و مفسراں دریں آیت کہ اِنَّ فِيْ ذٰلِكَ لَا يَاۤتٍ لِلْمُؤْمِنِيْنَ تو سم را بر تفرس
 فرود آورده اند و فراست دو نوع است فراست شرعی و فراست حکمی۔ فراست شرعی
 عبادت از آنکہ بواسطہ تزکیہ نفس و تصفیہ قلب حجاب غفلت از عین بصیرت
 مرتفع شود تا مومن بنور حقین بینا گردد و در ہر کہ نگردد بفرست حقیقی براحوال او اطلاع یابد۔

لے اگلی چیزیں ۱۲ لے پچھلی چیزیں ۱۳ لے ہمارے نبی اور ان پر سلام ۱۲ لے ڈر در مرن کی فراست سے کہ وہ البتہ دیکھتا
 ہے نور خدا سے ۱۲ لے البتہ اس میں نشانیاں ہیں ڈھونڈنے والوں کے لئے

بلکہ گرازدور نامت بشتونند برہمہ حالات تو واقف شونند
 در اخبار آمدہ کہ امام شافعی و امام محمد رحمہما اللہ در پیش حرم کعبہ نشستہ بودند مردے
 از در مسجد درآمد امام شافعی فرمود کہ ای مرد درود گرمی نہاید امام محمد گفت آہنگرِ نظر من
 درمی آید پس اورا طلبیدند و از حرف او پرسیدند گفت من قبل ازین آہنگری نمی کردم و حالا
 درود گرمی می کنم و ازین جا صحت فراستِ ایس دو بزرگ معلوم می شود قطعہ
 ہر دل کہ منظرِ نظر کبیرا بود پیوستہ جلوہ گاہِ کمال فراست
 گو آئینہ بصیقلِ تجرید پاک ساز آں را کہ آرزوئے جمال فراست
 آورده اند کہ خواجہ بزرگوار قطب الاخیار خواجہ عبدالخالق غجدوانی قدس سرہ روزی
 در معرفت سخن می گفتند کہ ناگاہ جوانی مجلس شریف ایشان درآمد بصورت زاہداں خرقہ
 در بر و سجادہ بردوش در گوشہ نشست و بعد از زمانے برخاست و گفت حضرت رسالت
 پناہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ کہ اَتَّقُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورٍ وَاللّٰهُ سَرَّاسٍ حَدِيث
 چہبت حضرت خواجہ فرمودند کہ سراس حدیث آنست کہ زنا ر بیری و ایمان آری جوان گفت
 نَعُوْذُ بِاللّٰهِ کہ مرز تار باشد خواجہ بنجام اشارت فرمود تا خرقہ از سراس جوان برکشید و
 زنا رے در زیر آں پدید آمد بیت
 ضمیرے کہ آں روشن ست از غبار شود نقشِ غیبی درو آشکار
 جوان فی الحال زنا ر بیری و ایمان آورد حضرت خواجہ فرمودند کہ ایے یار اں بیاید
 تا بر موافقتِ این نو محمد کہ زنا ر ظاہر بیری و ایمان زنا ر ہائے باطن را قطع کنیم خروش از
 مجلسیاں برآمد و در قدم خواجہ افتادہ تجریدِ توبہ کردند مثنوی
 توبہ چوں باشد پیشیاں آمدن بر در حق نو سلاں آمدن
 عام را توبہ زکار بد بود خاص را توبہ ز دیدِ خود بود

لے یعنی علیحدگی ۱۲ کہ پناہ چاہتے ہیں ہم خدا سے

گفت پیرے کا ندیں رہ پیشواست توبہ کن از ہر چہ آں غیر خداست
 قسم دوم کہ فراست حکمی ست چنان باشد کہ حکما و تجربہ آں را در یافتہ اند و دلیلہاے
 آں را از شکل و سہیت مشاہدہ کردہ و اغلب آں راست آید و حکمائے زمان نوشیرواں
 جہت وے در فراست رسالہ ساختہ بودند پیوستہ آں مطالعہ کردے و از روی فراست حکم فرمودے
 آورده اند کہ روزے مردے کوتاہ بالا مجلس منظام نوشیرواں در آمد و نظم نمود کہ مردے
 ستم سیدہ ام نوشیرواں گفت دروغ میگوید جہت آنکہ در علم فراست گفتہ اند کہ ہر کہ کوتاہ قامت
 بود خیر و پر حیدہ و ستمگر باشد پس ایں مرد بیدار گشت نہ ستم یافتہ و چون تفحص کردند آں چنان بود
 فراست دیدہ دل بر کشاید (ہبت) ہر آں حالے کہ باشد و انما سید
 در توارخ مذکورست کہ نوبت دیگر ہم مردے کوتاہ قامت در پیش نوشیرواں داد
 خواہی کرد و گفت کسے بر من ستم کردہ است نوشیرواں فرمود کہ کسے بر مردم کوتاہ بالا ستم تواند
 کرد بلکہ او ستم کند و تو کوتاہ قدی گفت اے شاہ آنکس کہ بر من ستم کردہ است از من کوتاہ
 ترست نوشیرواں ستم فرمود و داد او بداد

و حضرت مرشد صمدانی امیر سید علی ہمدانی قدس سرہ در کتاب ذخیرۃ الملوک فصلے
 از اقوال اہل حکمت در باب دلائل فراست آورده بخاطر فاتر رسیدہ کہ تمام آں بہاں عبارت
 دریں اوراق ثبت گردان حضرت سلاطین را دستور العمل باشد و ایں کتاب نیز از برکت امام
 حقانی و علی ثانی زیہ و زینتے یابد درخ

دستہ گل چو بر گیاہ بندند ز یور دیگر شش بیفزاید
 بدال کہ حکما در مقالات خود گفتہ اند کہ لون بیاض مغرط باکبودی و سبزی چشم دہیں
 ست بر سخت روی و بے شرمی و خیانت و فسق و ضعف عقل و رکاکتِ رامی و اگر بایں علایا
 باریک زنج باشد و کویج و نیز نظر و پین پیشانی و بر سر موے بسیار دارد حکما می گویند کہ

حذر کردن از چنین کسی لازم ترست که از ما را فعی بدترست و در دلائل موسی حکما گفته اند که
 موئے درشت میگویند معتدل نشان شجاعت و صحت دماغ است و موئے نرم نشان بددلی
 و ترسندگی باشد و برودت دماغ و علت کم نهی است و بسیاری موسی بکفها و اذن نشان
 جرأت است و حماقت و بسیاری موسی بر سینه و شکم نشان وحشت طبع و کند نهی و میل بجوهرست
 و زردی موسی نشان حماقت است و تسلط و زود خشم گرفتن موئے سیاه نشان عقل و ادب
 بود و دوست داشتن عقل موئے متوسط میان سرخی و سیاهی نشان اعتدال صفات
 بود و دلائل پیشانی حکما رگفته اند که پیشانی فراخ که بروئے خطوط و عضون یعنی چین و شکنج
 نباشد نشان خصومت و بلاهت و شغف و لاف و گراف بود پیشانی باریک و نحیف نشان
 فرومانگی و خساست و عاجزی بود و پیشانی متوسط که بروئے عضون باشد نشان صدق
 محبت و فهم و علم و هشیاری و تدبیر بود. دلائل گوش گوش بزرگ نشان جهل است لیکن صاف
 آتر اوقات حفظ باشد و تندخوی بود در بعضی اوقات و گوش خرد نشان احمقی و زردی
 بود و گوش معتدل نشان اعتدال احوال. دلائل ابرو ابرو و موئے بزرگ بسیار موسی نشان
 درشتی بود در سخن و ابروئے کشیده تا نزدیک صدغ نشان لاف و تکبر بود و ابروئے سیاه
 متوسط در کوتاهی و درازی نشان فهم و دیانت باشد. دلائل چشم بدترین چشمها از رقی است
 و چشم کلاں تیز نظر نشان حسودی و خائنی و بی حیائی و کاملی بود و خودت چشم و قلت حرکتها
 نشان نادانی و کند نهی بود و سرعت حرکت چشم و تیزی نظر نشان حیل و مکر و زردی باشد
 و سرخی چشم نشان شجاعت و دلیری بود و نقطه های زرد بر گردقه نشان فتنه و شرارت باشد
 و چو چشم متوسط بود میان بزرگی و خردی و سیاهی و سرخی نشان فهم و هشیاری و راستی و
 دیانت باشد. دلائل بینی باریک بینی نشان مداست و دینت باشد بینی کج نشان شجاعت
 بود بینی پهن نشان شهوت و درشتی بود و فراخی سوراخ بینی نشان غضب و حسودی باشد

سطبری میان بینی با پهنی سر بینی نشان بسیار سختی و دروغ بود بینی متوسط در سطربری و
 باریکی و درازی و پهنی نشان فهم و عقل بود. دلائل لب دهن - دهن فراخ نشان رائے
 صواب و شجاعت است و سطربری لب نشان حماقت و اعتدال لب با سرخی نشان رائے
 صواب بود دلائل دندان دندانهای کج و نامنظم نشان مکر و حیل و خیانت بود. دندانهای
 کشاده و هموار نشان عدالت و امانت و تدبیر بود. دلائل رخسار - رخسار پر گوشت و متغیج نشان
 جهل و درشت خوی بود و نزاری و زردی رخسار به علت نشان خبث باطن و قبح سیرت
 بود و توسط این معانی نشان اعتدال بود. دلائل آواز آواز بلند و سطر نشان شجاعت بود
 آواز باریک نشان بدگمانی و توهم - آواز معتدل نشان حسن کفایت و تدبیر غنچه در آواز
 نشان حماقت و کبر و کم فهمی باشد. دلائل سخن - وقار در سخن نشان خوبی است و حرکت دست
 بوقت سخن گفتن نشان زیرکی و تدبیر بود. دلائل گردن گردن کوتاه نشان مکر و خبث بود
 گردن دراز و باریک نشان بی‌دلی و حماقت بود. گردن سطر نشان جهل و پر خوردن بود -
 گردن متوسط نشان صدق و عدل و تدبیر بود. دلائل سینه شکم - شکم بزرگ نشان جهل
 و خاست و حق و جبن و فتنه بود. لطافت شکم و سینه در اعتدال نشان حسن رائے و صفائی
 عقل بود. دلائل کتف و پشت - عرض کتفین و پشت نشان شجاعت و حفت عقل بود -
 نزاری کتفین نشان قبح سیرت بود و سوء مذمب - دلائل کف و انگشتان - کف و انگشتان
 دراز نشان زیرکی باشد در صفتها و علامتها تدبیر کار را - دلائل ساق - غلیظ ساق
 نشان نادانی و سخت روی باشد و اعتدال آن نشان اعتدال حال بود این مقدار علامات
 فرست حکیم عاقل را در تفریس احوال خلق کفایت بود تا اینجا سخن صاحب ذخیره است و
 در باب نکته دانستنی است و آن چنان باشد که اوصاف که حکما بدین دلائل ذکر کرده اند برائے
 عوام الناس و کسانیست که در تبدیلی اخلاق نکوشیده باشند و از صفات سلجی و بی‌نگذشته

کہ وہم مستمع بطرفی از اطراف رفتی و آنحضرتؐ بجانبی توجہ نمودے کہ مخالفِ سخن
 ہے بودے و اکابرِ سلف بریں وجہ سلوک می نموده اند خصوصاً در مجاریاتِ ملتہوی
 چنین باید آئین کردار تو - کہ کس رہ نیاید بر سرِ رِ تو
 سکندر کہ با شرقیاں حرب داشت در خیمہ گویند در غرب داشت
 دریں کار کس با تو انباز نیست بجز تو زنا محرم را ز نیست
 اگر جسز تو داند کہ رائے تو چیست براں راسی و دانش بیاید گریست

و سخن مشہورست اُسْتُزْ ذَنْبُكَ وَ ذَهَابَكَ وَ مَذْهَبَكَ یعنی سپہ چیز خود را
 پوشیدہ باید داشت اول سفر را یعنی از مقصد و راہ خود کے را خبر نباید کرد کہ دشمنان در کار اند
 دوم دین و معتقد خود را با کس در میان نباید آورد کہ غمازان و حسوداں بسیارند سو تم مالی خود را
 مستور باید داشت کہ اہل طمع بشمار اند بلکہ ہر سترے کہ داری مخفی بہتر است زیرا کہ محرم اسرار و عالم کمتر است
 مہ ستر خود با کس در میان (مثنوی) کہ محرم نہ بینی ز اہل جہاں
 بگشتم در اطرافِ عالم سے ندیدم زیاراں محرم کے

ہکما فرمودہ اند کہ مافی الضمیر آدمی از دو بیرون نیست یا نشانِ نعمت ست یا بیانِ
 محنت و ایں ہر دو پنہاں داشتنی ست اگر مواہبِ نعمت ست نہاں باید تا چشمِ حسوداں براں
 کار نکند و از آفتِ اہل طمع ابن ماند و اگر نوابِ محنت ست ہم مخفی باید داشت تا دوستاں را
 سببِ ملاں نہ شود و دشمنان را موجبِ شمانت نہ گردد و دریں معنی آگفتہ اند - قطعاً

تا تو انی ستر خود با کس گوئی زانکہ آں سر شادی آر دیا ملاں
 گر غمے باشد شود دلہا ملول در بود شادی رسد عینِ لگال
 پس دروینِ خلوت اسرار خویش پیچ کس را رہ وہ در تہیح حال

نہ چھپانا اپنا مال اور جانا اپنا اور مذہبِ پناہ ۱۲۵ یعنی جہاں کا فصد ہو ۱۲۵ چھپی کھانے والے ۱۲۵ دل کی
 بات ۱۲۵ کسی کے رنج پر خوش ہونا ۱۲۵ نظر بد ۱۲

یکے از حکیمے پرسید کہ اگر مرا سترے در خاطر خلجان کند با کہ گویم کہ آنرا نیک گاہ دارد
و فاش نکند جواب داد کہ ہر گاہ سترے کہ ترا بآں کار ست خود گاہ نتوانی داشت و ظاہر
کنی کہ راکہ آں در کار نیست چرا نگاہ دارد و نگوید ^{بیت}
چون تو نتوانی کشیدن بارِ خود یار اگر نکشد مرغ از بارِ خود
آورده اند اسکندر سترے از اسرارِ خود با یکے در میان آورده بود و در محافظتِ آن
مبالغہ کردہ ناگاہ آں ستر از موضعے بر زد و بگوشِ اسکندر رسید اسکندر با حکیم بلینساس
گفت عقوبت کسے کہ ستر کسے فاش کند چیست حکیم گفت روشن تر ازین بفرمای اسکندر
فرمود کہ من با فلاکس سترے در میان نہادم و او افشا کرد و من از درنجیدہ ام و میخواہم کہ او را سزا
و جزائے اور سام حکیم گفت اے نیک از در مرغ و او را عقوبت کن کہ ستر خود را خود افشا کرد
با آنکہ ستر تو ترا ہم بود بارِ آں نتوانستی کشید اگر دیگرے تحمل آں باز نکند بعید نباشد (اشعار)
ستر خود را ہم تو محرم شو کہ محرم یافت نیست ہمرا خوش باش خود نیرا کہ ہم یافت نیست
دوستے یکر و می و یکدل جستم از پییر سرد گفت بگذر کاچہ میخواہی بعالم یافت نیست

باب سی و ششم در اعتناء فرصت و طلب نیکنای

برماریائے ضاربِ خورشید آنرا اہل فطنت و اصحابِ خبر ظاہر و واضح است کہ عمر عزیز
چون برق در گذرست و اقامتِ زندگانی چوں موج بحارِ ناپائدار ہر ساعتے کہ می گذرد جو ہر بے
بدلت قیمت آں بابتِ تلذت و ہر فرصتے کہ مرو میگذر غنیمتے بے عوض ست آں راضی نتوان ساخت
و میکند دزدانِ نشانِ مجوی گرد فردا چرا کہ ایلمی عمر بے نشان گذرد
از زندگانی انچہ رفت باز آوردن آں از تہیہ امکان دورست و آنچہ ماندہ آں نیز در
پردہ غیب مخفی و مستور میان ماضی و مستقبل و قتیست کہ آنرا حال گویند عمر خویش آں وقت

رانی باید دانست و کار خود را در اں حال میباید کرد قطعاً
 فرصت غنیمت است غنیمت شمار رفت زان پیش کو برون داد دست ناکھان
 دل بر زمانہ کے نہدا نکس کہ عاقل است داناں بعمر خود نکند تکیہ بر جہاں
 پس در چنین روز گارے گز زندہ و اوقاتے ناپائیدہ صاحب دولت کے ست کہ
 باظهارِ آثارِ مکرمت اجرائے انہارِ مرحمت نام نیک و نیکو جہیل یادگار گذارد کہ حیاتِ ثانیہ
 عمارتِ ست از نیک نامی قطعاً

اے طالبِ خلود و بقا دوامِ عمر باقی بذکرِ خیر بود نام آدمی
 بچشتِ قدرِ حشمتِ مہال منال و جاہ چون عاقبتِ فناست سر انجام آدمی
 ہر چند فکر می کنم از سرچہ در جہاں نام نکوست حاصلِ ایام آدمی
 آوردہ اند کہ بزرگے را در مجلسِ پادشاہے تعریف بسیار کردند و از فصاحت و
 بلاغت و فضائل و معالی او بے شرح دادند بمرتبہ کہ شوقِ پادشاہ بملقائے او از
 سرحدِ بیان تجاوز کردہ باحضار او مثالے عالی از زانی فرموداں عزیز کہ مجلسِ درآمد بعد
 از ادائے سلام گفت کہ پادشاہ را بہزار سال بقا پادشاہ گفت اول بار سخنے مجال گفتی و این
 از فضلِ تو عجب بود و از شہل تو کسے غریب نمود جواب داد کہ حیاتِ مردم نہ ہمیں در بقا بدین
 ست ہمہ کس داند کہ نہایت بقائے آدمی بہزار سال نرسد اما چون نام نیکو بچہ از وفات جیاتے
 دیگرست غرض من اں بود کہ رقمِ نیک نامی آنحضرت ہزار سال بر صحیفہ روزگار باقی ماندہ قطعاً
 کسے کو شد بنامِ نیک شہسور پس از مرگش بزرگاں زندہ دانند
 ولے آں را کہ بد فعل ست و بد نام اگرچہ زندہ باشد مردہ خوانند
 و از ہمیں منقولہ است این بیت
 سعدیامرد نکو نام نمیرد ہرگز مردہ آنست کہ نامش نیکوئی نہرند
 یکے از بزرگاں در رسالہ خود آوردہ کہ ایوانِ نوشیرواں و طاقِ کسری اگرچہ رفعتے

دار و در اطراف عالم بلند آوازه است اما استعجاب نہ در علو کنگرہ است و نہ در حسن عرّفہ و پتھرہ چشتہ چند بہم نہادن و در سہ چند در سم کشادن چنداں کارے نیست نظارہ گاہ عقل آنست کہ در زاویہ تنگ آں پیرزنے تامل کنند کہ در گوشہ ایوان شاہی واقع شدہ بود خبر آں چنان ست کہ وقتے کہ ایوان کسری تمام شد و عمارت کاخ و منظرہ اش سمیت تمام یافت نو شیرواں جمع از حکماء و ندما را گفت نظر کنید کہ دریں عمارت ایچ عیب و خللہ است تا تبارک آں امر کم ایشان بعد از نظر در اطراف و جوانب آں بعرض رسانیدند کہ لے ملک ایں عمارت نیست کہ دست ارتفاعش کم بند جزو امی کشاید و شرفہ رفیعش پاؤ شرف بر سر ایوان کیواں می نہد

چنین بنائی ہمایوں فلک ندید چشم چنین عمارت عالی جہاں نداد دیار
نخست بار کہ اقبال باز کرد درش دے ز خلد بروئے جہانیاں بکشاید
پیش خللہ در ارکان ایں ایوان و پیش ذیل در اطراف آں نیست الا آنکہ در گوشہ
ایوان خانہ ایت مختصر و کلبہ بس محقر و دے از وزن آں ویرانہ بر جی آید و دیوار
آں را سیاه و تیرہ می سازد اگر ایں صورت بر طرف شود بغایت مناسب ست و چنین زخمی
از ایں ایوان دفع کردن لازم و واجب نو شیرواں گفت ایں خانہ ملک پیرزنے ست عمر
گذرانیدہ و آفتاب زندگانیش بر حد غروب رسیدہ من در وقتے کہ اساس ایں ایوان
می نہادم و معمار آں طرح آں می کشیدند ایں خانہ مانع بود ازاں کہ سطح پیش ایوان
ہموار باشد کسے پیش پیرزن فرستادم کہ ایں کلبہ را بہر بہائے کہ خواہی می فروش ناز بہم
یا منزّل خوشتر از ایں برائے تو ہیا سازم پیرزن پیغام فرستاد کہ لے ملک دریں خانہ متولد شدہ
ام و بدیں کلبہ متانس گشتہ سمعہ عالم ملک تو می توانم دید تو ایں آشیانہ محقر و ویرانہ مختصر
بریں گدائے بے نوا می نمی توانی دید من از ایں سخن متأثر شدہ دیگر پیچ نگفتم تا وقتے کہ ایوان

تمام شد ہر زمان کہ دودے از روزنہ او بیرون می آمد و دیوار ہا را تیرہ و دواغبار اخیرہ می
 ساخت پیغام داد کہ این دود چرامی گئی گفت برائے خود چیزے می پریم پس گفتیم خوانے
 آراستہ با مرغ بریاں برائے دے فرستادیم و گفتیم کہ اے مادر ہر شب خوانے با انواع اطعمہ
 برائے تو فرستیم تو دریں کلبہ تنگ آتش میفروز کہ از دود آں ایوان ماسیہ شود و جواب
 فرستاد کہ در عالم چندین گرسنہ و فاقہ زدہ و با چشم گریاں ددں بریاں باشند و من مرغ
 بریاں خورم کہ رو بود من از آفریدگار خود می ترسم کہ از ہفتاد سال کہ جوینہ و کشکبہ حلال
 خوردہ باشم مرغ و لوزنیہ حرام خورم این کلبہ مرا برقرار بگزارد کہ زینت ایوان عدالت
 تست امر اچوں بیند کہ توا کمال عدل و انبیداری کہ کلبہ تاریک من از من بستانی
 ایشان نیز دست تصرف با ملاک رعایا دراز نکند و دیگر آنکہ ایوان تو دیر سال نخواہد ماند
 و قصہ خانہ من مدتہا بر صفحات اوراق روزگار مرقوم و مسطور خواهد بود من این سخن از دل
 پسندیدم و بہمسالگی اورا حنی شدم۔ آوردہ اند کہ پیرزن گاؤ کے لاغرا داشت ہر صبح
 از خانہ بیرون کردے و بصر ہا بردے و شبانگاہ از صحرا باز آوردے و دیر ہا دو وقت آں
 گاؤ بروے فرشہا طون کہ در پیش ایوان ترتیب و ترکیب یافتہ بود می گذشت ہر روئے
 یکے از ندما گفت اے پیرزن این حرکت کن کہ ناموس ملک امی شکنی و اساس ہیبست
 سلطنت را خراب می کنی۔ بخورہ جواب داد کہ ناموس ملک بظلم می شکنند بعد و بنائے
 سلطت یا دشاہی بچہل خراب می شود نہ بعقل انچہ میکنم برائے نیکامی یا دشاہ می کنم و خوب
 فرجامی اومی ظلم و انحی راست گفتہ زیرا کہ ازین صورت ہزار سال گذشتہ و حکایت کلبہ
 پیرزن و ایوان و شیرواں ہنوز در دفتر ثابتست و برزباں ہا جاری فرہ
 جزائے حسن عمل ہیں کہ وزگار ہنوز خراب می کند کار گاہ کسی را
 در کلمات منوچہر آمدہ کہ دنیا اعتماد را نشاید عاقل آنست کہ بر اقبال عاریتی دل

لہ دہ چیز ہیں مخزن بادام پڑا ہوا ۱۲ سہ ثبت یعنی لکھا ہوا ۱۴ سہ پیش آنا دولت کا ۱۵۔

تہمد ویدانکہ ہر کرا خداستعالی پادشاہی دادحق آں نعمت برو فرض گشت دحق آں چنان
ست کہ میان مصالح معاش و معاوض جمع کند تا در دنیا نیکنام باشد و در عقبی نجات فرجام آیت
بافتوت سمنشیں شو بامروت یارباش دانگے از تاج و تخت خویش برخوردار باش
آورده اند کہ کیقباد ملک خود را بقوت رائے تاقب ضبط کرد و نسقبائے نیکو نهاد و از
آثر او یکے آں بود کہ شاعران و مداحان را دوست داشتے و گفتے نام بد و چیز باقی می ماند یکے مدح
و دیگر بجمارت

گر نبوی نظم فردوسی چه دانستے کے بزم کیکاؤس و زرم رستم و اسفندیار
گشت از نظم نظامی نام بہرے بلند شد ز شعر انوری اوصاف سخنر آشکار
آورده اند کہ سلطان محمود باغے ساخت چوں روضہ رضواں دلکشای و مانند فردوس
بر بہر بخت افزای از نر بہشت صفا چوں بوستان بہشت و نازہ حرم و از غایت طراوت و
نر بہشت رشک گلستان ارم۔ مشنوی

بے گل شکفتہ بر اطراف باغ بر افروختہ ہر یکے چوں چراغ
ریاحیں و مہرہ بر اطراف جوی صبا عطر و بیز و ہوا مشک بوی
درختش ز طوبی دلایز تر گیا ہش ز سوسن زباں تیز تر
و پد خود ناصر الدین سبکتگین را ضیافتے کرد کہ خوان سالار فلک نے بدای زبانی
نذیرہ بود و گویش زباں سماطے بدای آرائش نشنیدہ طعامہائے لذیذ کہ از مواد خلدیریں نشان
می داد حاضر کرد و شربتہائے خوشگوار کہ از صلاوت ذوق شراب طہور حکایت می کرد و نظر آورد
ابابائے نوشین عنبر سرشت (شٹوی) خبر داده از خوردہائے بہشت
زمرغان فریہ تو گوئی باط بر آورده پر مرغ و از نشاط
ز لوز نیل او ز حلاوتے تر بتنگ آمدہ تنگہائے شکر

۱۷ دوری پڑمردگی سے ۱۲ لے ہرائی سے دوری ۱۲ لے دستار خوان ۱۲۔

پس از فراغت طعام پسر از پدر پرسید کہ این باغ در نظر انور چه نوع می نماید۔ ناصر الدولہ گفت جان پدر این باغ عظیم ریا و روضہ بغایت دلکش است اما از ارکان دولت و ملازمان حضرت ہر کس خواہد مثل این باغ تواند ساخت پادشاہاں را باید کہ باغ چیاں سازند کہ دیگرے را مثل آن ساختن میسر نہ شود و میوہ ہائے آن در پیچ بوستان بدست نیاید سلطان فرمود کہ آن کہ ام باغ تواند بود جواب داد کہ آن نہال تربیت و احسان در بوستان فضلہ و حکماء و شعراء نشان دہن تا ثمرہ حاصل کنی کہ سردی زمناں و گرمی تابستاں در آن تصرف نتوان کرد و درین باب نظامی عروضی گفتہ است۔

مثنوی

عمار تہائے عالی ساخت محمود	کہ ہر یک ہمہ سرچرخ بریں بود
نہ بینی زان ہمہ یک خشت برپائے	شنائے عنصری ماندست برجائے
و ہم بریں نمط قطعہ مشہورست۔	قطعہ
نوشیرواں عمارت باغ خیال داشت	بوز چہرہ گفت کہ اے شاہ کامراں
آب و زمین و ملک اکنوں بدرست	باغ بساز بر طرف جوئار آں
یخ نشان کہ دولت باقیبت بردہد	نہیں باغ عمر گاہ بہارست و گہ خزاں

باب سی و ہفتم در رعایت حقوق

ادائے حقوق بر ذمت ہمت کافر بہریت عموماً دارباب دولت و اصحاب قدر خصوصاً لازم ست چہ این معنی بر طہارت ذات و لطافت صفات و علو نسب و سمو حسب و بلبلے ظاہر و جتنے باہرست و بعد از ادائے حق نعمت الہی ادائے حقوق شفقت والدین باید نمود کہ حق سبحانہ و تعالیٰ رضائے خود را بر رضائے ایشان باز بستہ چنانچہ در حدیث قدسی ہست کہ مَنْ دَعَانِي عَنْهُ وَالِدَاہُ فَاَنَاعَتْهُ رَافِعٌ یعنی ہر کہ پدر و مادر از او خوشنود باشند من از او خوشنود باشم

اے جس سے رضی ہوں اس کے ماں باپ میں اس سے خوش ہوں ۱۱

واحسان کردن بایشان بعبادتِ خود قریں ساخته است کہ وَقَطَّعَیْ رَبِّکَ اَنْ لَا تَعْبُدُوْا
 اِلَّا اَیَّاهُ وَاِلَآلَہِ الْغَیْبِ احْسَانًا وَّکَمَّ کُرُوْا وِدْکَ اَرْتُوْکَ نہ پرستید مگر او را و سیکوئی کنید باید ز مادر
 و مقرر است کہ خوشنود می پدر و مادر ہم در دنیا موجبِ دولت است و ہم در آخرت سببِ نجاتِ سعادت
 چو ہر مز پر ویز خوشنود بود (ثنوی) بے دولت و شہمنش رونم و
 چو شیر و یہ تخظیم خسرو نہ کرد از و با و سبکت بر آورد گرد

آورده اند کہ مالک دینار رحمہ اللہ سالے حج رفتہ بود چوں مردم از عرفات بازگشتند
 شبانہ مالک در خواب دید کہ دو فرشتہ از آسمان فرود آمدند یکے از اں دیگرے پرسید کہ
 اسان حج کہہ پذیرفتہ شد خواب داد کہ حج ہمہ حاجیاں بدرجہ قبول رسید الحج احمد بن محمد
 بلخی کہہ ایں ہمہ راہ آمدہ و مشقتِ سفر اختیار کردہ و او را از قبول حج محروم ساختہ اند۔
 ع بے چارہ کسے کو شود از کوئے تو محروم۔ مالک بیدار شد و از اں اندیشہ تا روز
 خواب نہ کرد علی الصبح برفت و قافلہ خراسان را پیدا کرد و در میان قافلہ می گردید و احمد
 بلخی را می طلبید ناگاہ خیمہ بزرگے رسید دید کہ دامن خیمہ برانداختہ اند و جولنے زیبا روی پلاسے
 پوشیدہ است و بندے بر پای و غلے برگردن نہادہ چون چشمش بر مالک افتاد سلام کرد و گفت
 اے مالک آں جوانے کہ در خواب دیدی کہ حج اورا قبول نہ کردہ اند منم و ایں پلاس و
 و غل بند نشانہ محرومی ست مالک گوید متحیر شدم و گفتم اَللّٰہُ اَکْبَرُ و ترا چنین ضمیر روشن
 و دل صافیت ہیچ ندانستہ کہ ایں محرومی تو چراست گفت آں بہت آنکہ بدراز
 من ناخوشنودست گفتم پدر تو کجاست گفت دریں قافلہ ست گفتم کسے بامن سبقت
 تا نزد پدرت روم شاید کہ بشفاعت اورا از تو خوشنود گردانم کسے بامن فرستاد تا
 نزدیک وے رسیدم دیدم سایانے زدہ و فرشبائے ملوکانہ انداختہ و پیرے خوش محاورہ
 بر کرسی نشستہ و مردم بسیار در پیش وے صف کشیدہ فرا پیش رفتم و سلام کردم جواب داد

لہ اور حکم کیا تیرے رب نے کہ نہ پوچھو مگر اسی کو اور ماں باپ کے ساتھ نیکی کرو ۱۲

گفتم اے شیخ ترا بیچ پسرے بہت گفست آئے ماخلف کہ من ازو سے راضی نیستم گفتم
اے پیر می دانی کہ امروز نہ وقت آنست کہ کسے آزار کسے درد دل نگاہ دارد امروز روز
بخشیدنِ مظالمِ ست و کحل کردنِ خصمانِ نشاید کہ تو فرزندِ خود را بعباد مبتلا سازی و من
مالک دینارم و دوست چنین بخواہ دیدہ ام و نزد تو آمدہ خدا و رسول را بشفاحت آوردہ ام تا از
سیر گناہ وے در گذری و اورا کحل کنی پسر بزرگ چوں این سخن بشنید بغض است و گفست اے
شیخ نیت نداشتی کہ ہرگز ازو سے خوشنودشوم اکنون تو مردِ عزیز آمدی و شفیع آوردی قبول
کردم و از سیر گناہ او در گذشتم و دلہم با او خوش شد۔ مالک گوید پسر را دعا و ثنا گفتم و
روی بخیمہ جواں آوردم تا او را بشارت دہم جواں را دیدم غل از گردن برداشتہ و بہار از
پای برگرفتہ و پلاس از بر پیروں کردہ و جامہ پاکیزہ پوشیدہ از خیمہ پیروں آمد چون چشمش
بر من افتاد گفست اے مالک جَزَّ اَکَ اللہُ خَیْرُ اَخْدَا تَرَا اِجْرَا اے خیر دہ کہ میان من و
پدر صلح افگندی و برکت خوشنودی پدر حج مارا نیز رقم قبول در کشیدند و مشنومی

آں کہ تنہا پارہ از جانِ اوست قطرہ از چشمہ جواںِ اوست
خدمت او کن کہ بجائے رسی برگ دہشس تا بنوائے رسی
و دعا و خوشنودی مادر زیادہ از پدر نتیجہ می دہد و زود تراثر می کند و در حدیث آمدہ
کہ بہشت در زیر قدمائے مادران است یعنی ہر کہ ایشان را خدمت کند و حق گذاری
شفقتہائے ایشان بجا آرد بہ بہشت رسد بیست

جنت کہ رضائے مادران است اندر تہ پائے مادران است
و دیگر حقوقِ ذوی القربی رعایت باید کرد و صلہ رحمی بجائے باید آورد و آں از
جملہ واجباتِ اسلام است و صلہ رحمی در عمر پیغمبرؐ و روزی را فراخ گرداند و در احادیث
قدسیہ بہت کہ من رحماتم و اشتقاق رحم از اسم من است ہر کہ آنرا پیوند کند من او را

برحمت خود و اصل گردانم و سرکہ آل را بر د از رحمت خودش منقطع سازم
 آورده اند کہ حق سبحانہ و تعالیٰ وحی کرد بہ موسیٰ علی نبیتنا و علیہ السلام کہ با
 اقربائے خود نیکوئی کن موسیٰ علیہ السلام گفت الہی چہ کنم کہ موافق رضائے تو باشم خطاب
 رسید کہ احسان نمای با ایشان اگر غائب اند بسلام و دعا و اگر حاضر اند با فقیران بصدقہ رحم
 و عطا و باتوانگراں بزیارت و ثنا۔

بیت

برخویش کشادہ کن رہ و صلت خویش تا از ہمہ پیش باشی و از ہمہ پیش
 و دیگر حق استاد و معلم ست ہر کہ حق استاد و معلم بداند و حرمت ایشان بجای آورد
 در دنیا و عقبی برخوردار گردد و گفته اند حرمت استاد و سیرت او تادست و اوقاتا و جمعے از اولیاء
 باشند کہ قوام عالم برکت وجود ایشان باز بستہ است۔ مثنوی
 فراموش مکن حق استاد علم کہ بر بہت اوست بنیاد علم
 اگر در دلت مہر استاد نیست بدست امید تو جز با نیست
 مرا ستاد را سر کہ محکوم شد لیے بر نیامد کہ محذوم شد
 دیگر حق آنها کہ قرب و جوار ثنابت دارند یعنی منازل ایشان در حوالی قصر و باغ و
 در گاہ و بارگاہ واقع شدہ و در حدیث آمدہ کہ ہر کہ بخدای و روز قیامت ایمان دارد گوہر سایہ
 خود را گرامی دارد و گرامی داشتن آنست کہ بدان مقدار کہ مقدور باشد نفع بدو رسانند و ضرر
 خود و ضرر دیگران از او باز دارند و اگر درویش دے نوا بود پیوستہ از احوال وے استفار
 نمایند۔ آورده اند کہ درویشے در ہمسائی توانگرے خانہ داشت روزے کود کے از
 خانہ توانگر بخانہ درویش آمد دید کہ آن درویش با عیال و اطفال خود طعام نمی خورد آن
 کودک زمانے ایستاد و میل طعام داشت کسے اورا مروی نہ کرد و گریاں گریاں باز گشت
 و بخانہ نہ خود آمد پدر و مادر از گریہ او متالم شدند و سبب پرسیدند گفت بخانہ ہمسایہ رفقہ و ایشان

طعام می خور دند و مراندند پدرش فرمود تا طعام ہائے گوناگوں حاضر کردند و چنانچہ طریقہ
کو دکان بد خو باشد می گریست و می گفت مرا ازاں طعام کہ در خانہ ہمسایہ می خور دند می
باید داد پدر در ماند و بد خانہ ہمسایہ آمد و او بایرون طلبیدہ گفت اے درویش چرا باید
کہ از تو بار بخری رسد درویش گفت حاشا کہ از من رنجی بشمارسد تو انگر گفت رنجی ازین بدتر
باشد کہ پس من بخانہ تو آید و تو با کسان خود طعام خوری و اورا ندی تا گر یہ کناں باز گردد حالا
بہیچ چیز آرام نمی گیر و طعام شامی طلبد درویش زمانے سر در پیش افگند و گفت اے خواجہ
در ضمن این ستریت از من میسر کہ پردہ من دریدہ می شود۔ قطع

اے کہ بر مرکب تازندہ سواری شدار کہ خر خارش مسکین در آب و گل ست
آتش از خانہ ہمسایہ درویش خواہ کاچہ بر وزن او می گذرد و دول ست

خواجہ مبالغہ کرد کہ ستر خود را باز گوی۔ درویش گفت بدال کہ اں طعام کہ می خوردیم برین
حلال بود و بریسر شما حرام نخواستیم کہ طعام حرام بد و دسم خواجہ گفت سبحان اللہ طعام
ہست در شرع کہ بریکے حلال باشد و بر دیگرے حرام درویش گفت کہ در قرآن خواندہ کہ
فَمِنْ أَضْطَرٍّ فِي فُحْمَصَةٍ أَلْحَہر کہ در ماذیہ بیچارگی و تنگدستی مردار بر و حلال ست و بر آنکہ
در ماذیہ نباشد حرام بدانکہ سہ روز بود کہ عیال و اطفال من طعام نخوردہ بود و بہیچ نوع
چارہ آں نمی توانستم کرد من امروز در فلاں دیرانہ دراز گوشہ مرده دیدم قدے گوشت از
قے بریدم و آوردم و طعامے پنجم و می خوردم کہ کودک شاد آمد صورت حال این بود کہ
بسم شماسید۔

بیت

ترا شب بعیش و طبر می رود چہ دانی کہ بر ما چہ شب می رود

خواجہ چوں این سخن بشنید بسیار بگریست و گفت دادیلاہ اگر حضرت خداوند تعالی
روز قیامت بامن عتاب کند کہ در ہمسائی تو چنین صورتے بود و تو از حال ہمسایہ بیخبر بودی

لے پس جو کوئی ناچار ہو جائے در ماندگی میں ۱۲

چہ جواب دہم پس دست درویش بگرفت و بخانہ نمود در آورد و از نقد و متاع کہ داشت
 یک نیمہ بوسے داد و شبانہ حضرت رسالت پناہ راصل اللہ علیہ وسلم در واقعہ دید کہ اور امی گوئید
 اے خواجہ بدایں شفقت کہ یا ہمسایہ خود کردی گناہانت آمرزیدہ شد و در مال و منال تو
 برکت پیدا آمد و فردا در بہشت ہم نشین من خواہی بود **شعر**

دشگیری گر کنی ہمسایہ درویش را با پیمبر در جہاں ہمسایہ بینی خویش را

چوں دار السلطنت مر بادشاہ را بمنزلہ خانہ ابست پس ہر بینو اد محتاجے کہ در اں
 شہر باشند ایشان را حق جوار ثابت ست و سلطان را از حال ایشان با خبر بودن واجب
 و ایں خبر مشہور ست کہ حضرت یوسف علی نبینا علیہ الصلوٰۃ والسلام در سالہائے
 قحط بوقت آنکہ در مصر بادشاہ بود ہر روز ضعیف تر و زار تر شدے سبب ایں حال از مے
 پرسیدند جواب نداد و بعد از آنکہ بسیار اسحاق کردند گفت مرضے دارم نہانی حکما گفتند شما
 مرض را تقریر فرمایید تا بہ معالجہ مشغول شویم گفت ہفت سال ست کہ بر سنہ پادشاهی
 متمکن شدہ ام و زام اختیار رعایائے مصر بدست تصرف من باز دادہ اند و در مدت
 نفس من در آرزوے آنست کہ اورا از نان جو سیر گردانم و نکر دہم بگفتند ایں ہمہ
 مشقت چرامی کشی گفت موافقت محتاجاں و گرسنگاں می کنم و می ترسم کہ یک کس شبے
 در ولایت مصر گرسنہ باشد و من آن شب سیر باشم مرا بقیامت گرفتاری بود شیخ العالم در قحط بخارا فرمود

اے کردہ شکم سیر ز انواع طعام (رباعی) یاد آرا اداں گرسنہ بے آرام
 تو شب ہمہ شب بخواب او نالہ کنان خود گو کہ چنین روا بود در اسلام

گویند ملک صالح از ملوک شام شبہا با یک غلام بیرون آمدے و دو مساجد و مقابر
 و مزارات بگشتے و احوال ہر کس را تفحص نمودے شبے در زمستان می گشت مسجدے رسید
 درویشے را دید کہ از برہنگی می لرزید و می گفت الہی پادشاہان دنیا نعمت ترا سر پایہ

حفظ نفس و هوا ساخته اند و از احوال ضعیفان و محتاجان غافل شده اگر ایشان
فردای قیامت در بهشت خواهند بود بجزرت و جلال تو که قدم در بهشت نخواهم نهاد ملک
صالح این سخن را استماع فرموده مسجد درآمد و جامه بپوشید و در پیش آں درویش نهاد
بگریست و گفت من شنیده ام که درویشان پادشاهان بهشت خواهند بود و از که پادشاهیم
باشما از در صلح در آیم فردا که شما پادشاه باشید در خصوصت برانگشایم و نظر حمایت از ما باز گیرید

من امروز کردم در صلح باز (دشمنی) تو فردا برویم مکن در فراز
من آنکس نیستم که غرور چشم زبے چارگان روئے در هم کشم
تو هم با من از سر بنه خوئے زشت کناسا زگاری رو در دهرشت

دیگر رعایتِ حقوقِ ہمہاں لازم است چہ ہمہاں ہدیہ یا شد از نزدیکِ خدا کے تعالیٰ و در حدیث آمدہ کہ ہر کہ بخدای ایمان دار و در روز قیامت نیز گو ہمہاں را اگر می دار دو اگر ہمہاں آنست کہ اور اعزیز دارند و با او بنوعی سلوک نہایند کہ سببِ آبروئے و سے شود و ہر چہ توانند از تکلفاتِ بنیبت و سے بجای آورند۔ قطعہ

چون شتر شوئی بہ ہمانے
وزیر و مردمی و دل داری سی

ہر چہ داری فداے ہماں کن
ہر چہ دل خواہ او بود آں کن

حکایت مشهورست که طلحه الطحاوی را واقع افتاد که تنهای قبیلہ بنی قیس نزل

کرد۔ سید قبیلہ مالک ابن عوف بود اور انشاخت دبزرگی و شرف و اطلاع نیافت در
همان داری واکرام او تقصیر واقع شد طحہ آں جام از ہر مذلت را تجربہ کرد و آں بار گراں
را بقوت کرم جبلی و عزت نسب و حسب کہ داشت تحمل نمود چوں از اں قبیلہ رحلت کرد مالک را
معلوم شد کہ ہماں چه کس بودہ بغایت شرمندہ شد و از روی اعتذار بوی رقعہ نوشت

۱۲ بزرگ کرنا ۱۱ طبع الطمعات لقب طاجون عبدالمشر بن خلف خراسانی ۱۰ گهونٹ گهونٹ پینا ۹ سید الشی ۸ عذر کرنا ۱۲

و از عقب فرستاد مضمونش آنکه شمارانشناختم و اسباب خدمتگاری برو چه که لائق خدام
باشد مهیا نساختم این زماں دل ازیں معاملہ رنش است و سر ازین فجالت در پیش - فرج
چگونه سر زنجالت بر آورم از پیش که خدمتے بسزا بر نیامد از دستم
توقع آن دارم که از تقصیرے که واقع شده مرا معذور داری و چون شیوہ کرم تو مقتضی
قبول عذر خواهانست این خطا از من در گذاری - بیست

اگر در خدمت تقصیر دارم بفضل شایست اسبید دارم
طلیہ در جواب نوشت که انچه بمن توقع کرده از قبول عذر دغدغه کن مروت من مقتضا
آن می کند که هزار چندین گناه به یک عذر خواهی در گذارم - بیست
چون بر تو عذر از افتخار روی نمود ناپید شد چو سایه هر جرم که بود
اما آن سخن که ترا نشناختم نامستقیم است و از شیوہ کرم دور جهت آنکه در مهانی
رسوم اعزاز و اکرام با شرافت اعظم مخصوص داشتم قضیه مروت و شبیه اہل فتوت نیست
شرط میزبانی آنست که چون آفتاب بر ہمہ کس یکساں تابد و مانند باران بر ہمہ جا یک طریقی بار
و اگر مہاں مردے بزرگ است حق بزرگی او بجائے آورده باشد و اگر فرومایہ بود احسان
و اکرام خود ظاہر گردد و تقصیر در خدمت بزرگان موجب ندامت و واسطہ فجالت است و بفضل
در بارہ نامستحق سبب بدنامی و پشیمانی نیست و در ہمیں معنی گفته اند قطع

مہماں را عزیز باید داشت از رہ مردی و جوانمردی
گر بزرگ است و لائق خدمت خود حق او بجای آوردی
و در بود سفلہ کس نخواہ گفت کہ چرا باوے ای کرم کردی
جمع بزرگان بودہ اند کہ در بارہ تخصیص خود در رعایت مہماں داری نمودہ اند چنانچہ در
توازن مسطور است کہ در کرمان یکے بود بغایت سخی و مہماں داری پیوستہ در مہماں خانہ او

کشتاده بودے وخوان احسان او برائے خاص و عام نہادہ سہر کہ بشہر او آمدے بر سفہ
 کرم او نان خوردے و نادراں شہر بودے و طیفہ چاشت و راتبہ شام از ضیافت خانہ
 وے بردے۔ وقتے عضد الدولہ لشکر کشیدہ قصد تسخیر ولایت او کرد ملک طاقت حرب
 وے نہ داشت بحصار درآمد سہ روز لشکر عضد الدولہ بدر حصار آمدندے و جنگ سخت کردند
 وچوں شب شدے بیک کرمان آں مقدار طعام کہ لشکر عضدرا کفایت بودے فرستادی
 عضد پیغام داد کہ روز حرب کردن و شب نان دادن چہ معنی دارد جواب فرستاد کہ جنگ
 کردن اظہار مردی ست و نان دادن وظیفہ مردمی ایشان اگر چہ دشمن اند اما عزیز
 بشہر و ولایت من اند۔ از مروت نباشد کہ ایشان در منزل من باشند و نان خود خورند۔
 عضد الدولہ بگریست و گفت کسے را کہ چندی مروت یا شہادے حرب کردن از بے مروتیت
 لشکر باز گردانید و تعرض وے در باقی نہ کرد۔

مردمی کن بجائے دشمن و دوست کز مروت زیاں نہ کردے
 و شرطے دیگر در ہمانداری آنست کہ اگر از ہمان جرمیہ صادر شود یا قبل ازیں خطاؤ
 واقع گشتنہ باشد چوں از خوان احسان او نوالہ تناول نمود از سیر آں گناہ در گذرد۔
 چنانچہ منقول ست کہ سی صد اسیر از دشمنان معن بن زائدہ نزدیک او آوردند و
 خواست کہ ب سیاست ایشان حکم فرماید کہ کدے از میان اسیراں برخاست و گفت اے
 امیر بخدای سو گند بر تو کہ مرا آب دہی و تشنہ نہ کشی معن فرمود تا جام آب بدست آں
 کودک دادند دیگر گفت اے امیر قوم من تمام تشنہ اند اگر من آب خورم و ایشان نخورند
 از مروت دور باشند و اگر آب نخورم تشنہ ماتم چوں سیاست خواہی کرد بارے ہمہ را سیراب
 کن امیر فرمود تا ہمہ را آب دادند و چوں ہمہ آب آشامیدند کودک برخاست و گفت
 اے امیر ما ہمہ مہمان تو شدیم و اکر ام ضیف واجب ست و مہمان را کشتن ریم اہل کرم نیست
 معن از فصاحت وے متعجب شد و ہمہ اسیراں را آزاد کرد و ہمہ بدین نوع حکمایتے

آورده اند کہ یکے از امرای مبلغ مال در ذمہ کسے داشت و آن کس در ادائے آن مملکت
 می نمود اور بمحصل سپرد کہ آن مال را از دے بستاند محصل اور ابخانہ بخود برودہ نشد و می
 نمود آن کس بتصرف ہرچہ تمام تر التماس کرد کہ مرا نزد امیر بر کہ سخنے واجب العرض دارم
 بخد مت وے تقریر کفم محصل را بر و رحم آمد اور ابخانہ امیر آورد و قضا را خوان کشیدہ
 بودند محصل بر سر خوان بنشست و آن مرد را نیز با خود بر سر خوان نشاند چوں طعام
 خوردہ شد امیر را چشم بر آن کس افتاد محصل را گفت چوں ای مرد مہمان باشد و از طول
 اتنا دل نمود اور از بخانیدن از مروت نباشد من آن مال را بوعے بخشیدم ویرا بگذارتا برود
 اندر آئین میہماں داری (قطعہ) حرمت میہماں بیاید و رفت
 بر لب جوئے بار میہمانی جز نہاں کرم نشاید کاشت
 و دیگر رعایت حق سائلان از لوازم است اگر بتعرض خواهند و اگر بتہتج و حرمان
 ایشان بقول حق سبحانہ و تعالی کہ **وَأَمَّا السَّائِلُ فَلَا تَنْهَوْا عَنْهُ** منہی عنہ است و در حدیث
 آمدہ کہ **بِلسَائِلٍ حَقٌّ وَ لَوْ جَاءَ عَلَى خُمٍّ** مسائل را حقے است و اگرچہ بر اے سوار باشد
 و این مبالغہ برائے آنست کہ تا حق سوال ضائع نہ شود و در کلمات عیسوی **مَلَأَهُمُ اللَّهُ**
عَلَى مَصَدِّهَا آمدہ کہ ہر کہ سائلے را نا امید گرداند یک ہفتہ فرشتگان رحمت در منزل
 وے فرزند و سلطان ابراہیم اہم قدس سرہ در زمان سلطنت خود می فرمودہ کہ سیکو
 دوستانہ این سائلان کہ بد رہائے خانہ ما می آیند کہ ہرچہ دارند بماند ہیبتا برائے شما
 برواریم و بسرائے آخرت بریم و آن جادہ برابر آن تسلیم شما شود۔ قطعہ
 گرت شادی ہر دو کون آرزوست با حیاں دل سائلان شاد کن
 و ر آزادیت باید از ہر بلا فقیرے ز بند غم آزاد کن
 دیگر حق درخواست شفیعاں رعایت باید کرد چہ مقرر است کہ شفاعت سوالے است

لیکن سائل کو نہ جھڑک ۱۲ لے سائل کیو سٹے حق ہے اگرچہ آوے گھوڑے پر ۱۳ لے سلام اللہ کا اس گھما کر نیوالے پر ۱۴ لے سفارش کریو ۱۵

بزبان تصریح و البتہ شفیع یکے از اشراف و اعیان خواهد بود پس احترام کلام این نوع مردم
 فرمودن و سخن ایشان کہ درباره عفو و تجاوز از گناہ مجرمان گویند شنودن عادت ایشان است
 آورده اند کہ یکے از اکابر در باب مجرمین نزد معتضد خلیفہ شفاعت کرد معتضد گفت
 این کس را گناہ عظیم است آن عزیز گفت من ہم گناہ عظیم را در خواست می کنم چرا از سر
 گناہان خرد بے شفاعت میتوان گذشت خلیفہ را خوش آمد و شفاعت او را قبول کرد
 و آن مجرم را بخشید و فرمود کہ اگر کسی شفاعت کند برین نوع باید کرد۔ میست
 آن را کہ چنین شفیع باشد قدش ہمہ جا رسید باشد

در نگارستان آورده کہ خداوندان قدرت را عفو کردن از خطایہ زیر دستان
 رفعت قدرت و علامت بہمت بلند سخن شفیع بہانہ است کہ سبب ظهور محرمات ایشان گردد
 آورده اند کہ یکے را بچنانے موسوم کردند قصہ او را در محکمہ والی ولایت بعرض
 رسانیدند مجلس او اشارت فرمود متے مدید ذکر آن محبوس از صفحات ضامرا محو شد و بچکیس
 از ویاد نہ کرد۔ بزرگے در آن روز کار کہ مزید حق گذاری و قسط وفاداری مخصوص بود و
 با محبوس محبتے داشت بوالی رقعہ نوشت مضمون آنکہ در گذشتن از زلات مجرمان و
 مزلات اقدام ایشان از وظیفہ مراجع اہل اختیار و عواطف ارباب اقتدار است و
 آن فقیر محبوس در ماندہ ایست بجنبت گرفتار گشتہ و نزدیک بہلاکت رسیدہ و مبداءم کہ
 کرم عمیم آن جناب در خلاص گرفتاران بہانہ جویت اگر دامن عصمت آن زندانی
 از لوث این جرمیہ پاک ست بخلص و نجات او اشارت عالی ارزانی باید داشت و اگر
 غبار گناہے بر جیب طہارت او نشسته است بآب عفو و کرم سپاید نشست و اگر غیر ازین
 دو معنی صورتے دیگر هست گناہ او را بشفیعاں باید بخشید۔ قطعہ
 بہ جود شامل و انعام عام بر ہمہ کس تراست فضل چو خوشید و فیض چو باران

مینہ در آتش اندیشہ بیگناہاں را بآب عفو بشو نامه گنہگار اں
وگر جز ایں دو صفت ہست حالتے دیگر بود برائے چنین کس شفاعت ایں
چون فہم بوالی رسید و بر اں لطف مبالغت و حسن شفاعت اطلاع یافت در جوانی شت کہ
آں را کہ ز روئے لطف درخواست کنی بیت کارش بصلاح آرمی در است کنی
بوساطت شفاعت آں عزیز مشفق و شفیق صادق کہ از ریاض کلماتش رواج
مہر و وفا می دید و از مطایع مقالانش لوا مع صدق و صفای درخشید از سر جرم کردہ و
ناگردہ او در گذشتہم و عنان انتقام از صوب گناہ او محطوف ساختہ از ہملکہ عفو
بفرمانت تو اں از جاں گذشتہم بیت ز جرم کس چہ انتہاں گذشتن
مقررست کہ شفاعت را در اجرائے حدود شرعی مدخل نیست بلکہ شفاعت در اں
باب از اہل ایمان و امانت و ارباب دین و دیانت نیاید و در قرآن مجید آمدہ کہ لَا تَأْخُذْ
کُمْ بِہِمَا دِفْءٌ فِی دِیْنِ اللّٰہِ یَا بَیْدَہُ در حدود الہی شفقت و مہربانی شما اور نیاید و در
سیاست طمناح خانی مذکورست کہ جو آنے را بہ تہمت و زدی گرفتہ نزد وے آور دند
بنایت صاحب جمال و آراستہ بزین خط و خال لطف ابداع ربانی بصقل صودک
فَاَحْسَنَ صَوْدَکُمْ اَکْیَنَہُ رُوْشِہُ را جلادادہ و مصوّر صنیع الہی صفحہ رویش را بقلم زیبا
رقم لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فِیْ اَحْسَنِ تَقْوِیْہِہُ چہرہ کشائی کردہ۔ فر
ہر چہ بر صفحہ اندیشہ کشد کلک خیال شکل مطبوع تو زیبا تر از اں ساختہ اند

پادشاہ فرمود تا بر سر چہار سوے شہر دست او بر بندار کان دولت فغان در
گرفتند و اعیان حضرت بیک بار عماہا از سر برگرفتند کہ اے ملک از سر گناہ ایں جواں
در گذر و سیاست اور البت شفاعت ملازمان دیرینہ موقوف فرمای ملک فرمود کہ مرادین مہم

۱۲ خوشبوئیں ۱۲ سہ بدلہ لینا ۱۲ سہ جائے ہلاک ۱۲ سہ اور نہ لے تم کو ان دو دنوں پر مہربانی دین خدا میں ۱۲ سہ نقشہ پھینچنا
تہارا اچھی صورتیں بنائیں تمہاری ۱۲ سہ ہر آئینہ پیدا کیا ہم نے ان کو اچھی صورت میں ۱۲ سہ قید ۱۲۔

مدخلے نیست خدائے تعالیٰ فرمودہ کہ دستِ دزد بہ زندگفتند اے ملک چناں دستے
کہ اور ادا رو بریدن حیف ست و ما را براں دستِ رحم می آید گفت شمارا بر دست
نازک دزد نباید گریت در دل پر خون صاحب کالا نظر باید کرد تا این غم بردن شما
سہل گردد یکے دیگر رعایت حق کسے ست کہ اندک آشنائی داشتہ باشند یا روزے
خدمتِ ریزہ کردہ و اگر چہ آں وسیلہ بغایت اندک ست اما نظر کرم آں را بزرگ می
سازد تا بدال بہانہ فقیرے را بنوازد۔

آوردہ اند کہ شخصے خانہ کسے بکرایہ ستاندہ بود و روزے چند آں جابسر بردہ ناگاہ
ازاں خانہ بیرون رفت و ازاں شہر سفر کردہ بولایت دیگر افتاد و آں جابم منصب و شہرت
رسید آں فقیر کہ خانہ بدو بکرایہ دادہ بود برخاست و رومی بخدمت او نہادہ چوں بدال
شہر رسید از گرد براہ روی بسیار گاہ و زبر آورد تا برسید خواست کہ بسیار گاہ در آید حاجب
ایستادہ بود گفت چہ کسی و بچہ جرات بدیں بارگاہ در می آئی گفت آشنائے وزیرم مرا
آشنائی بریں گستاخی می دار و حاجب پرسید کہ چہ آشنائی داری باوے گفت وقتے
خانہ بکرایہ بدو دادہ بودم حالاکہ آمدہ ام تا نظری در کار من کند و مرا از حاضیہ مذلت
بزدردہ عزت و حرمت برآرد حاجب بخندید و گفت اے بیچارہ تو مرد نادان بودہ ای
سہل وسیلہ ایست کہ خانہ بکرایہ دادہ بودم این را حقے تصور کردہ و آمدہ کہ حق گذاری
ایں را رعایتے یابی برو سر خویش گیر و حقے دیگر در پیش ر فضا را وزیر از پس پردہ ایں
گفت و شنید استماع می نمود حاجب را طلبیدہ گفت باکہ سخن می گفتی۔ گفت مردے
آمدہ کہ من آشنائے وزیرم و وقتے خانہ بکرایہ بدو دادہ ام من اور اہلامت می کردم
کہ ایں سخن گوئی و بچینیں سہل وسیلہ قرب وزیر مجوی و توقع التفات و انعام مدار
وزیر گفت غلط کردی برد و او را بیمار کہ آشنائے قدیم من ست و حقوق خدمت
دار و حاجب برفت و او را در آورد، وزیر اورا تعظیم بسیار کرد و دل نوازی بیش از بجای

آورد و احوال عیال و اطفال او پر سید و برائے ہر یک تحفہ و تبرکے بزرگانہ ترتیب داد
 و اور دوست کام و بامرادے تمام بمنزل و مقام باز گردانید۔ مثنوی
 نوزدہ از مہر و وفا سینہ را سہل مداں صحبت دیرینہ را
 رومی مگر دواں ز رفیقان خویش یاد کن از خدمت یار ان پیش
 آوردہ اند کہ عبداللہ طاہر باری عام دادہ بود و ارباب حاجات مرادات خود عرض می
 کردند و با حصول مراد مراجعت می نمودند شخصے در آمد و گفت کہ لے امیر مرا بر تو ہم حق نعمت
 ست و ہم حق خدمت توقع دارم کہ ہر دو حق را رعایت کنی و مرا از در کہ تحول بدرجہ قبول
 رسانی عبداللہ طاہر گفت حق نعمت کدام ست گفت فلاں روز در بغداد با کوکب
 دولت بردرخانہ من گذرمی کردی من بدرخانہ خود آب زدم تا گرد برجامہ تو نہ نشیند
 نعمت آن آب ست کہ برائے تو برخاک ریختہ ام و حق آمیخواہم۔ بیت
 کسے کو بر تو دارد حق آہے فراموشش مکن در پیچ بابے
 عبداللہ رسید کہ حق خدمت کدام ست گفت در اں محل کہ سوار می شدی من بدوید
 و بازوئے ترا گرفتم تا سوار شدی۔ امیر گفت راست میگوئی ہر دو حق تو ثابت ست پس
 اورا تربیت تمام داد۔ مثنوی

بزرگانے کہ اہل اقتدارند	ہمہ سبکس نواز و حق گزارند
ز جام جاہ بیہوشی نہ نیکوست	ز ہمراہاں فراموشی نہ نیکوست
اساس مکرمت برحق شناسی	بصورت نا شناسی ناسپاسی

دیگر رعایت حق کرم بر ذمہ اہل ہمم از قبیل فراتھن ست یعنی بکرم خود نہ کرم دیگری
 و ایں صورت چنان باشد کہ شخصے خواہد کہ با ایشان در اظہار حقے کہ ندارد حیلہ پیش برد و از
 ہلکہ خلاص یا بد ایشان آں را دانند و بروئے دے نیاورند و رعایت حق کرم کردہ چنان
 فرمائند کہ آں فریب راندانستہ اند و آں غرور را شناختہ اند و ایں غایت کرم و نہایت

مرقت ست

آوردہ اند کہ یکے را نزد زیاد بھری آوردند و بقتل او اشارت فرمود جلالتیج برکشید
و خواست کہ حشیم اورا بر بندوبے چارہ دریائے بلارادید در شور آمدہ و نہنگ اجل دہن باز
کردہ تصرع و زاری آغاز کرد مفید تیقتاد بہ توبہ و استغفار اعتصام نمود و سودناشت
گفت اے امیر میان ما و شما حرمت جوارست و قرب دیار و ہمسایگی را در شرع مروت
و مذہب فتوت اعتبار تمام ست اگر در رعایت جانب من تقصیرے رو و عیب جیاں
زبان طعن و راز کنند و خردہ گیراں در اعتراض بکشایند کہ امیر حق ہمسایگی نگاہ نہ داشت
و ہمسایگان را پائمال جفا کرد امیر فکر فرماید کہ چون خون من ضعیف و بختن و خود را نشانہ تیر
ملاست کردن از بچہ تونی کہ در گلشن اخلاق تو خار آزار نرسنہ و بردا من اوصاف تو غبار
ستم نہ نشستہ بدیع و بعید است قطع

مراسلست از جاں دست شستن چہ غم گرسد چو من نا بودہ گردد
چہ خواہی گفت پیش نکتہ گیراں ترا اگر آستین آلودہ گردد
زیاد در فکر دور دراز افتاد و پیک اندیشہ را با طرف و جوانب فرستاد بچہ وجہ
پے بسر کوئے آشنائی نبرد گفت بیان کن تا ہمسایگی در کدام محلہ بودہ و حق جوار در کدام
دیار ثابت شدہ گفت خانہ پدر من در بصرہ با خانہ امیر ہم آستاں و پدرم بیشتر وقت با
لازمان امیر ہم آستاں بودہ زیاد گفت پدر شما چہ نام بود گفت اے امیر از ہول جان
نام خود را فراموش کردہ ام چہ جائے نام پدرست زیاد بخندید و آں بیچارہ را بخشید فرح
لبنیم نیم گنہ بانہر عذر نہ بخشد بیک لطیفہ کریاں ہزار جرم بخشند
دیگر رعایت حقوق رعایا بعدل و احسان ست و حقوق اولاد و امراء و وزرا و ملازما
و سپاہیان و خادماں در باب آخر سمت گذارش خواہد یافت انشاء اللہ تعالیٰ

باب سی و ہشتم در صحبت انبیا

مصاحبت نیکان مجاہست دنیا یاں کمیائے سعادت بدیست و راہ نمائے دولت سرمدی
 مہر پاکان در میان جاں نشاں دشمنی دل مدہ الا بجمع سرخو شاں
 نار خنداں باغ را خنداں کند صحبت مردانت مرداں کند
 سنگ گر خارا و گر مرمر بود چوں بصاحب دل رسد گوہر شود
 ملوک فارس را قاعدہ آں بود کہ ہرگز صحبت ایشاں از حکما و فضلا خالی نبودے و
 ہیچ حکم بے رای و مشورت ایشاں نکر دندے و ازیں جہت کہ بنائے سلطنت بر عدالت
 و راستی نہادہ بودند مملکت ایشاں چہار ہزار سال و کسری در کشید و سلطان سنجر ماضی رحمت
 اللہ علیہ حکیم و خیرام را با خود بر تخت نشاندے و خلفائے عباسی یا آنکہ خود دانشمند بودند
 ہمہ حل و عقد کار ایشاں مبتنی بر کلام اہل علم و ورع بودے و خلافت نامہ الہی مذکور
 است کہ پادشاہ کے را تو اں گفت کہ صاحب شوکت باشد و حکیم او بروفق حکمت
 بود پس لازم ست خداوند قدرت کاملہ را متصف شدن بحکمت بالغہ و ایں اتصاف
 بریں وجہ دست دہد کہ چگونگی تدبیر و تصرف ایں جہاں بیاموزد و بروجہ آموختہ بکار بردیریں
 تقدیر اورا بمصاحبت و مخالفت علماء و فضلا و حکما و عرفاء میل باید نمود و از جاہلان غافلاں
 و بدخویاں احتراز باید فرمود

رباعی

ہم نشینے کو لطیف و کامل ست راحت روح است آرام دل ست
 و آنکہ نادانی و غفلت و صفا و ست صحبتش مانند زہر قاتل ست
 یونانیان را رسم آں بود کہ حاکم ایشاں کے باشد کہ علم و حکمت او از ہمہ علماء و
 فضلا کے زماں بیشتر بود یا کے کہ منظور نظر و محکوم حکم مردے علیم و حکیم باشد تا از صحبت

او انوارِ فضیلت بر صفحاتِ حیاں اولیٰ گزید کہ صحبت را اثرِ عظیم است۔ در خبر آمدہ کہ ہمیشہ نیک مثلِ عطار است کہ اگر چه از عطرِ خود چیزے بنو نہد بارے از رائحہٴ دہمہ مند گروی و مثلِ قرین بدانند کورہ آہن گریست کہ اگر آتش آں نسوزی اما از دود و بخار آں متاثر نمی شوی۔

مثنوی

در گذر از کورہ آہن گراں کاشش و دودے رسد از ہر کراں
رو بر عطار کہ پہلوائے او جامہ معطر شود از لوائے او
و از جملہ اہل علم و حکمت کہ پادشاہ را از ایشان ناگزیر است یکے نقیبے بود عالم
متدین کہ احکامِ شرع را نیک ضبط کردہ باشد و مسائلِ اصل و فرع را بہتمام دانستہ تا بوقت
فرست در مجلس ہمایوں از حلال و حرام و حدود و احکام سخن در اندازد و فرائض و واجبات
و آداب سنن نماز و روزہ و غسل و وضو را بعبارت روشن مودعی سازد تا برکتِ مسائلِ فقہ
و فتویٰ بروزگار دولتِ سلطان وصول پذیرد۔ شعر

گر نیاید کتھا از فقہ و فتویٰ در میان منہدم گردد اساسِ شرع و ملتِ جہاں
و دیگر ناصحے امین و مرشدے صاحبِ یقین کہ امورِ اخروی را بیا دودے و دہد نصیحت
دینی را از دودے باز نگیرد و بجباراتِ کافی و اشاراتِ دانی اورا از افعالِ شعیبہ و اقوالِ
قبیحہ باز دارد و از اکتسابِ مہنیات و از تکاپِ محرمات منع کند و ناصح باید کہ در نصیحت و
ارشاد طریقِ نلطف برعایت نماید و در صحبت و محفل پسند نہد بلکہ در خلوت و فرصتے کہ
داند کہ سخن جائیگیرست کلمہ از روئے ملائمت بگوید چہ دریں زماں صلاحِ وقت و رزم
گوئی و خوش خونی ست و خلفا و ملوک در قدیم الا ایام از علماء و مشائخ سخنانِ تلخ می
شنودہ اند و از روئے اخلاص قبول فی فرمودہ اند چنانچہ در کتب مذکورست کہ ہارون
الرشید شفیق بلخی را قدس سرہ گفت مرا پسندے دہ شیخ گفت اے خلیفہ خدای را

لے ایہ اپا نیوالا ۱۲ لے منع کی ہوئی چیزیں ۱۲ لے یعنی حرام کی ہوئی چیزوں کو ۱۲ لے رہنمائی ۱۲

سرائیت کہ آں را دوزخ خوانند و ترا دربان آں سر کرده و سہ چیز متوارزانی داشتہ تا
 بدان خلق را از دوزخ باز داری مال و شمیر و تازیانہ پس باید کہ بمال محتاجان را از فاقہ
 خلاص کنی تا بواسطہ ضروریات متوجہ سیئات و محرمات نشوند و ظالمان را بشمیر قتل کنی
 تا مسلمانان از شر ایشان ایمن شوند و تازیانہ فاسقان را ادب نمائی تا از فجور و فسق
 باز آیند اگر چنین کردی تو ہم نجات یافتی و ہم خلق را نجات دادی و اگر خلاف ای کردی
 پیش از ہمہ بدوزخ می روی و دیگران در پی تو بارون بگریست و دست شفیق را بسپید
 نصیحت کان ز روئے صدق گویند (قطعہ) بگوش ہر کہ آید در پذیرد
 چو جان دارد حدیث صاحب دل رواں اندر دل و جان بیگیر و
 دیگر طبیبہ حاذق مشفق کہ قانون علاج را دانستہ و اغراض حکما را ذخیرہ خاطر داشتہ
 در شفائے امراض و ازالہ اعراض حادہ کلیات فن باشد و در افاضہ انفاس عیسوی بید
 بیضائے موسوی نماید۔

بیت

تازہ گرد جان بیمار از دشس روح را راحت رسد از مقدمش
 تا ہموارہ ملاحظہ مزاج مبارک نمودہ قاعدہ حفظ صحت مرعی دارد و اگر عیاذاً باللہ
 علامت انحراف در طبع اشرف مشاہدہ نماید فی الحال تبارک آں مشغول گردد و دیگر منجی
 محقق مدقّق کہ رموز صحائف زینج و تقویم حاصل کردہ باشد و مفتاح کنوز علم ہیئات و نجوم
 بدست آورده و در باب اختیارات ملاحظہ دقیق مشروطا و محذورات آں بدرجہ اعلیٰ رسیدہ۔
 دوائر کرہ ہر نقش و زینج سپہر فرد محاسب قلمش دور می کند تصویر
 تا در طالع مبارک سلطان نظر فرمودہ و تسمیرات اوقات و دلائل را تحقیق نمودہ از مرور ہر
 یک بحد و اشعہ مسعود و نحس باخبر گردد و در وقت ظهور علامات دولت و شوکت
 سلطان را براہ شکر گذاری و سپاسداری دلالت کند تا بواسطہ آں صفت بحکم

لہ گھبر نے دالا ۱۲۷۵ھ فیض پہنچا تا ۱۲۷۸ھ پناہ بخدا ۱۲۱۰ھ

بِالشُّكْرِ تَنْدُومُ مِنَ الْمَتَعِمْ اُنْ نَعْمَتِ رَاوِمْ وَ قَوَامِ پدید آید و در زبانِ مشاہدہ اماراتِ خطرو
 محنت اور ابر و دعوات و صدقات و از دیا و خیرات ترغیب نماید تا بوسیله اُن صورت بمضمون
 الصَّهْفَةِ تَقَرُّدُ النَّفْسِ دَنْزِيدُ الْعَمْرِ اُنْ بِلِيتِ مَنَدِ نَعْمِ وَ اُنْ محنت مرتفع گردد
 لے کہ خواہی کز بلا جان و آخری دشمنی جانِ خود را در تضرع آوردی
 پس یا احسان بر کشائی دست خویش تا حجابِ غصہ بر خیزد ز پیش
 دیگر شاعر شیریں زباں زیبا بیاں کہ در فصاحت گوئی از میدانِ سخن گزراں ر بوده
 باشد و بلاغتِ قصبِ اسبق از سخنورانِ زباں برده - **شعر**
 روزِ باز از فصاحت را بواجِ نظم او **صحیح** گلزارِ بلاغت از شورشِ رنگِ بو
 تا جوهرِ صفاتِ سلطان در رشته نظم کشیده بر سرِ باز از اشتہارِ بکلوہ آرد و با شعار
 آب دار نام مدوح را بر صفحہ روزگار یادگار گذارد - **قطعه**
 شاعران را عزیز باید داشت کہ از ایشان بقا پذیرد نام
 شعرِ سلمان نگر کہ تازہ اوست نامِ سلطان او پس در آیام
 دیگر ندیکے تازہ روی بذلہ گوئی کہ بکشتائے رنگیں محافل را بیا راید و بطیفہائے
 شیریں البواب انبساط بروئے حاضرانِ جلسیں بکشاید - **بیت**
 طبع را لذت از ظرائف او روح را ہیبت از لطائف او
 و بہترینِ جلیسے و خوشترینِ ایسے کتبِ اکابر و رسائلِ بزرگانِ ست
 ع دَخِیْرٌ جَلِیْسِی فِی الزَّمَانِ کِتَابٌ نہ ضمیر خوانندہ را از دلائے ست و نہ خاطر
 شنوندہ را کلائے کہ بے رسوم و وظیفہ مصاحبت می کنند و بے ناز و کرشمہ مجاہست می نماید
 ہم نشینے بہ از کتبِ خواہ دشمنی کہ مصاحب بود گہ و بے گاہ
 بہجتِ اخرائے روح و راحتِ دل ہر چہ دل خواہ تست از و حاصل

ابن جنین ہمدرد لطیف کہ دید کہ نرنجید و ہم نہ رنجانید
 بزرگاں جنین فرمودہ اند کہ جمیع خلایق بعقل محتاجند و عقل بتجربہ احتیاج دارد ہم
 گفتہ اند کہ تجربہ آئینہ عقل است کہ در صورت مصاح مشاہدہ می کنند و تجارب را روزگاری
 ممتد و عمرے دراز و فراغتے تمام می باید و چون حکما دیدند کہ مدت بقائے عمر مستعار بادراک
 ایں معنی و فانی کنند چارہ آنچندند و از روی ہر بانی تدبیر ساختند کہ جبر ایں نقصان بکند
 و بے مرور زمان تجربہ ہائے کلی بدست آید پس اخبار ملوک و سلاطین و احوال امراء و
 وزراء و کلمات علماء و حکماء در کتب ثبت کردند و قصص و تواریخ گذشتہ گاہا را بہت حصص و
 خطوط آیند گاہا در قید تعلق کشیدند تا اصحاب دولت دار باب مکتب آں را دستور
 العمل خود سازند و ہر یک بقدر استعداد و بمقدار ہمت خود از مطالعہ آں حکایات و
 ملاحظہ آں روایات استفادہ و استفادہ نمایند تا بمضمون السَّعِيدِ مِنْ وَغْظِ بَغِيْرِهِ

از تجربہ دیگران فائدہ گرفته باشند و بموجب دیگران پند پذیر گشتہ - مشنوی
 حکایات و احوال شاہنشہاں روات و اخبار کار آگاہاں
 دل و دیدہ را روشنائی دہد بعلم و خرد آشنائی دہد
 زہر گونہ بلبے سخن گفتہ اند بالماس تحقیق در سفتہ اند
 بدورانی تجربہ کردہ اند بہر کار پس رنجبار بردہ اند
 ہماں بہ کہ بر قول ایشان رویم سخنہائے پیشینگان بشنویم
 درختے کہ کشتند در روزگار بسے آورد میوہ نغسزار
 بیاتابداں باغہا پے بریم و مادام ازاں میوہا برخورداریم

باب سی و ہم در دفع اشرار

فیض لینا ۱۲۵ نیک نخت دہ ہے کہ نصیحت پائے غیر کے سبب ۱۲۔

چنانچہ میل بصحبتِ اختیار و ابرار واجب است اجتناب و احتراز از مجالبتِ اشرار
و فحار ہم لازم است چہ صحبت بحسبِ خاصیتِ مؤثر می باشد پس چنانچہ از ہم نشینی
نیکان فوائد کلی بحصول می پیوند و از اختلاط با بدان نتائج مالا لئق ظہوری یا بد صحبت
نیکان سبب مزید دولت و مسرت و مخالفتِ بدان موجب ملال و ندامت و شغوی
با دولتِ بیا نشین کہ خائے در صحبتِ گل نشود دہسائے
باہر کہ نہ مقبل است منشین کز سیر کہ نگشت کام شیریں
و اشرار و وقم اندیکے واجب دفع و دیگرے واجب المنع اما آنہا کہ دفع ایشان
نسب نفع مسلمانان است و صلاح کلی در نابودن ایشان است سہ گروہ اند اول زودا
و دفع کردن ایشان بر ذمتِ بہمتِ ولایۃ اسلام لازم است و وصیت سوم ہوشنگ
ایں بود کہ اے فرزند باید کہ ارباب فسق را باییدہ و مزبور داری و شریر و مفسد را
منکوب و مقہور و زود و زور اسزن و شرقتانجام کن از سیر راہ گذریاں دور
سازی تار اہبا این گرد و تجارت از اطراف و جوانب بولایت تو تردد کنند گرو انواع
امتہ در خوت بہمت خرید و فروخت پدید آید و این معنی اسبب رفاہتِ خلق گردد قطعہ
تامنوشی بمعزلت نہ شوی سہ گز از ملک و سلطنت شاداں
راہبہارا زود و ایمسن دار گر تو خواہی ممالک آباداں

حکایت از امیر المؤمنین عمر رضی اللہ عنہ در کتاب جواہر الامارۃ نقل
کرده اند کہ ایشان گفتند وقتے در جابلت بہ تجارتِ جانبِ مدائن می رفتم چہل جا
از بردیجانی بامن بود چوں بحوالی مدائن رسیدم دزدان سیر راہ بر من گرفتند و مرا غارت
کرده بردہا بردند و من بصد محنت خود را بمدائن رسانیدم و بداد خواہی بدرگاہ نوشیروال
رفتم چوں صورتِ ظلم من بسمع نوشیروال رسید و برکما ہی حال من اطلاع یافت

نہ بیوں ۱۲ بکار ۱۳ صاحب اقبال ۱۲ کہ فتنہ گر ۱۲ آید و رفت ۱۲ سہ خوش رہے اشران سے ۱۲

حاجے رافرتا دنا دست من گرفتہ مرا بوثاقے فرو آور دو گفت ایں جا بابا باش تا دزد در طلب
کنند و بردہا را بازستانند من در ان وثاق می بودم و سر و زار مطبخ خاص خواجہ طعام لہو کا نہ
می آوردند و پیش می نہادند و من ہر روز بدرگاہ کسری می رفتم و نظارہ مرا ہم مملکت داری و
رعیت پروری می کردم تا بعد از چیل روز بیاں وثاق در آمدم جا ہائے برد را دیدم نہادہ و دستہ
گیریدہ آں جا افتادہ و کاغذ چیل تگلہ زر سرخ دروے و راں کاغذ نوشتہ کہ چیل روز بایستادی
تا دزد و تراز بدست آورند و رخت تو بنزد تو رسیدہ ایں چیل تگلہ مزد چیل روزہ انتظار تست چوں
بولایت خود رسی باید کہ از اشکایت بکنی و از ب حکایت معلوم می شود کہ ملوک فیع المقدار را در باب
دفع دزدان و راہزنان اہتمام بسیار بودہ پس والی عادل باید کہ راہبائے مسلمانان را از خوف
دزدان و راہزنان بسطوت سیاست امین سازد و ہر کہ در راہے باید ادا آزار متعرض مسلمانی
گردد اورا بنگال و عقوبت دیگران گرداند۔ مشنومی

بہر دست دزد و سر راہزن کہ امین شود راہ بر مرد و زن
چو رہ گشت امین شود کاروان ز بہر تجارت بہر سہر و دواں
وزاں سو بے نفع یا بند خلق دما دم بسو داشت تا بند خلق
شود شہر معمور و دہ نیزہم ز آئینہ دل رود زنگ غم
دوم روز خونریز داوایش فتنہ انگیز کہ در بلاد و قریٰ بخیرہ روئی و تند خوئی دست تعرض
بہاں و فرزند مردم دراز کند و کہے بحجت حفظ حال خود متعرض ایشان نہ شود و جز حاکم صاحب
قدرت را بر ایشان دست نہ باشد پس قلع و قمع ایشان ضرورست۔

و در اخبار آمدہ کہ در شہر حلب رونودا و باش بسیار شدند و مردم از ایشان بترس آمدہ
نزد سلطان مصر دادخواہی کردند سلطان حاکمے مصلح نام فرستاد تا بدفع رونودا و باش اشتغال
نماید مصلح بیامد بعضے از ان مقسداں را سیاست کرد آں جماعت منہج نشند و از کار یکہ

میکردند باز نه ایستادند حال بد را رسید و کار بد را انجامید که مصلح در جامع مسجد نماز گذارد و
در پیش محراب می نوشتند که اے مصلح خود را مرخص کن که ما از آن جمله ایم که اگر یک تن را بخشی ده
دیگر سر بر آرند و ماکشته شدن خود را فخر می دانیم و از آن بیخ عار نداریم۔ (اشعار)

ما عجبم کشته شدن اعتبار ماست
بیرون شدن ز معرکه نیز خیم عار ماست
بے زخم تیغ عشق ز عالم نمی رویم
یکم که تو از کشتن ماتنگ آئی و ما از کشتن خود تنگ نیایم، مصلح که این خط بر خواند و آ
که بایشان از در حیل و تدبیری باید در آمد فرمود تا در زیر خط ایشان نوشتند که ما را لگی و فزونی
شمار دانستیم و یک دل و یک همتی شمار ابا یک دیگر معلوم کردیم۔ فرخ

در حله و آرمی و سربازی شمار مثل نیست
بر چنین مردان یکدل آفرین باد آفرین
حالا از هر چه رفت پشیمانیم و بمقام عذرخواهی در آمده در صد تربیت و تقویت ایشانیم و ان شاء
حضار مجلس ازین سخن تعجب شدند و او در خلوت ملائمت بریف و توصیف او باش و رندان مشغول
شده دست از حبس و قید و قتل ایشان کوتاه کرد و دیگر روز اعیان و اشراف شهر نزد یکدیگر آمده
خواستند که در باب او باش سخن گویند و بر ایشان سبقت گرفته فرمود که اے عزیزان ما از کشتن
آں جوانان پشیمانیم و بغایت حیف است مرموم دلیر و چالاک را کشتن چه در هر قرنی ازین طائفه اند
که پیدای شوند و من امروز بدیشان مخاصم که اهل قلعه روم باغی شده اند و مراد دفع ایشان
مردان کاری می باید شما اگر سواران اید جماعتی را که پیشوا و سران این قوم اند نیز من آرید تا
بنظر تربیت ملحوظ و از اثر تقویت مخطوط سازم۔ مشنوی

ازین نامداران باهوش و تنگ
کسی را که بنیم سزاوار جنگ
و هم مرکب و جوشن و مغفرش
بگردون گردان رسانم سرش
اکابر حلیب گفتند که سردار و پیشکار ایشان پیرست با چهارپای و حلا در پی کسب

دکارے رفتہ انداز سطوت سیاست شہانگو شکر رفتہ مصلح فرمود تا ایشان را طلبیدند و بپیم بسیار
و لطف بشمار نمودہ جامہ داری خود را بدان سپرد و دیسا ولی بارگاہ فرزندان او ازانی داشت
و ہمہ را خلعت دادہ بغایت و عاطفت مستمال گردانید بعد از چند روز کہ خاطر ایشان مطمئن دہ
ایشان از جانب حاکم امین شد مصلح فرمود کہ مرا بچہ مردان تو خود را عیار پیشہ احتیاج است تا
ایشان را تربیت کنم چہا این جماعت را می شناسید ہر کراوانید کہ از دست وے کارے می آید
و معرکہ ہرب را می شاید بسیار ید تا خلعت دہم و ایشان را بدخواہ ایشان تقویت کنم پدر و فرزندان
بغایت خوشدل و شادمان بیرون آمدند از اطراف و جواب کی صد یتیم جرار در بند تو بخوار و رحم
کشیدہ نزد وے آوردند فرمود کہ ایشان فردا بسیار ید کہ خلعت ہا ہیا شود دہم در زمان فرمود تا
خیاطان را طلبیدہ سی صد جامہ تکلف بریدند و بدوختن مشغول گشتند ملازمان در گاہ وے
و ایمان شہر و ولایت در عایا ہمہ دریں کار حیران کہ اورا سلطان مصر بدفع ایشان فرستاد
و او بخلاف امیر سلطانی دست ایشان را قومی می دارد۔ بیت

بجائے خار گلبن می نشاند بجائے زہر شکر می چشاند

تا چون شب درآمد سی صد مرد یگاہ فرزندانہ مردانہ را مقرر کرد کہ صلاح پوشیدہ درجہ
خانہ منتر صدایتادہ باشند کہ چون رونو بدانجا در آیند ہر یکے را بقتل رسانند دیگر روز کہ آن جماعت
آمدند و دست بوس کردند اشارت کرد کہ بجامہ خانہ روند و خلعت پوشیدہ بیرون آیند و
صف خدمت کشیدہ کمر ملازمت بر میان ہوا داری بنند در آمدند بجامہ خانہ ہماں بود و قتل
رسیدن ہماں پیر را با چہار پسرش نیز کشتند و سر ہاے آن قوم بے سر انجام را بر نیزہ کردہ گرد
شہر بگردانیدند و عرصہ آن ولایت از شر و فساد ایشان پاک شد۔ بیت

بدانیش مردم سراغ کندہ بہ درخت بد از تیغ بر کندہ بہ
سوم ستمگار ان دل آزار کہ در تیرگی اظلمت ظلمات یوم القیمۃ در آمدہ قصد مال

شہر باری ۱۲ سہ تسلی دادہ شدہ ۱۲ سہ ظلم تاریکیاں ہیں روز قیامت کی ۱۲

و منال مسلمانان کنند و از تہدید الالعیۃ اللہ علی الظالمین منیند نشیند و از عقوبت خداستعالی
نترسند و نہ از سیاست سلطان باک دارند دفع چنین کسان برباد شاہ واجبست تا اثر
شامت او بمملکت نہ رسد و نتیجہ و خامت عاقبت او درال ولایت ظہور نہ کند کہ خانت ظلم و
و تخیم است و جزائے ظالم عذاب الیم۔ مشنوی

کار ظالم ملک ویراں کردن ست عالمے را دیدہ گریاں کردن ست
ای نہادہ تیر ظلم اندر کسان کے ز شمشیر بلا یا بی اسان
ااقسم دوم کہ واجب المنع اند طائفہ باشند بھفتائے ناستودہ معروف و سیرتہائے
ناپسندیدہ موصوف و ہر آئینہ ملاقات و مقالات ایشان اہل دولت رازیاں دارد یکے
از انہا سخن چینا نہ کہ باخباہ و دروغ و راست میان جمعے گردقتنہ برانگیزند و دوستان را با
یکدیگر دشمن سازند و در حدیث آمدہ کہ سخن چیں در بہشت نزد حق سبحانہ و تعالیٰ در تورتہ
باحضرت موسیٰ علی نبینا و علیہ السلام گفت اے موسیٰ روز قیامت مرد سخن چیں
را بینی بر پیشانی او نوشتنہ کہ ایس بن رحمتہ اللہ اونا امیر ست و بے بہرہ از رحمت
خدای تعالیٰ و خدا سخن چیں را در قرآن مجید فاسق خواندہ است آنجا کہ میفرماید اِنَّ جَاکُمْ
فَاَسِقٌ یَّنْبِیْءًا و بزرگاں گفتہ کہ چون کسی نزد تو خبرے آرد کہ تر افلاں چیں گفت یا
بجائے تو چیں کرد بر تو تشش چیز واجب باشد اول آنکہ اورا راست گوی ندانی کہ حق سبحانہ
و تعالیٰ اورا فاسق گفتہ است و سخن فاسق راست نباشد دوم آنکہ اورا منع کنی از نیمہ کہ
آں منکرست و نہی منکر واجب بود سوم آنکہ اورا دشمن داری از بہر آنکہ خداستعالیٰ اورا دشمن
می دارد چنانچہ در خبر آمدہ کہ دشمن ترین شما نزد خداے تعالیٰ انہا اند کہ سخن چینی فاسق
میان دوستان افگند چہارم برادر مومن گمان بد مبری کہ بعضے گمانا و زرو باں میکشد
پنجم تجسس آں خبر نہ کنی کہ تجسس منہی عنہ است ششم آں ہر چہ سخن گوید چنان کنی و اصل نیست

لہ آگاہ ہو لغت ہے خدا کی ظالموں پر ۱۲ آیت ناما میر ہے رحمت خدا سے ۱۲ آیت اگر تمہا ہے پاس کوئی فاسق خبر لے کر آئے ۱۲

کہ سخن چین رازِ خود را نہ ہی مطلق سخن اور گوشِ تکی - مثنوی
 سخن چین را مدہ در نزد جائے کہ دیکم کند صد فتنہ بر پائے
 سخن چین اکن نزدیک خود رام کہ بدگوید ترا ہم در سر انجام
 آورہ اند کہ یکے خواجگان اصفہان غلامے رانی خرید فروشنده گفت غلام عیبے دار دکہ
 سخن چین ست خواجہ گفت کہ سخن چینی غلام چہ خواہد بود اورا بخیرید چوروز سے چند برآمد اس غلام
 کہ بانور گفت خواجہ ترا دوست نمی دارد و زنی دیگر خواہد خواست کہ بانوازیں سخن متغیر و
 متاثر شد غلام دید کہ سخن او کارگر آمد و تیر تند بیر فاسد او بنشانہ رسید گفت میخوای کہ ترا دوست
 دار دک گفت آری میخوایم غلام گفت من طلسم میدانم و افسونے بہت محبت یاد دارم چوں
 خواجہ بنجسپداستری تیز بردار و از موہائے کہ زیر محاسن او ست قدرے بدست آرد من دہ تا
 افسون کنم و محبت ترا در دل وے افکنم - زن بریں عزیت را سخ شدہ دک گفت البتہ امروز
 چنین خواہم کرد پس غلام نزدیک خواجہ آمد و گفت اے خواجہ حق بان و کم در میان ست و من
 خبرے شنیدہ ام ترا آگاہ می سازم تا از خود غافل نشوی خواجہ گفت آں چہ خبر ست غلام گفت
 زن تو دوستے دارد و قصد ہلاک تو کردہ است اگر خواهی کہ راستی سخن من بیدانی چوں بخانہ روی
 خود را بخواب ساز سگر کہ چہ می بینی، مرد بخانہ رفت و طعام چاشت تناوں نمودہ تکیہ گرفت و
 خود را بخواب ساختہ دیدہ ترصد بر کشاد زن پنداشت کہ خواجہ در خواب ست استریہ بدست گرفتہ
 بیامد و محاسن خواجہ بالا گرفت تا موئے چند تراش خواجہ دیدہ باز کرد و آں حال مشاہدہ نمودہ پندرا
 کہ زن قصد کشتن او دارد بر جبت و دست زن محکم گرفت و استریہ از دست وے بستید و
 سرش برید و لیائے زن را خبر شد خواجہ را گر فتند و بقصاص وے بکشتند و بشومی سخن چین
 جان و مال آں عزیز خراب شد مثنوی

میان دو کس جنگ چو آتش ست سخن چین بد بخت میز مکش ست
 سیہ چاہ مردانہ روی بستمہ پائے بہ از فتنہ پردن زجائے بجائے

دیگر غمازانند و دیدار ایشان ناویدنی و گفتار ایشان ناشنیدنی است فرج
 نه دیدیم ز غماز سرگشته تر نگوں طالع و نخت برگشته تر
 در آتار آمده که غماز حلال زاده نباشد

آورده اند که در بنی اسرائیل خشک سالی پدید آمد و آتار قحط ظاهر شد حضرت موسی علی
 نبینا علیه السلام یا اشراف بنی اسرائیل با استقاب بیرون رفتند و چهار شبانه روز دعا کردند اثر
 اجابت پدید نیامد موسی علیه السلام بآید که الهی چهار شبانه روز است که دعای من مستجاب نمی
 شود خطاب آمد که اگر چهل شبانه روز دعا خواهی کرد با اجابت منی خواهد رسید زیرا که در قوم تو
 غمازے است که شومی او نمی گذارد که دعا به محل اجابت رسد موسی علیه السلام فرمود که خدایا یا
 من بگوئی که آن غماز کدام است تا او را توبه دهم اندر رسید که من غماز را دشمنم چگونه غمازی کنم تو تمام
 قوم خود را بگوئی تا از غمازی توبه کنند او نیز در آن توبه خواهد کرد موسی علیه السلام بفرمود تا همه قوم
 توبه کردند حق تعالی باران فرمود و سلاطین سرفراز مطلقا گوش بسخن غماز نکرده اند و این جاست
 را دشمن داشته اند

در حکایات آمده که پادشاه یکی را تربیت می کرد گفت اگر میخواهی که روز بروز
 کار تو بالا گیرد و ساعت بساعت مرتبه تو میفزاید و نزد من از همه ملازمان مقرب تر باشی
 باید که سه کار نه کنی اول دروغ نه گویی که دروغ گو در چشم مردم خوار و بی مقدار باشد دوم مرا
 در پیش من ستایش کن که من خود را به از قومی دایم سوم سعایت منهای و از غمازی پرصد
 باشی ویدی سپاه و رعیت پیش من گوی که چون من بدی ایشان بشنوم با ایشان بدشوم
 و خبر بدی من با سپاه و رعیت چون ظاهر گردد ترسان شوند اتجا بدیگرے کنند و پادشاه دیگر
 طلبند و خلل کلی ازین جهت بملک من راه یابد مشنومی

بر آید ز غمت از عالم بهم
 ز غماز کرد جهان سرنگون
 خلل راه یابد به خیل چشم
 که ناپاک جان ست و تیره درون

چو غماز را دیدی اندر زماں به تیغ سیاست بر سرش زباں
آورده اند که از ملازمان نوشیرواں شخصے را پیش وے غمازی کرد، نوشیرواں گفت
من این سخن را تحقیق میکنم اگر راست است ترا بسبب غمازی دشمن خواهم گرفت و اگر دروغ
ست ترا بجهت آن عفویت خواهم کرد و اگر توبه میکنی از تو خواهم در گذر امید گفت توبه کردم
نوشیرواں گفت من نیز عفو کردم. مشنوی

هم که غمازی کند نزدیک شاه هم بنزد شاه گردد و سیاه
عالی در آتش و دود داند و
آورده اند که یکے از رؤے غمزد سعایت قصه نوشت به مقتضای خلیفه که فلاں کس از معارف
وقات یافته و از مالے خطر مانده و یک پسر دار طفل اگر فلاں شود تا کفایت طفل بگذرانند و
باقی برسم قرض بخزانہ بسیار نداشتن بزرگ شود بدو تسلیم نمایند حالا خزانه را توفیرے
ورفتے باشند مقتضای بر پشت رفته او نوشت بھربنی کہ ترجمہ اش این است کہ متوفی را خدا
پیام را دو بر مال و میراث برکت کند و یتیم را بنیات خیر پرورش دهد و غماز به لعنت خدا گرفتار باد
مشو غماز کس نزدیک شاهان (مثنوی) بترس آخرت آہ بے گناہاں
کہ آہ بے گناہاں سخت گیرد بے کس را ز سخت و بخت گیرد
و دیگر گروہ صاحب غرض اند کہ در ہر چہ کنند و گویند غرضے داشته باشند و نہ از رؤے
اخلاص و ہواداری سخنے بعضی رسانند۔

ہو شنگ ملک در وصایا فرمودہ کہ از متابعت و موافقت اصحاب اغراض و امن
اغراض و احترام و بایا چید کہ صاحب غرضان از سر دعوی بے معنی لاف ہوا خواہی زنند و جواہر
حسنات را در رشتہ سیئات کشند و فعل خیر و کردار نیکو را در کسوت قبیح و صورت رشت باز نمایند۔
مدہ راہ صاحب غرض پیش خویش (مثنوی) از صاحب غرض می شود سینہ ریش
کہ او جملہ تزویر و مکر و فن است بروں دوستدار و دروین دشمن است

و چون معلوم شد کہ غرض گویاں بتزویرے کہ تدبیر نام کردہ اندبہی را بنیکوئی برگذارند
و خوبی را بنزشتی در شمار می آرند پس بے تحقیق سخن ایشان را حکم نباید فرمود و در تفحص کلام
ایں جمع مبالغہ تمام باید نمود۔

مشنوی

چو ارباب غرض لبے کشایند نکوئی را بزشتی دانمایند
نگلی تا سخن روشن نہ گردد کسے باید کہ پیرامن نہ گردد
اسکندر از اسطو پر سید کہ ملازمت ملوک را کدام طائفہ موافق اند و کدام فرقہ مخالف
حکیم فرمود کہ لائق خدمت ملوک کسے ست کہ امین باشند خائن زیرا کہ امانت سبب عزت
ست و خیانت موجب منزلت و امانت و باید کہ قانع باشند طامع کہ قناعت کنجے ست
بے کراں و طمع رنجے ست بے پایاں۔ بیت

طامع البتہ خوار و زار بود

مرد قانع بزرگوار بود

دیگر باید کہ نیکو گوئے باشند عیب جوئے کہ آدمی بہ نیکو گوئی ہجہ جا محبوب و مقبول
و عیب جوئی نزو ہمہ کس مردود و مخزول باشد و باید کہ کارکنندہ باشند نہ لاف زنندہ
کہ مرد مصافحترم ست و صاحب لاف و گزاف متہم و باید کہ موافق باشند نہ منافق کہ
نتیجہ وفاق ہمد و فاست و ثمرہ نفاق جور و جفا و بر طریق سنت باشند نہ بر راہ بدعت
کہ تا بید سنت آدمی را بر دھتہ جنت می برد و داعی بدعت را بہاویہ ضلالت و شذاعت
می افکند باید کہ ملوک ہفت طائفہ را در خدمت خود راہ نہ ہند اول حسود را کہ نہ ہر حسد
پیش تر یا قے علاج نمی پذیرد و در پنج حسود هیچ دار و شفائی یا بد و گفتہ اند۔ شعر
حسد رنجے ست سوزندہ کز و آتش بجای افتد

چہ جائے جاں کہ از حسد آتش در جہاں افتد

و غافلہ حسد از جگہ مفاسد عادیہ است از اں جہت کہ نفس حسود بنجاست خبیث

یعنی خواری ۱۲ در جنگ ۱۲ دوستی موافقت ۱۲ دوزگی ۱۲ نام دوزخ ۱۲ منسوب بجات ۱۲۔

ست و اوہام اصحاب نفوس جبیشہ را در زوال نعمت اثر تمام باشد و از بسبب حق سبحانہ و تعالیٰ فرمود کہ **مَنْ شَرَّ حَاسِدٍ اِذَا حَسَدَ** ط یعنی پناہ آرید بخدا می از ضرر حاسد۔ و در حدیث آمدہ کہ حسد حسنات بندہ را می خورد یعنی ناپیوستگی گرداند چنانچہ آتش ہیزم را و فی نفس الامر حسد ذلیل ترین صفت و خوارترین خصلت است و اصلاً از ذنابت ہمت و خست طبیعت در وجود آید کہ نتایج چہل اندواز پنجاست کہ اظہار این صفت بر نقصان عقل دلیل روشن است نہ بینی کہ حسود ہمیشہ از راحت غیرے در مشقت باشد۔ **بیت**

دریں غصہ جاں می دہم رد کے کہ ہر چہ دارد وجود آں یکے
از بس نوع ہر ساعت ہزار شربت زہر آلود و غم و غصہ تجرع می کند و ہر جا کہ پائے
نشاط بر زمین ہند او دست حسرت بر سر می زند و مثلاً مشہور است کہ **كَفَى لَكَ حَسُودٍ حَسَدُكَ**
حسود را حسد او بس است در عالم انشوی کہ در بلا و غم و رنج دارد شہر دم
حسود بردگراں آتش برافروزد چونیک در نگری خود در انہماں سوزد

و در باب ہلاک حسود بحسد او حکایت آورده اند کہ در زمان اسکندر جانور سے پیدا
آمد کہ ہر کراچیم بروے افتادے فی الحال ہلاک گردیدے اسکندر چنانکہ از حکما چارہ جوئی
کر دیچکیس چارہ آں ندانست و دفع ایں غائلہ بھیج نوع نتوانست باخرا رسطا طائیس نجد
از تالی بسیار فرمود کہ من چارہ اینچیم و تہیرے کردم کہ ایں بلا مندفع شود و ایں آفت
از خلق منقطع گردد پس فرمود تا آئینہ ساختند بمقدار آنکہ آدمی در پس آں مخفی تواند بود و گردو
ترتیب داد و آئینہ بر پیش گردو بست و خود در پس آئینہ بر گردو نشست و گردو
را روی بدال موضع کرد کہ آں جانور بود جانور بوی آدمی شنید و بدال طرف متوجہ شد
و نظرش بر آئینہ افتاد و صورت خود را دید و چون بنزدیک گردو رسید بیفتاد و بگرد اسکندر
را از اں حال آگاہ کردند متعجب شد و از حکیم پرسید کہ دریں کار چہ حکمت بود گفت لے

لے اور بدی سے حسد کر نیوالیکی جب حسد کرے ۱۳ لے کافی ہے حاسد کو تباہ کرنے کے لئے اس کا حسد ۱۲ لے بدی ۱۳۔

ملک اس جانور بعد چندیں سال در عالم از قدرت الہی بواسطہ تجارت متحققہ کہ در زیر زمین تنفس بودہ حالاً بروئے زمین پیدا شدہ و در حقیقت اوز سر قاتل ست کہ نظرش بر ہر چہ افتد فی الحال ہلاک شود من آئینہ پیش وے بروم تا چون نظر وے بر آئینہ افتد عکس آں نظر ہم بوے راجع شود و اثر آں در وے سرایت کند و بمیرد اسکندر حکم را دعای گفت و ایں حکایت بعینہ حال حسود ست کہ شہر حسد او ہم بدور راجع شود چنانچہ بحرانی آوردہ اَلنَّارُ تَأْكُلُ نَفْسَهَا اِنَّ لَوْ تَجِدُ حَطَبًا تَاْكُلْهُ، یعنی آتش کہ ہمیزم نیاید خود را می خورد تا هیچ نامزد و ہم از انہا کہ سزاوار خدمت ملوک نیستند کسانے اند کہ بخیل و ممسک باشند چہ بخیل مردود خلق و مغبوض ایشان ست چنانچہ سخا پوشندہ عیبہا ست بخیل پوشندہ ہنر ہا ست و گفتہ اند۔

مثنوی

مرد ہر چہ در سہز کوشند بخیل آں جملہ را فرو پوشد

از لیسان تیسرہ دل بگریز در کریمان پاک جاں آویز

در جامع الحکایات آوردہ اند کہ سلاطین را باید کہ مردم بخیل را ملازم خود نسازند کہ از ایشان نجات رسد چنانچہ منقول ست کہ عمرو بن لیث وکیلے داشت کہ مرد بخیل بود وقتے میوہ ہار اسرا برد عمر و گفت میوہ ہر کجا باید بخرید و بصرہ خرچ کنیہ روزے عمر و حشنے ساختمہ بود و محفلے آراستہ و رسول کہ از اطراف و جوانب رسیدہ بودند ہمہ جمع آمدند و مجموع اسباب ضیافت مرتب و نہیا بود جز میوہ کہ بسیار اند کے بنظر آمد عمرو وکیل خود را گفت میوہ بسیار بیا را و اند کے بنظر آورد عمرو را ایں حرکت بد آمد گفت برو و میوہ بیا را گفت میوہ متعفن و بوسیدہ ماندہ است اگر کوئی بیاورم۔ عمرو بغایت متفعل شدہ اور از وکالت عزل کرد و بار بار می گفت کہ آں ممسک مرا انفعال داد کہ ہرگز تدارک آں نمی توانم کرد نزدیک اکابر سہزور (بیت) عیبہ نہ بود ز بخیل بدتر

لے آگ اپنے آپ کو جلاتی ہے اگر ایسا ایندھن نہیں ملتا جس کو وہ جلائے

شوم ازاں جماعت کہ لائقِ ملازمت نیستند مردمِ دولِ ہمت و سفلہ باشند و چون ہمتِ سلاطینِ عالی باید پس مردمِ دول و سفلہ در خدمت ایشان نشاید و گفته اند کہ سفلہ از بخیل و مسک بدتر باشد زیرا کہ بخیل آں باشد کہ کرم ندارد با کسے اما ازاں خود بہرہ دارد و مسک آں ست کہ خود نخورد و با کسے کرم نکند و سفلہ نہ خود نخورد نہ بکے کرم کند و نخواہد کہ کسے با کسے کرم کند۔

آوردہ اند کہ پادشاہے بود بغایت جوانمرد بخشنده روزے بایکے از نزدیکان خود فرمود کہ مرا آرزوست کہ ہزار ہزار درم بیکے بخشیم تو چہ می گوئی گفت ایں مقدار مال بسیار ست ایں مبلغ بصد کس بس ست گفت اگر نصف ازیں عطا کنم چوں باشد گفت ہنوز بسیار ست گفت ثلثتے توان بخشید گفت ہنوز زیادت ست گفت در ربع چہ می گوئی گفت ہنوز روی در کثرت دارد القصہ برعشر قرار داد کہ صد ہزار درم باشد گفت اگر چہ بسیار ست اما بہ یک کس نمی باید داد پادشاہ فرمود کہ اے بے دولت من می خواستم کہ ایں مبلغ بتو ازانی کنم خود را محروم ساختی و مرا از سخاوت باز داشتی آں مرد بتضرع درآمد کہ اے ملک من خطا کردم سلطان از کرم خود گذرد سلطان فرمود کہ تو سفلہ و لائقِ عقوبت نہ قابلِ عطیت ہم خود را زیاں دادی و ہم مرا زیاں من آن ست کہ اگر آں مقدار مال بتو بخشیدے در سخاوت علم شدے و تا انقضای ادوار صیت کرم و مروت من باقی ماندے و زیاں تو این ست کہ از چندیں مال محروم شدی اکنون صد ہزار درم کہ بخش خود براں قرار دادی بتناں و دیگر در مجلس ما چنین سفلگی کن۔

مثنوی

سفلہ نخواہد گرے را بکام خس نگذارد مگسے را بجام

سفلہ سببِ رو بود و بدنامی خاکِ سببِ بر سر سفلہ باد

چہام ازاں غیبت گرانند کہ ذکر ہر کس در میاں آید نخواہند کہ از مساوی آں چیزے باز گویند اگر آں بیان واقع است غیبت باشد و اگر غیر واقع است ہم بہتان باشد و ہم

غیبت و ذخیر آمدہ کہ عقوبت غیبت از زنا سخت ترست حق سبحانہ و تعالیٰ در قرآن مجید فرمودہ باید کہ بعضی از شما بعضی را غیبت نکنند آیا دوست دارد کہ کسی کہ گوشت برادر مردہ خود را بخورد و این غایت تہدیدست و ازیں جا معلوم می شود کہ غیبت گویاں مانند مردار خوار باشند و ہر کس را کھ انسانیت دارد از مردہ پیرہیزد و از مردار بگریزد۔ بیت

از غیبت مرداں پیرہینند و از مردم عیب جوی بگریزند
آورده اند کہ یکے از پیغمبران کہ غیر مرسل بود چیز ما در خواب بدوی نمودند و ندانمی شنیدند شبے در خواب دید کہ چون بامداد برخیزی در فلان صحرا گذر کن نخستین چیزی کہ ترا پیش آید بخورد دوم چیزی کہ بینی پنهان کن سوم چیزی کہ پیش رشک نگاہ را چہارم را ناامید مگردان پنجم چیزی کہ در نظر در آید از دیگر چیز چون بامداد شد برخاست و بدان صحرا کہ مامور بود رواں شد اول چیزی کہ پیش آمد کوہے بلند بزرگ و سیاہ رنگ بود آن پیغمبر متحیر شد کہ کہ این لقمہ را چگونه توان خورد اما چون حکم خداوند است از آن چارہ ندارم بطرف کوہے رواں شد کہ کوہے را بخورد چون نزدیک رسید دید کہ کوہے بدان عظمت لقمہ خور شدہ بود آن را برداشت و بخورد شیریں تر از انگبیس و خوشبو تر از مشک شکر خدای تعالیٰ بجای آورد و از آن جای پیش رفت طشتے دید زیریں براہ افکندہ گفت مرا امر کردہ اند کہ این را پنهان کن پس در زیر زمین حفرہ کند و پنهان کرد و خاک بسیار بر بالاے او ریخت و بگذاشت و بر رفت ہنوز دو قدم زرفہ بود کہ دید آن طشت بر روی زمین ست دیگر بارہ بیامد و حفرہ دور تر کند و پنهان ساخت ہنوز فارغ نشدہ بود کہ دیگر آن طشت بر روی زمین دید سوم بار در آن خفاے آن مبالغہ زیادہ نمود باز ظاہر گردید پیغمبر باخود گفت مرگفتہ بودند کہ پنهان کن من کار خود کردم و آنچه فرمودہ بودند بجای آوردم از آن جاد گذشت مرغ دید کہ از بازے ہر سال شدہ بشتاب می پرید چون نزدیک پیغمبر رسید گفت یا نبی اللہ مرا نگاہ دارد کہ دشمن بر قفائے من ست پیغمبر اورا در گریبان خود پنهان کرد فی الحال باز

خشم آلودہ و گرسنہ بر سید گفت یا نبی اللہ! روز ہر روز در طلبِ ایں صید بودم و صیدِ من
پناہ بتو آرد من بغایت گرسنہ ام مرا نا امید کن از روزی من، پیغمبر! خود گفت بمن گفتہ
اند ایں را نگاہ دار و دیگر را نا امید مکن از اکنون چہ کنم، کارِ دہر کشید و قدرے گوشت از ران
خود برید و بسوے باز انداخت، باز گوشت را برداشت و مرغ را بگذاشت آں پیغمبر
پیشتر شد مردارے دید افتادہ و گندہ شدہ ازوے بگریخت اما چوں شب درآمد پیغمبر
مناجات کرد الہی آنچه فرمودی بجائے آوردم حکمتِ اینہا مرا معلوم کرداں اندر سید کہ
آں کوہِ عظیم کہ دیدی و یک لقمہ شد و بخوردی آں خشم ست کہ اول عظیم نماید و چون بخورد
شیریں تر از ہمہ شیرینی ہاست دوم آں طشت ز ریس کہ ہر خند نہاں می کردی آشکار می
شد خیر ست ہر چند کہ خواہد کہ نیکی را مخفی بدارد البتہ ظاہری نشود و آں سوم را معنی آن
ست کہ ہر کہ پناہ بتو آرد در پناہ گیری و ہر کس ترا امین کند خیانت در امانت روا ندارد
معنی چہارم آن ست کہ چوں کہ از تو چیزی طلبد جہد کن تا حاجتِ او را روا گردانی
پنجم آں مردار گندہ کہ دیدی غیبت بود زینہار از غیبت بگریزی کہ غیبت کردارِ نیک را بطل کند
مراں غیبت پہنچ کس بر زباں (شہابی) کہ طاعت ز غیبت قدرِ زریاں
بہر غیبت طاعتے کم نشود ز غیبت گری کارِ برہم شود
و صحبتِ ملوک باید کہ از لوثِ غیبت گرو بہتان گوی پاک باشد و چنانچہ گفتن
غیبت حرام ست شنیدنِ آں نیز روا نیست کہ عذابِ غیبت شنوندہ برابر ست با عذابِ
غیبت کنندہ۔

بیت

گوش و زباں در رہِ غیبت منہ از بدی گوش و زباں پاک بہ
قبل ازین نکتہ در بابِ غیبت مذکور شدہ پنجم از کسانیکہ سزاوارِ درگاہِ ملوک نہاں
مردمِ ناحق شناس و غدارِ ناپسند کہ حقوقِ ولی نعمت را نشناسند و شکرِ نعم را
بکفرانِ مبدل سازند و ہمیشہ ایں جماعتِ منکوب و مقہور باشند و از دلہائے آشنا و بیگانہ دور

نه نجات ایشان بیدار باشد و نه دولت ایشان پائیدار - قطع است
 کسے کو میکند نعمت فیراموش ازو کردن فیراموشی صواب است
 از اں کو حق نمی داند پیر پیرز که روح از صحبت او در غذاست
 نقل است که معتقد خلیفه گفته که هر تیغ زبانی که در شرک گذاری کند باشد او را بزبان
 تیغ تیز سزا باید داد - مشنوی

حق نان و نمک تباه کردن بشکند مرد را سر و گردن
 باو بی نعمت ابرو آید گر سپهر ستر سنگوں آید
 حق شناسی بزرگوار کند ناسپاسی ز پای در افکند
 ششم دروغ گویانند و کذب پیش میکشیں پسندیده نیست و مرد دروغ گوی
 نزد سلاطین بے آبرو باشد -

در کتاب اخلاق رکنی آورده که در مجلس فضیل وزیر میان دوندیم او که یکے نصیحت
 داشت و یکے ثاقب مباحثے واقع شد قدم مزاج و مطائبه بر بساط انبساط نهادند کار
 از مخاطبه بلا عنان انجامید و هم از ملاعبه بمصارعه رسید چنانچه بعد مدتی دست نصیر عمامه از سر
 ثاقب جدا گشت ثاقب بغایت متغیر شده از غضب بر رخساره وے پدید آمد و زیر گفت
 از چه چیز خشم گرفتی و میان نداء از پنهان بسیار واقع می شود ثاقب گفت چگونه در غضب
 نیاشتم که آبروے من در مجلس چوں توئی ریخته شد فضیل گفت کار بر خود آسان گیر و این افتخار
 را بر دل خود سهل کن که آبروے تو در پیش من آن روز ریخته شد که حتی اشتر من هر ادریک
 شب از مرویه نیشاپور رسانید و در باب گفتند - مشنوی

میفرودن مرگز خسار غم چراغ دروغ ست بے بس فروغ
 نواز کذب تعظیم و حرمت بجوی کز اں آب رود آب جوی

له میانه طه و ممانج و مطالبه یعنی خوش طبعی

ہفتم مردانِ بسیار گوی پریشان سخن نیز لائقِ خدمت نیستند زیرا کہ ہر کہ بسیار کلام کند اور اقدرے نہ اند۔

دو در خبر آمدہ کہ در سخن بسیار غلط و سقط بسیار بود بزرچہر گفتہ است کہ چوں مردِ بسیار گفتنِ حریص بود متیقن^۱ باید شد بجنون^۲ او یعنی متیقنِ بدان کہ دیوانہ است و در مثل آمدہ کہ اَلْمَكْنَانُ مَهْدَانٌ بِسَارٍ گوی پیہودہ گوی باشند

منقول است کہ حواریاں مہ حضرت عیسیٰ راعلیٰ بَیْتَنَا وَ عَلَیْہِ الصَّلَاۃُ وَ السَّلَامُ می گفتند کہ ما را پسندے دہ کہ چوں بدان کار کنیم بہ بہشت ریم فرمود کہ ہرگز سخن گوئید گفتنِ اس صوت میسر نمی شود گفت ہر کہ سخن گوئید جز تیر گوئید زیرا کہ بسیار گفتنِ دل را تیرہ سازد و دماغ را خیرہ

ابلیہی اوصافِ زیر میسکنی تنہوی، صفتِ گفتار کن ارمیسکنی
چند ز پاسِ دمِ افتی برج پاسِ سخن دار کہ این است گنج
گفتنِ بے فائدہ ترکِ جاست قولِ موجبِ صفتِ انبیاست
ہر چہ بہنگام نگوید کسی خامشی از گفتِ نکوتر بے
نہ ہم گفتار زانساں خوش ہر چہ پسندیدہ بوداں خوش است

آور دہ اند کہ سپہا دشاہ در مجلسِ نوشیرواں حاضر شدند قیصر روم و خاقان چین و راء ہند نوشیرواں فرمود کہ بے قرہا باید کہ تا جہیں مجمع دست دہد بیایند تا ہیکل سخن بگوئیم کہ سخن پادشاہاں پادشاہ سخناں می باشد و در بیچ بود کہ این اجتماع بتفرق انجامد و از ما اثرے بر صفحہ روزگار یادگار نہ اند۔

دریں سرے کہنِ خوبی کن بخوش سخن کہ بہتر از سخن خوب یادگارے نیست

ایشاں اشارت بکسری کردند کہ اول شما افتتاح فرمایید نوشیرواں از درجِ فکر جوہر آبدار و گوہر شاہوار بر طبقِ بیان نہادہ گفت ہرگز بر سخن ناگفتہ پشیمان نیودہ ام و ہر بعضی

۱۔ متیقن کر نبوالا ۲۔ بہت کہنے والا ۳۔ پیہودہ گوہر تا ہے ۴۔ نہ نگہداشت ۵۔

سخن‌ال که گفته شد بسیار ندامت خورده ام. قیصر روم در خزانہ خیال نظر فرموده این نقد تمام عیار بنابر مجلس شهریار نمود که آنچه نگفتم تو شتم که بگویم و آنچه نگفتم بران قادر نبودم یعنی هر تیر سخن که از شست بیان جدا نشده است قدرت آن دارم که هر گاه خواهم به فاسم اما چون از کمان تقریر بیرون شد باز نتوانم گردانید. خاقان چین نافه سر بهر بیان بکشاید و بر آنچه این شامه مشام حضار مجلس سلطنت را معطر ساخت که چون سخن نگفتم ام اوزیر دست من است و من بروغالبم چون گفته شد من زبردست اویم اوزیر دست من است و بروچیره نتوانم شد یعنی تا عوس سخن در پس پرده فکر است مشاطه مشیت اختیار باقی است اگر خواهد بر سر لفظش جلوه دهد و اگر خواهد در نقاب عدش بدارد اما چون از پس حجاب بیرون آمد و پرده از جمال برداشت دیگرش بخلوتخانه خفا متوال فرستاد و رائے هند از ریاض گفتار خود این گل خوشبو و این ریحان دل جو چیده بنزهت گاه فصاحت آورد که هر کلمه که بگفت در می آید یا بر پنج صواب است یا در معرض خطاست اگر صواب است قائل در عهده آن سخن می ماند تا از عهده بیرون تواند آمد یا نه اگر خطاست هیچ فائده ندارد و پس در هر دو حال خاموشی اولی است. قطع

به پیر رسیدم در اقصای یونان	بدو گفتم ای آنکه با عقل و شوی
ز مردم چه بهتر بهر حال گفتا	خوشی خموشی خموشی خموشی
و حکمائے متاخرین گفته اند خموشی به از سخن بدست و سخن نیک به از خاموشی است	
نظر کردم بحیث عقلم و دانش قطعه	ندیدم به ز خاموشی خصای
نگویم لب بند و دیده بردوز	ولیکن هم مقبلے راقالے

باب بیستم در تربیت خدم و حشم و آداب ایشان

و این باب مثل بر دو قسم است، قسم اول در تربیت ملوک و متعلقان و ملازمان را

قسم دوم آدابے کہ ملازمین سلاطین را رعایت باید فرموده آقا قسم اول آن کہ حکما گفتند اند کہ سلاطین را از ارکان دولت و اعیان حضرت و سایر ملازمان و متعلقان گزیر نیست برائے آن کہ ہر کس کہ بعضی از مالک عرصہ زمین در قبضہ تسخیر وے باشد و جمعے از آدمیاں در قید تصرف او باشد مرا و راضی و رست کہ نظر در جزئیات و کلیات مملکت خود با قانون احتیاط بکنند و از روئے یقین بخور امور رعایا و زیر دستاں برسد و حال ہر یک از اعیان و واسطہ مملکت خود کماں بدانند و در تحقیق این امر دو گوش و دو چشم کفایت نیست بلکہ گوش بسیار و چشم بے شمار و رکارت پس باید کہ جمع مردم و دانائے ہوشمند نیک سیرت بے طمع بلند ہمت ملازم وے باشند تا مالک گوشہا و چشمہائے ہمہ باشند تا گوش ہمہ اخبار مالک بشنود و بدیدہ مجموع در حقان بہات نظر کند و ہر آئینہ این جمع را کہ در سماع اخبار فتوح و مشاہدہ اطوار گوناگون بشاہ سمع و بصر اندر رعایت کلی باید کرد تا از کار خود باز نہماند و پیوستہ بایصال اخبار و عرض کردن احوال مشغول باشند کہ بیچ چیز ملک را زیاں کار تر از این نیست کہ اخبار اطراف ولایت و صورت حال رعیت از سلطان منقطع گردد۔

و در کتاب مساجد المملوک آورده کہ نوشیرواں از موبد موبداں پرسید کہ وای مملکت در چند چیز است گفت در سہ چیز اول در پوشیدن خیر از پادشاہ دوم در تربیت مردم فرومایہ سوم در ظلم عمال نوشیرواں گفت بچہ دلیل این سخن می گوئی جواب داد کہ چون خبر ولایت و رعیت از سلطان انقطاع یابد و از دوست و دشمن فارغ و غافل باشد ہر کس ہر چه خواہد کند و چون ادبے خبر است انواع فتنہ از سر گوشہ سر برزند و مملکت در دست اہل فتنہ رود دیگر دون واریں چون تربیت یابند از دناوت بہت بر جمع مال حریص باشند و بہر کس طمع کنند و قدر اکابر و اشراف نشناسند و حرمت مردم بزرگ فرو گذارند و دہائے خلایق بسبب این اخلاق رنجیدہ شود لاجرم بہتہا برگمارند تا از مرئی و مرئی خلاص روئے نیک و از بیجا گفتہ اند کہ ذوال اللہ و لہ یار تفتاح السفلۃ چون سفلہ را ترقی دست و پد دولت

روی بہ تنزل نہد کہ گفتہ اند۔ مثنوی

گر سفلہ بجاہ دست یابد بازار ملک شکست یابد
دو ناں نہ سزاے جاہ باشند بل درخور بند و چاہ باشند

دیگر عمال چوں بر رعیت ستم کنند تیتہائے ایشان با پادشاہ بد شود و از زراعت و
و عمارت ملول و تنفر گردند و داخل سلطان کم گرد و دعوای لشکر کم رسد و چون لشکر می علوفہ
نیابد سر از خدمت تابد و اگر دشمن پدید آید بار و مدد کار اندک باشد بدین جہت ملک از دست
برود و دریں باب گفتہ اند۔ مثنوی

ظلم عامل جہاں خراب کند دل مظلوم را کباب کند
اندر آرد بکار ملک شکست دامن عافیت رود از دست

نوشیروان موبد را ثنا گفت و فرمود تا ای کلمات را آب زر نوشتند و دیگر گفتہ اند
کہ قصر سلطنت را چہار قائمہ است کہ اگر یکے نباشد مہمات ملکی منتظمی مگردد و اول امیرے کہ
احراف مملکت را محافظت کند و شیر دشمنان را از شاہ و رعیت باز دارد۔ دوم وزیرے
کہ مہمات سلطان و ملازمان و بے را انتظام دہد و مال از جائیگاہ بستاند و بجائے گاہ خرج
کند۔ سوم حاکم کہ از قبیل سلطان نفخہ احوال خلق نماید و دواضعیف از قومی بستاند
و اہل فسق و فجور را مخدول و مقہور دارد۔ چہارم صاحب خبرے امین کہ پیوستہ اخبار شہر
و ولایت و حالات اعیان و رعیت بحضرت سلطان عرض نماید و فی الجملہ جمعے کہ سلطان
را از ایشان چارہ نیست یا در باب سیف اند چوں امر او بلچیاں و سپاہیاں و مانند آن یا
اصحاب قلمند چوں وزراء و مستوفیاں و دبیران و عمال و تربیت مجموعہ اینہا از روی اجمال

حاشیہ ۱۵۵ اکا موبد بضم اول و کسر ہائے مجد و فتح آن و فتح اول و بجا بجا نام حکیم دانشمند و صاحب سہارنش پرتیاں ۱۲۳۵ فرہنگی ۱۲
کہ تربیت کرنیوالا ۱۲۵۵ تربیت کیا گیا ۱۲۵۵ جانارہا دولت کاکینوں کے مراتب بلند ہونے میں ہے ۱۲ صفحہ ۱۸۰ لکھا نا ۱۲
لکھا ستادہ یعنی ستون ۱۲ لکھا جاری ۱۲ لکھا طرف ۱۲ لکھا عملداراں ۱۲ لکھا متر و ک ڈریں ۱۲۔

آنست که همه را بچشم شفقت و عین عاطفت ببیند و آنچه هر یک را ضرورت بود و بدای محتاج باشد از ایشان باز دارد و هر کدام از عهده هستی که مفوض بدو باشد سالم برون آید و کار خود بروی چه که باید و شاید بسازد و او را نوازش فرماید و هر که در همه تنها و تن نماید و تغافل و رزد اول او را به نصیحت متنبه گرداند و اگر منکر جز نگر و دبه فضیحت گوشمال دهد و هرگز در پی اظهار معایب و مقایح ملازمان نباشد و بشادی ایشان اظهار بهجت و مسرت ننماید و بمصائب و آلام ایشان اندوه و ملال ظاهر نگرداند و هر یک را در تربیت و تقویت بمرتبه خاص نگاهدارد که کسی با او در آن مرتبه شریک نباشد تا میان ملازمان حقد و حسد پیدا نگردد اگر بهم بعضی از ایشان بنزاع و جدال انجامد بزودی دفع نماید تا ماده خصومت قوی نگردد که ازال فسادات کلی روی نماید و بزرگان فرموده اند که انقطاع سر رشته مملکت و البته بنزاع امر او و زراست

چونیک دل نباشند اعیان شاه شوی شود کار شاه و رعیت تباه
 زارگان دولت نزدیک نزاع که استیزه آرد علی الانقطاع
 ستیزه بجای رساند سخن که ویران کند خاندان گمن
 بهمن از چنگی پرسید که اساس تربیت ملازمان بر چه چیز باید نهاد جواب داد که بر دو چیز یک لطف و یک قهر باید که همیشه اثر قهر و نظر لطف سلطان بر خدم حتم ظاهر باشد بقهر بگیرد تا دلیر نشوند و بلطف در گذارد تا نا امید نگردند -

دو نگارستان آورده که طریق حکمت در تربیت آنست که نیمی و آهنگی اگر کاری
 میسر شود در آن وقت تشدد و عطف نباید نمود و اگر بخشونت و سختی حاجت افتد ارفق و نرمی
 نباید فرمود که جراحت را تواند بود که به نیش احتیاج بیش اقد از آنکه بمرهم قطع
 همیشه ره لطف نتوان گرفت در برابر و فلن چین بهنگام خویش
 نه بینی که مراحم نیاید بکار چو گردد جراحت سزاوار نیش

حکما فرمودہ اند کہ ہر کرا سلطان خواہد کہ تربیت کند تا بارہ نقیہ حال وے را بر محبت
امتحان نرزد و عیار کار وے اہتمامی نداند بدیدہ تربیت در وے نظر نہ کند کہ بسیار وقت
بودہ کہ نامستعدی را تربیت کردہ اند و چون براخلاق و احوال وے اطلاع حاصل شد
بالضرورۃ در ہاں وقت از نظر انداختہ اند و برداشتن و زود بیفکندن سطوت سلطنت
را مضرت و دریں باب گفتہ اند۔ قطعہ

صبر کرا میل تربیت داری امتحان کردہ بایدش یکچند
اگر شہت قابلیت آں علم و لقتش بر آں بلند
در نہ قابل بود بلند ساز تا بزودی نبایدش افکند
و چنانچہ برداشتہ را بزودی بیفکندن مناسب نیست، بزودی خوشنود شدن از کسیکہ
برو ختم گرفته اند ہم محمول بر خفت ست چہ میان خشم و رضا باید کہ مدتی بگذرد تا عزم و ثبات
پادشاہ ظاہر گردد۔

اوردہ اند کہ روزی یکے از خلفاء باندی کے سخن می گفت در اثنائے مکالمہ از وے
کلمہ شنید کہ مناسب نبود فرمود تا اورا از مجلس بیرون کردند آں بے چارہ امید از زندگانی
بریدہ در گوشہ کا شائہ نشست و بہ ناکام شربت تلخ صبر و تحمل شجر ع کرده با خود میگفت
دل از حال بد خود جز شمع کمن زہار شمع صبور باش کہ نیکو شود با خرکار

اما چون مدت ہاجرت در کشید و کار بجان و کار و استخوان رسید قصہ خود را نوشتہ
بیکی از مجربان حرم خلافت داد تا بوقت فرصت بموقف عرض رسانید خلیفہ بخندید و گفت او
را چنداں گناہ ہے نیست کہ موجب حراماں باشد گفت چون چنین ست چہ شود کہ آں بیچارہ
را در مجلس ہایوں راہ دہند خلیفہ فرمود لیکن آجیل کتاب ہر کارے بوقتے باز بستہ است و
ہر چہ بزمانے موقف اندہ کہ تا زمان آں ہم در نیاید و وقت آں کار در نرسد ہمد و گوش

لے اے بے استعداد ۱۲ گھونٹ گھونٹ پینا ۱۲ تہ بقراری ۱۲ تہ ہر کام کے لئے وقت مقررہ کہا ہوا ہے ۱۲

فائدہ ندم

شعر

تا در نرسد وعده ہر کار کہ ہست سودے نکذاری ہر یار کہ ہست
بعد از یک سال اور اطلبیدہ خلعت داد۔ گفتہ اند کہ چون سلطان کسے را بزرگ
گرداند بہاں نظر اول دروے بگرذیرا کہ چون مال و منال و اختیار و اقتدار یافت اورا
بدربہ اول باز نتوان برد و اگر خواہد کہ اورا ژد گرداند بتدریج زمانی در پے آں کار باید رفت

بیت

والا خللہا پدید آید
بر آتش میا در بیک بارگی کہ جاں را بجوشد بہ بے چارگی
نوشیرواں از بزرچہر پرسید کہ لائق تربیت کیست، فرمود کہ کسے را تربیت باید کرد کہ
ادبے دارد یا نسب و سر کہ نسب سافل دار حکم کل شیئی یرجع الی اصلہ جو ع باصل خود می کند۔
و در حکایات آوردہ اند کہ مردے بوز کی نام از خاندان بزرگ بانسے عالی و ادبے
کامل کنیز کے رومی خرید و شاہ نام بسیار بدخوی و بغایت بہانہ جوی و ستیزہ روی زکی
بلکت سین در نوشاہ تصرف کر دیسرے از و متولد شد، روزے حکمے در صحبت زکی نشستہ
بود و فرزند زکی حاضر شد زکی اورا کارے فرمود آں پس فی الحال برخاست و رواں شد
چون گامے برفت باز گشت و در مجلس آمدہ نشست حاضران متعجب شدہ گفتند انتشار
اول را چه سبب بود و اجتناب ثانی بچہ جہت روی نمود آں حکیم بخندید و گفت زکی خواست
کہ فرماں برد و نوشاہ نگذاشت اثر ہر دو جوہر ظاہر شد چنانچہ در سفیدی و سیاہی فرزند پیدا
و مادر شاہ می باشد در زالت و نجابت نیز ہاں قیاس باید کرد و دریں باب حکیم فرمودہ
در ختیکہ تلخیص ویرا سرشت نظم
گوش در نشانی بیابغ بہشت
وہ از جوے خلش بہنگام آب
بہ بیخ انگیس ریزی و شہد ناب
سراخجام گوہر بکار آورد
ہماں میوہ تلخ بار آورد

۱۔ ہر چیز بونٹنی ہے اپنی اصل کی طرف ۱۲۔ یہ دست راست و قریب ۱۲

و گفته اند نفس محسین را پروردن آبروئے خود بردن است چه حرام است بر کسی که از
نطفه خبیث در وجود آمده باشد که از دنیا انتقال کند بدی ناکرده بجائے سیکه با وی نیکو کرده با
بداصل را چگونه تربیت کند و فردی در حبیب خود چگونه کسی را پرورد
و نکته دیگر در تربیت ملازماں آن است که یک کس را دو عمل ندم بلکه برائے هر کس
منصبی مقرر کنند همه ملازماں امیدوار باشند و دو کس را یک عمل نیز نفرمایند که چون شرکت پدید
آید عمل بر مراد ساخته و پرداخته نگردد - قطع

نیک کس تواند که سازد و کار که آن را پسندند ارباب پوشش
و کس نیز در یک عمل ضائع اند که دیگر بشرکت نیاید بخوشش
و چون از تربیت اجمال فریخته روی نمود نه نکته از تفصیل آن مرقوم می گردد و مقدم
بر همه تربیت اولاد است - و در ذخیره الملوک فرموده که فرزندانیت حق است نزد والین
و در عرصه محشر مطالبه حقوق این امانت خواهد بود چوں این امانت آئند ایست که صور صحیح
نقائس و کمالات را قابل است و جوهر حقیقت او را بهر حیل دهنده مایل گردد پس بصورت
در تربیت او سعی باید فرمود تا بصفتهای پسندیده منصف گردد و از خصلتهای نکوهیده
منحرف شود اول آنکه او را بنام نیک تشبیه باید کرد که اگر نام موافق باشد مودة العین تا کرامت خواهد
و دیگر دایه او بغایت محتدل مزاج و خوش خوی و پاکیزه سرشت باید که در خبر آمده که شیر دادن
طبايع را متغیر سازد و چوں مدت رضاع تمام شود مردم پاک دین و خوش خلق را بخدمت او
نامزد باید که تا طبیعت او باوصاف آن خادم مستانگس گردد و چوں طبع صبیان بله و لعب
واکل و شرب مائل است در آنها آئین اعتدال و قانون توسط رعایت باید نمود و مسلم
پرہیزگار و نیکو تعبیر باید فرمود تا او را تعلیم قرآن و احکام شرعی در آموزد و علمی که در دین
و دنیا نافع باشد از او باز ندارد و بهترین تاویب آنست که او را از مخالفت جمعی که منفسد
کج طبع باشند نگاهدارد و با مردم خوش دین لطیف طبع مصالح متقی مصاحب سازد و آدم

در پیش وے علما و عرفا و فضلا را مدح گویند تا محبت ایشان در دلی وے راسخ گردد و انشاء
و قیام و بد معاشران را مذمت کنند تا گراہت از ایشان در طبع وے پدید آید و چون بسن نمبر
رسد مرد بزرگ عالی همت صاحب تجربه را که خدمت ملوک کرده باشد مقرر کنند تا آداب
نشست و برخاست و رفتن و آمدن بوی آموزد و در آن کوشد که آثار ادب و جلال و عظمت
و خلق باخلاق ملوک از وی ظاهر گردد و چون وقت شباب در آید سپاهیان جگر دار و استادان
کار دیده را امر کنند تا آئین سواری و سلاح داری و آنچه سلاطین را بکار آید بوی تعلیم دهند
و چون بزرگ تر گردد و بخدمت مشایخ و صحبت علما دلالت کنند تا از نظر بزرگان دین مستفیض
گردد که همتها را اثرهای کلی می باشد. ثنوی

هر که ز دولت اثری یافت	از دل صاحب نظر یافت
همت مردان چو در آید بکار	برگ گل تازه بر آید ز خار
هر نظر که ز ره صدق و صفاست	چون بحقیقت نگری کیمیاست

دیگر امر آنکه ایشان رکن دولت و اساس مملکت اند و تربیت ایشان بران
وجه شاید که دهنی بقواعد تعظیم ایشان در تصدیق همت کلیه ملکی و مالی قوی مطلق باشد
و در جمیع امور بے که بآن محتاج باشند ایشان را مدخل دهند تا بیج هم بے رای و تدبیر
ایشان ساخته نگردد و سخنی که در باب مصالح ملک و مال بموقف عرض رسد بسمع قبول
اصفا نمایند و در تقویت و تثبیت همتی که متعلق بدیشان است از امور نواجی و ایچی
و لشکریاں و ملازماں شرف التفات ارزانی دارند خصوصاً در مهم ایچی که از زبان سلاطین
باشد و حالت هر پادشاه از اطوار ایچی او معلوم می توان کرد پس ایچی مردی حکیم سخن گوئی نیکو
روی صاحب جوهر بزرگ همت باید تا آبروی فرستنده خود نبرد و بهر کس که رسوای
فرستند مناسب آن کس باید فرستاد چنانچه حکیم فرمود. بیت

رسولِ توانا تو انا فرست
بدانا ہم از جنسِ دانا فرست
آوردہ اند کہ چوں مہلبِ خوارج را بہرِ بہتِ کرد و غنیمتِ بسیار بدست آورد رسولِ
مالک نام بنزدِ حجاج فرستاد حجاج پرسید مہلب را چوں گذاشتی گفت در حالے کہ دو تنان
او سرور اند و دسمنان او مقہور گفت شفقتِ او بر سپاہِ بچہ اندازہ است گفت باندہِ شفقتِ
بد بر فرزندانِ گفت حالِ فرزندانِ او چون ست گفت ہمہ خوشند گفت در زرمِ چونند
گفت جان را در پیشِ ایشان خطرے نیست گفت در زرمِ چگونہ اند گفت مال را در پیشِ
ایشان قدرے نیست گفت در عقل و فضلِ چگونہ اند گفت چوں دائرہ کہ سروپا پیشِ
تتوان یافت و اول و آخرش نتوان دانست حجاج گفت این مرد سخن را بحدِ کمال
رسانید و مہلب را در دلِ ما وقعتے و در چشمِ ما حشمتے حاصل شد و از آدابِ رسول و عقلِ او
استدلالِ کردیم بر ادبِ و عقلِ فرستندہ او۔ قطعہ

رسولِ از فرستی حکیمے فرست
کہ کارِ ترا باشد ازوے بہی
شنیدی کہ آن مرد دانا چہ گفت
فَارَسِيكَ حَكِيمًا وَلَا تَوْصِيَةً
اما تربیتِ لشکریاں از جمیعِ ضروریاتِ ست و فائدہِ ایشان چہاں چیزِ ست اول
قوت و بہتِ دوم دفعِ دشمنان سوم ایمنی رعایا چہارم دفعِ دزدان و ایمنیِ راہ ہا و
ایشان را چہاں شرطِ بجا باید آورد اول آنکہ از فرمانِ سلطان بیرون نروند و جبکہ او کارِ نکنند
دوئم آنکہ بپادشاہ یک دل و یک زباں باشند سوئم آنکہ بایکدی بگزینہ متفق باشند چہارم آنکہ
در کارِ زار مردانگی و فرزانی رعایت نمایند و سلطان را ہم با ایشان چہاں کارِ باید کرد۔ اول
آنکہ سلاح و مرکبِ ایشان ہتیا سازد و دوم مرتبہ ہر یک بداند و او را در آن مرتبہ نگاہ دارد سوم
مردانِ کاری را تربیت کند و در میانِ لشکریاں سرفراز و چہارم از لشکرِ دشمن غنیمتِ کہ بدست
آید ایشانرا بہرہ مند گرداند۔ و از قباد منقول ست کہ موبد را گفت کہ باشکرِ چگونہ بہتِ کہم

نہ بھجج تو حکیم کے تئیں اور نہ کہ وصیت اس کے تئیں ۱۲۔

فرمود کہ بہرچہ وقت تفقّدِ حالِ ایشان باید کرد چنانچہ باغبان تفحصِ حالِ بوستان می کند و ہر گویا ہے کہ بکار نیاید و قوت از دیگر گویا ہا باز می ستاند آن را می برد و در سازد و ہرچہ از نفعِ مصوّرست نگاہ دارد و تربیت می کند و در میان لشکریان نیز جمع باشند کہ از ایشان پیچ کار نیاید ایشان را علوفہ دادن ضائع است اسامی آنہا را از دیوانِ اوراقِ محو باید ساخت و بتربیت مردم کاری باید پرداخت تا دیر رسید کہ علوفہ ایشان ہرچہ وجہ باید داد گفت بطریق اعتدال چہ اگر معیشت ایشان رنگ گیری ملول و متفق شوند و یکمن کہ رجوع بجای دیگر نمایند و اگر معیشت برایشان فراخ گردد مستغنی شوند و در ملازمت و خدمت کاری کاہلی درزند و ہمین معنی را حکیم نظامی آورده مشنوی

سیر را باندازہ دہ پایگاہ	دہ بیشتر مال از خرج راہ
شکم بندہ را چوں شکم گشت سیر	کند بدولی گرچہ باشد دلیر
نہ سیری چنان دہ کہ گردن دست	نہ بگذارد نشان در خورش تنگ دست
سپاہی کہ خوش دل نباشد ز شاہ	ندارد حد و در ولایت نگاہ

و دیگر وزیر کہ ایشان پیرایہ ملک و خزانہ و مال اند و اگر ہم والی ملکیت بے وزیر متمشی گشتہ حضرت موسیٰ کلیم عَلَيْهِ السَّلَام از خدا دعا خواستہ کہ برائے من وزیر بے از اہل بیت من معین ساز و آل برادر من است و پدر و پشت من قوی گردان پس معلوم می شود کہ وزیر اسباب استحکام بنائے سلطنت و انتظام امورِ مملکت اند و قتی کہ مستجمع خصالِ رضیہ و اخلاقِ زکیہ باشند بیت

از وزیر بے کہ او نیکو سیرست ملک را زیب و زینت دگرست

و تربیت ایشان آن است کہ بشرف التفاتِ سلطانی معزز و بجز و عنایتِ خاقانی مشرف باشند تا در چشم خاص و عام کرم و معظم نمایند و قولِ ایشان را نفاذ حکم ایشان را اعتبار بے باشد و کسے در مقاماتِ مالی بے استصواب ایشان دخل نمایند و تدبیر ایشان

را در کار ہائے عمدہ تمام وصل کلی باید دانست چه ممکن است کہ بقلم کار ہا ساختہ گردد کہ بشمشیر
میسترنہ گردد۔

بیت
قلم رخت جائے تواند کشید کہ شمشیر نتواند آں جا رسید

آورده اند کہ روزی در میان وزیرے و امیرے در تقدیم و تاخیر منازعت افتاد امیر
گفت من خداوند تیغ ابدارم و تو صاحب قلم نزار ملک را بشمشیر توان گرفت نہ بقلم وزیر گفت
کار ملک بقلم راست شود نہ بشمشیر این ماجرا بسبب سلطان رسید و در انجامد مت طلبید وزیر
را گفت ہمیشہ اہل قلم خدمت کاران اہل سیف بودہ اند تو چرا اہل قلم را ترجیح می کنی گفت اے
شہر یار عالم شمشیر دشمنان را بکار آید نہ دوستان را و قلم ہم برائے دفع دشمنان بکار آید
سیف را ہوس ملک داری پدید آید و بروئی نعمت خود خروج کنند و از اہل قلم ہرگز این
حرکت صادر نشود و دیگر صاحب سیف خزانہ سلطانی را خالی می سازند و اہل قلم پرمی کنند و محل
وخل عزیز تر از محل خراج باشد قطعہ

در خانہ وزیر بجز مت نگر کہ آں در جو ببار ملک نہالیت بہرہ ور
حقے بوقع است اگر تربیت کند آں شاخ را کہ میوہ او بہت مختبر
اما تربیت مقربان و بلعیاں و مخربان خلوت آن ست کہ ہر یکے را بہتم خاص نامزد
فرماید و بہتمیکہ منسوب بہ کسے باشد دیگرے را دخل ندہد و قدر خدمت ہر کس بداند و فرخوار آں
دربارہ او عاطفت نماید و ایشان را بدان مشابہ دلیر نگرداند کہ ہر چہ خواهند کنند و گویند و حجاب
سلطوت و تہابت از پیشش بردارد و ہمیشہ را در مقام ادب و مرتبہ حیا متوقف سازد و اگر
کسے از ایشان بے محل سخن گوید آں سخن را اصفا نکند و تا کسے نیک امین نباشد و چنان بے وقت
نیاز مودہ باشند معتمد نباید ساخت و سر خود را باوے در میان نباید نہاد و چوں ملازمان ملوک را
بر یکدیگر رشک و غبطہ می باشد سخن پیچ کہ ام در بارہ یکدیگر استماع نباید فرمود و ہمہ را دوستی و موافقت
باید بگز ترغیب باید کرد و از منازعت و مخالفت تخریر باید نمود کہ خیال طت ایشان در امور تنظیم

سلطانی داخلے تمام دار و چنانچہ شمسہ ازیں سابقاً ذکر یافتہ۔ قطعہ

ملازمانِ سلاطین چونکے جیسے باشند ہتم مملکت و مال برقرار ہو
وگر نفاق نمایند و مکر و حیلہ کنند اساسِ جملہ ہمت بے مدار ہو

اما غلامان و بندگان درم خریدہ مرخداوند خود را بمنزلہ دست و پای و سایر اعضا بیند
چہ کیسکہ بجهت غیرتے تکفل امرے کند کہ با عانت دست و پاں حاجت افتد قائم مقام دست
آں غیر ہووہ باشد و کیسکہ سعی کند در کاریکہ قائم در آن رنجہ باید کرد و مشقتِ قدم کفایت کردہ
باشد و کیسکہ بچشم نگاہ ارد و چیزے را کہ نظر در آن صرف باید کرد زحمت از بصر باز داشتہ باشد و باقی
بریں قیاس پس بر وجود ایں جماعت شکر گذاری باید کرد و انواع انواع رفت و آمد را و لطف
و مواسادہ ایشاں بکار باید برد چہ ایشاں را نیز کلال و ملال و فتور و ماندگی در خدمت
پیدا می شود پس در کار فرمودن ایشاں انصاف رعایت باید فرمود و چنان باید کہ بامور
معیشت ایشاں از خورش و پوشش خللے راہ نیاید و اصل آنست کہ ایشاں را بنظر خاص
مخصوص سازد کہ اقدام بر اعمالے کہ بایشان مفوض است از روی خوشدلی و نشاط کنند نہ از
سیرکائی و ملال۔ و در کتب حکمت آورده اند کہ حواجہ نشاید کہ بہر گناہے خادم را بر اندازی کہ
بندہ وقتے شرط شفقت بجای آرد و ہوا داری کند کہ خود را از مفارقت مخدوم آسین داند و اگر
بندہ را بہر سہوے و خطائے براند خود را در خدمت عاریتی شناسد و بچو رگدزیاں و غریباں
معاش کند و نہ در پیچ کار اندیشہ بکار برد و نہ در پیچ ہم شرط شفقت نگاہ دارد و اصل در بندگان
صفت جفا و زیرکیت و ایں از ہمہ صفتہا در کار ترست و اگر از بندہ اثر و مکر و دزدی و حیلہ
در پا قہ شود و دفع باید کرد چوں یکے از بندگان بخانتے فاحش و گناہے زشت ملوث
گردد و بتدابیب و تعذیب قابل اصلاح نباشد صلاح در آنست کہ اورا بزودی نفی کنند تا دیگر
بندگان بجاورت و مصاحبت او تباہ نشوند و فساد از او بدیگران نہ رسد قطعہ

صحبت مفسدان و بد فعلان مردم نیک راتباہ کند
 سرکہ بادلیک ہمنشیں گردد جامہ خویش را سیاہ کند
 و اگر از بندگاہاں یکے ازار بآپ دولت کہ ملازم سلطان باشند شکایتے از خواجہ خود
 نزد سلطان آورد و چیزے کہ شرع را در آل مدخلے نبود زود منع او لازم ست چنانچہ در سیاسات
 سلطان محمود غزنوی آورده اند کہ روز آدینہ سلطان بنامزی رفت غلامے ترک در غایت حسن و
 جمال و نہایت عجب و دلال سہراہ سلطان گرفتہ بود چوں موکب شاہی رسید غلام زمین ادب
 را بوسہ داد سلطان از روئے کرم عنان چہمت باز کشید و بزبان لطف و مرحمت پرسید کہ چہ حاجت
 داری گفت شاہا بندہ را آنکہ از ترکستان می آورد در تمام راہ می گفت ترا بخدمت سلطان می
 برم تا سایہ عنایت بروزگار تو اندازد و من بامید این بشارت نوید این اشارت گریست غربت و
 خواری بندگی تحمل می کردم و پیوستہ بمضمون این بیت ۔ بیت ۔

گرم ہزار غم از روزگار پیش آید چہ روئے شاہ بنہنم دلم بیا ساید
 توشلی می بودم کنول کہ بدیں شہر آیم خواجہ حسن مرادید و ہزار دینار بخشید و مدتے ست کہ
 مراد خانہ پنہاں می دارد این ساعت فرصت یافتم و خود را بسہراہ افکندم بخت یاری و سعادت
 مددگاری گرد تا بدولت ملازمت رسیدم و امیدے کہ در دل دایم بموقف عرض رسانیدم باقی
 سلطان حاکم ست ۔ سلطان فرمود تا غلام را ادبے بلیغ کردند و او را یکسہ سپرد کہ این را پیش
 حسن برد و بگوید کہ ہزار دینار بغلایے میتواں داد چہرا صد دینار بدریانے نمی دہی تا پردرخانہ
 نشیند و نگذارد کہ غلام تو بے اجازت از خانہ بیرون رود یکے از خواص پرسید کہ غلام را عجب
 ادب فرمودید ۔ سلطان فرمود اگر آں بودے کہ ہزار دینار حسن ضائع می شد بفرمودی تا از
 میانش بدو نیم زندہ اگر غلاماں را فرصت دہند سر غلامے کہ از خواجہ برنجہ ہمیں شیوہ پیش کرد و
 شکایتے ناموجہ بعض رسانید و ہم خواجگی و بندگی تحمل و ہل بماند ۔ مشنوی
 چو از خواجہ خود برنجہ غلام بد او بد شرح با خاص و عام

بہ بہتان و غیبت کشاید زبان کہتا خواجہ را اکتہ در زیاں
 غلامے کرنیساں بود خوئے او مبینا چشم کسے روئے او
 قسم دوم ازین باب در آداب جمعے کہ بدولت و سلاطین تقرب جستہ اند و سرفراز
 گشتہ از ارکان دولت و ایمان حضرت خواص بارگاہ و نواب و حجاب و سایر گماشتگان
 و متعلقان یابد دانست کہ ہر کہ در کار پادشاہ شروع کند و در ہمت سلطانی خوض نماید باید
 کہ سیرت او بر قانونی باشد کہ سبب نیکنامی سلطان و آبادانی مملکت بود و اس معنی وقتے
 میسر شود کہ رعایت چہار طرف بر خود لازم داند اول رعایت جانب حق دوم رعایت جانب
 پادشاہ سوم رعایت جانب خود چہارم رعایت جانب رعیت اما در رعایت جانب حق
 پنج شرط است اول آنکہ شکر نعمت الہی و فیض و فضل نامتناہی کہ در بارہ او واقع شدہ
 بجائے آر و نا نعمت وے زیادہ گردد۔ بیت۔

شکر نعمت نعمت افزوں میدہد مفلساں را گنج قاروں میدہد
 و دوم آنکہ مراہم طاعت فرو نگذارد بلکہ آنرا بر خدمت پادشاہ مقدم دارد تا در ہمہ
 چشمہا عزیز گردد و در ہمہ دلہا مقبول بود۔

آوردہ اند کہ ابو منصور وزیر سلطان طغرل مرددانا و کافی بود و عادت داشتہ کہ
 چون نماز بامداد گزار دے تا طلوع آفتاب اورا خواندے بعد ازل بخدمت سلطان فتی
 وقتے ہمے ضروری پیش آمد سلطان اورا بتعجیل طلبید کہ ساں پے در پے آمدند و او از سرتجاہ
 برنی خاست حاسداں مجال غیبت یافتند و زبان وقیعت کشادہ اورا نزد سلطان بہ بدی
 یاد کردند کہ بسے غفلت می کند و از سخن سلطان اعتبار سے نمی گیرد و مانند اس کلمات در میان
 آوردند بہ ترتیب کہ آنرا بغیر مزاج در بشہ پادشاہ ظاہر شد اما چون خواجہ از اورا فارغ گشت بخدمت
 سلطان آمد سلطان از روئے غضب بانگ بروے زد کہ چرا دیر می آمدی گفت اے ملک من بندہ
 خدام و چاکر تو تا از بندگی فارغ نشوم بچاکری نمی توانم آمد سلطان بگریست و اورا محبت بسیار گفت

مده رشتہ خدمت حق زدست نظم خداوند را بسدگی کن که هست
سیر پادشاهان گردن فسر از بدر گاه او بر زمین نیاز
مشموم آنکه رضائے خدای برضائے پادشاه تقدیم کند که چون حق سبحانہ و تعالیٰ از
بندہ خوشنود بود خشم دیگران اور از یارین ندارد و اگر عیاذ ارباب اللہ خدائے تعالیٰ بروے خشم گیرد
خوشنودی ہمہ خلق اور اسودے نرسانند۔ شرح

چون خداوند از تو خوشنودست خشم دیگرگان ضرر نہ کنند
مشہورست کہ بزرگے در مجلس یکے از خلفا بود وقت نماز تنک شد و خلیفہ بہتے اشتفا
داشت و نماز بر خاطر او فراموش شدہ بود آں بزرگ برخاست کہ نماز گذارد یکے گفت چرا صبر
نمی کنی کہ خلیفہ بنماز برخیزد گفت حکم خدای را موقوف حکم دیگرے نباید داشت گفت بنشین
کہ خلیفہ بر تو غضب خواہد کرد گفت چون رضائے خالق حاصل شود از غضب مخلوق چہ پاک
خلیفہ کہ ایں بشنود آں بزرگ را بسیار بنواخت و آں متعرض را از نظر تربیت بینداخت
چہارم آنکہ از خدای بیش ترسد کہ از پادشاه در خبر آمدہ است کہ ہر کہ از خدای بترسد ہمہ کس
از و بترسد پنجم آنکہ بخدای امیدوار تر باشد کہ بر پادشاه کہ ہر چیز می دہد را امید در کرم کسے باید
بست کہ بیش امیدوار از در رحمت او باز نگردد۔ بیت

محالست گر سر بریں در نہی کہ باز آیدت دست حاجت تہی
اما رعایت جانب پادشاه را بست و پنج شرطست اول تذلل و تضرع و اظہار عجز
و خدمت گاری چہ ملوک را ہمتہائے عظیم و حالت ہائے بزرگست کہ بدارا منفرد انداز غیر
خویش و آں بدارا سببست کہ مظهر سلطنت الہی واقع شدہ اند و ازین جهت لقب
ظلل الشربرا ایشاں اطلاق می کنند پس باں معنی کہ ایں صورت در ایشاں مخفی است
از ہمہ خلق استخدا و تعبد خواہند و خود را سزاوار آں شناسند و در ہر چہ کنت طریق استقلال

و تفرّد رعایت نماید و ہر چہ اساس سلطنت بیشتر باشند ظہور ایں صفت زیادت دو
بریں تقدیر استغنائے ایشان طالب آنست کہ مردم محتاجی و مسکنیت خود بر ایشان عرض کنند
چہ آدم بتو چون جملہ سرچہ بہت توداری فرد، مگر شفاعت و عجز و نیاز مندی و زاری
دوم تحمل محنت و ثقلت و ریاضت کشیدن و بر مکارہ صبر کردن چہ خدمت ملوک مبنی بر حمت
باشد۔ در کتب حکما و مزیورست کہ ملازمت سلطان حائل ست میان مردم و آسائش طلب
راحت و لذت در خدمت ملوک از قبیل محالات باید شناخت سوم آنکہ سرچہ اندیشید و کند و
گوید باید کہ در اں مصلحت پادشاہ را ملاحظہ نماید ہم از بہت دنیا و ہم از جانب آخرت و طرف آخرت
را مقدم دارد چہ ارم بطریق ملائمت و تلطّف ظلم را در نظر او نگوہیدہ سازد و عدل را بتعریف
و توصیف در دل او شیریں گرداند و بر وجہیکہ مصلحت داند اورا از ظلم بازدارد کہ اگر بظلم پادشاہ
راضی شود او نیز در اں مظلمہ شریک باشد و در حصّہ محشر کہ ندائے احشٰی وَالَّذِينَ ظَلَمُوا
از و اجہہ بر آید اورا نیز با ظلمہ در معرض خطاب و عتاب در آرد۔

در اخبار مذکورست کہ یحییٰ و طی خطاطی بغایت زیبا نویس بود و اولاد خلفانزد او
خط می نوشتند و تعلیم می گرفتند روزی نزد وزیرے تعریف کردند کہ یحییٰ قلم را نیک می تراشد
اورا طلبید و فرمود قلمے برائے مے تراشد یحییٰ قلم با احتیاط تمام بتراشید و وزیر بدان قلم توقیعی
نوشت خط او بہتر از پیشتر نمود یحییٰ را خلعت و ہزار دینار انعام فرمود یحییٰ خلعت پوشیدہ
وزر لقبضہ تصرف داد و ردہ از مجلس بیرون آمد و چون بدر بارگاہ رسید فی الحال بازگشت
و گفت ایہا الوزیر یک صنعتی بر قلم فراموش کردہ اگر اجازت باشی بجا آرم وزیر قلم بدست می
داد و قلم تراش بکشید و سہر قلم را بینگند و وزیر خلعت پیش وزیر بہناد و وزیر فرمود کہ ترا چہ شد گفت
چون بدر سر رسیدم ایں آیت بگوش دلم فرو خواندند کہ احشٰی وَالَّذِينَ ظَلَمُوا از و اجہہ
یعنی حشر کنید ظالماں را با شریکاں و مددگاراں ایشان ترسیدم کہ تو بدین قلم از روئے ستم چیزے

لے کتانی ۱۲ بحرمت مغلّان فعلان جہا با ۱۲۵ جمع کر ظالمون کو اور ان کے شرکوں کو ۱۲۵ خوشنویس ۱۲

بر کے نویسی من کہ قلم تراشیدام در آن شریک با شتم و بعتاب الہی گردم۔ بیت
یارِ مگر مشوای عزیز تاکہ از آن قوم نباشی تو نیز
پنجم آنکہ یاد شاہ را بر خیر دارد و چنان کند کہ خیر او ہمہ کس برسد چہ بہترین انعام آنست کہ
عام باشد چوں شجاع آفتاب کہ بر ہمہ جامی تابد و چوں رشحاتِ سحاب کہ ہمہ زمینہا می رسد از بزرگی
پرسیدند کہ خیر بر چه وجه باید کرد و بہترین خیر ہا کدام است فرمود کہ خیر بر عموم باید و بہترین آن بود کہ
بروئے تازہ باشد و منت باں ہمراہ نباشد۔

آوردہ اند کہ معن بن زائدہ کر مے عام داشت و در وقتِ بخشش بغایت خندہ و تازہ روی
بودے عزیزے را پرسیدند کہ آیا ابر بارندہ سخی ترستی یا معن بخشند جواب داد کہ سخاوتِ معن از
ابر بیشتر و بہتر است گفتند بچہ دلیل گفت بدان دلیل کہ چہ ابر دہگیاں و ہر چہ چن بخشند خداں بخشند
تازہ روی و انبساط و نشاط قطعہ در سخاوتِ عظیم مغربست
مردِ بخشندہ را بوقتِ سخا
ششم تا بر کسے و ثوقے تمام نداشته باشد و بار بار صغایات اورا نیاز مودہ باشد اورا بیش
بادشاہ تعریف نکند و ستائش نہاید تا بوقتِ آزادائش شرمندہ نہ شود۔

آوردہ اند کہ زرقانی نزدیک یکے از نواب سلطانِ سنجہ آمد گیسو ہا گذارشتہ و قدرے جامے
کعبہ آوردہ گفت من مردے ام از اہل بیتِ حضرتِ رسالتِ پناہ صلی اللہ علیہ وسلم و امسال
حج رفتہ بودم و بہت سلطان حج گذاردہ ام و بر سرِ روضہ مقدسہ حضرتِ رسالتِ پناہ صلی
اللہ علیہ وآلہ و صحابہ وسلم برائے شاہ و ارکانِ دولت او بحضورِ قافلہٴ حجاج دعا کردہ ام اگر مرا
بخدایتِ سلطانِ رسانی ہر آئینہ از تو منت دار شوم و بدیں بشارت کہ آوردہ ام مرا نیز
نوازش فرماید آن نائبِ ای صورتِ تحقیق نکر دہ نزد سلطان آمد و آن حاجی علوی را تعریف
بسیار کرد چنانکہ سلطان مشتاق شدہ با حضار او فرماں داد چوں آن عزیز را حاضر گردانیدند
سلطان را دست بوس کردہ بر حاشیہ بساط بنشت سلطان پرسید کہ از کجا آئی گفت از

شہر اصفہان فرمود کہ کسے حج کر دی گفتم اس سال قضا را از ایچی اذن زد و حاکم اصفہان در مجلس
آمدہ چوں نام اصفہان شنید و آن کس را دید گفتم اے شاہ من ای کس را می شناسم او سید
نیست بلکہ از لولیان آن ولایت ست و بیشتر از ایشان موی بر سر و از بدن در ہمہ این
سال وے را در صفا ہاں می دیدم و در روز عید اضحیٰ بدرخانہ من آمدہ بود بطلب گوشت
قربانی، سلطان بغایت متاثر شدہ روی ہاں نائب کرد کہ نیک سید نامہ را و حاجی بزرگوار بخند
ما آوردہ آن نائب خجل زدہ و انفعال یافتہ از مجلس بیرون رفت و بقیۃ العمر بخیر مت سلطان
نیارست آمدہ اگر در اول تحقیق حال او کردے و در اں باب تفحص تمام بجاء آوردے غبار غفلت
بر چہرہ ہاں او نشستہ و از نظر چناں پادشاہ محروم نگشتہ قطعہ

مگو وصف کے نزدیک شاہان مگو وقتے کہ اور انیک سنای
گر نبود براں وصفے کہ گفتی بسے در انفصاں آن بمانی

ہم ہمہ ہر چہ دانکہ پادشاہ را بیاں میلے ست از اسب و فوک و امتہ و ضیاع مستعدا
و غیر آں بہت خود نگاہ ندارد بلکہ بطریق استدعا چناں کند کہ بنظر قبول سلطان رساند ہمہ ہم کہ
چوں پادشاہ باوے سخن گوید بدل و جان و عقل و ہوش و چشم و گوش و تمام جوارح و اعضا متوجہ
سخن وے باشد و چناں نکند کہ یک کلمہ از وفوت شود و بیچ فکر و عمل سپرد از دو نظر بر جانب دیگر بیندازد
و سخن باکے مشغول نہ شود ہر چند سخن ضروری باشد چہ سلاطین بغایت غیور باشند چوں بینند کہ
کسے بوقت توجہ ایشان بجائے دیگر بنظر یا سخن میل کند از روے بغیر بروے چشم گیرند و
اگر در اں محل ظاہر نکند اثر اں بر و رظہور کند و خطرات کئی براں مترتب شود نہ ہم در مجلس ملک یا
کے سرگوشی نکند یعنی سرنگوید کہ ہر کہ بچہ نور او دتن سرگویند کہ او نداند و نشنود و فرمودہ باشد او
را خیالات بسیار رود و انواع گمانہا بر دو اغلب ست کہ از ایشان کینہ گیر و در صحبت سلاطین
ملاحظہ این کمعنی بیشتر باید نمود و مکن کہ حساد و اہل فساد خاطر نشان پادشاہ کردہ باشند کہ فلاں

و فلاں را با شمول راست نیست و در ہوا خواہی ایشان خللے پیدا آمدہ و در مقام قصدی باشند
چون سلطان بیند کہ بالیکہ گری گویند کلام صاحب غرضان مؤثر می افتد و ہر دو تن در معرض
غضب ملک و در ورطہ ہلاک می افتند۔ مثنوی

سخن پوشیدہ گفتن در محافل نباشد شیوہ دانا و عاقل

کہ از طرز ادب بسیار دوست نشان غفلت و مکر و غرور است

و ہم باید کہ چون سلطان از کسے دیگر سوال کند او سبقت نکند و جواب ندهد تا آن کس

کہ از او پرسید جواب گوید زیرا کہ جواب دادن کسے از او سوال کہ بدگرے متوجہ است حمل بر

سبکداری و بی وقاری اومی کند یکے از حکیمے پرسید کہ اگر من در مجلس پادشاہے باشم و او از

غیر من سوال کند و باشد کہ من جواب دہم گفت نے تو جواب مہ کہ آن نشانہ استخفاف

ست ہم بسائل یعنی ندانستہ کہ از کس سوال باید کرد و ہم بسؤل یعنی او استحقاق این سوال ندارد

و درین باب محذورے دیگر است کہ اگر سلطان گوید کہ از تو نمی پرسم این را چہ جواب توانی گفت و از

انفعال این صورت چگونہ بیرون توانی آمد و اگر فرضاً از جماعتے پرسد کہ تو از ایشان باشی جواب

سبقت ممکن کہ دیگران خصم تو شوند و بر سخن تو عیب گیرند بلکہ تاخیر کن تا دیگران گویند و عیب و ہنر

بر سخن بدانی پس انچہ تو دانی اگر بہتر باشد عرض کن و الا خاموش بنشین۔ مثنوی

مکن خفت اندر جواب سخن نگردد خطا و صواب سخن

اگر نقد تو بے غش آید بیار کز او نقد افزودہ گردد عیار

و گرنہ در اظہار عیبت مکوش مراں را بستر خموشی پیش

یا ز دہم باید کہ تا سلطان چیزے نپرسد ابتدا سخن نکند و چون پرسد جواب بقدر کفایت

گوید و خاموش کند مگر وقتے کہ پادشاہ میل داشته باشد آنکہ سخن بیشتر و دراز تر گوید۔ و از دہم

آنکہ اگر سلطان او را بر چیزے وقوف نہ بد مطلقاً تفحص آن نہ کند و در پے دانستن آن نزود

چہ اگر او را قابلیت و محرمیت آن بودے با و گفتند پس مبالغہ در وقوف بر آن متضمن غضب

قطعه

سلطان است

باتوسترے گرنمی گویند از نامحر بیت
 سرکه نامحرم بود باستر سلطاننش چه کار
 چوں کسے را در درون خانه فتن را هست
 با تملق نمودن پیش در باننش چه کار
 سیزدهم باید که در پیج تحفه و هدیه و عطیه که نامزد وے شود استغنا نماید از پادشاه اگر چه محقر
 باشد زیرا که اندک سلطان بسیار است و استغنا نشانه خوار داشتن عنایت پادشاه است و
 و پیچ عاقل این نه کند که فیض از سایه الهی متوجه او گردد و از خود رد کند بیت

هر چه از پیش شه آید خوش بود اندک و بسیار اود لکش بود
 چهاردهم از طریق امانت قدم بیرون نهند که امانت صفتی است که مردم خوار را عزیز گردانند
 و خیانت خصلتی است که مردم عزیز را خوار سازد یکی از خلفا فرموده که من مردم امین را دوست
 می دارم هر خید سفله باشد و با کس که خائن باشد دشمنی دارم اگر چه بزرگ و عالی باشد زیرا که
 امانت علامت ایمان است و در حدیث آمده که ایمان ندارد در سه که امانت ندارد و حضرت
 حق سبحانه و تعالی خائن را از محبت خود بی بهره ساخته اِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ خَوَّانٍ كَفُورٍ
 پانزدهم بدانچه از پادشاه بوس رسد قانع و راضی باشد و زیاده طلبی نکند و حرص ننماید که البته
 حرام لازم حرص است

مثنوی

حرص و حرام قرین یکدیگر است حرص از جمله عیبها بتر است
 مردم از وصف حرص خوار شوند و ز قناعت بزرگوار شوند
 شانزدهم در حضور و غیبت سلطان بر ذکر محامد و نشر مکارم او مداومت نماید و اگر از
 کس کلام بشنود که مشتمل بر ترک ادب باشد به نسبت پادشاه او را بر آن ملامت و نصیحت کند و
 اگر منزه نشود سخت گوید و جفا کند و اگر بدین نیز قنایت نکند و پند نه پذیرد ترک مجالست و خلایط
 و مصاحبت وے گیرد و با او پیچ و پیچ سخن گوید و بقیه تمام کاریکه بد و مفوض است بر آن مداومت

نماید و از جهت که متکفل آنست غافل نشود و جهد کند که پیوسته حاضر باشد یا هرگاه که سلطان او را طلبید فی الحال بخدمت او رسد و از مواضبط بر حضور و از ملازمت دائمی که مؤیدی بمالالت باشد اصرار نکند و نیز در هم اعتماد بر محبت و رضائے سلطان نکند و به بسیاری خدمت خود نیز با اثنی نبود چه عز و جاه خدمت را فراموش می گرداند دیگر آنکه با سلطان اظهار نکند که مرا نزدیک تو حقست یا سابقه خدمت دارم بلکه بتجدید ملازمت و تاکید دعا گوئی و لواحق فرماں برداری سوابق حقوقی را نزدیک و نه نازده دارد و بر وجهی که آخر آن اول را اختیار کند چه سلاطین حق را که آخرش از اول منقطع بود فراموش کنند و از خدمت کسی منت و ادعای باشد چه ایشان خود را سزاوار خدمت می شناسد و نوزدهم محل عرض حاجات نگذارد که عرض کردن بر ملوک حکم نماز دارد و چون نماز در وقت ادا کرده شود بقبول افتد عرض حاجت نیز چون در محل افتد روا نشود - بیت

حرامش بود نعمت پادشاه که هنگام فرصت ندارد نگاه
 و باید که چندان حاجت عرض نکند که اثر ملال بر جبین سلطان پیدا شود و بیستم اگر او را سلطان عزیز دارد باید که راجع به نزدیک او مقرر بنده خدمت قدیمی دارد تقدیم بخوبی و خود را از ایشان در پیش نیفلند که از این صورت بر سفاقت و خفت و کم خردی و سه استدلال توان کرد چه شاید که پادشاه را بآن کس که بر تقدیم بخوبی است و الفت باشد یا خدمت بشتر کرده باشد که سلطان حق آن را ضائع نگرداند چون آنکس بذبح طالب تقدیم بر خیزد پادشاه جانب و بی گیرد و او را مغلوب سازد و دافعان و خجالت بماند و قطعی بر آن کس که او خاص سلطان بود تقدیم محوی گر چه باشی عزیز
 اگر چه ترا عزتست شد پدید زاعز از او هم بر اندیش نیز
 بست و کم باید که از هم سلطان در نجد و غلظت در شتی ایشان را بد بکوی و خوشی
 قبول کند چه گفته اند عزت پادشاهی و سطوت فرماں دهی زباں را کشاده گرداند با عرض مراد

بے سببے پس بریں تقدیر با ایشان مواسا باید کرد و اگر ادروئے نازے که لازم سلطنت
ست کسی را دشنام دهند یا بد عا پر دازد مصیعت تاویل و کرم هر چند جفاییدم۔ بستی و
دوم آنکه اگر در معرض سخط و غضب و عتاب سلطان افتد البته با هیچ آفریده شکایت نه کند
و عداوت و حق در دل خود راه نه دهد و وجه گناه را با خود گرداند۔ فرست

هر جفا کند شکایت نه کنیم گوئیم که جرم از طرف ماست هنوز
و بعد از آن اجتناب کند و لطف نماید تا سببے که بدان ازاله نشتم توان کرد و تیا سازد۔ بستی
و سوم اگر سلطان بر یکے شتم گیرد یا نزد دوسے متهم شود یا بد که از آن کس تجنب نماید و با تهمت نه
اختلاط نکند و با ایشان در یک مجلس مجاست نه نماید و ایشان را نشانه گوید و تمهید عذرخواهی
نه کند تا وقتی که غضب سلطانی به نسبت ایشان ساکن گردد و امید عاطفت و مرحمت و
هربانی پدید آید آن گاه روجه لطیف اغتذار یا بد نمودن رضائے ایشان حاصل آید بستی
و چهارم آن که در پے رضائے سلطان رود و چنان سازد که خوشنودی او حاصل کند و آن بجا
چیز بیست یکے آنکه هر چه پادشاه گوید تصدیق کند هر چه که مخالف دین و شرع بود دوم
رائے و تدبیر او را بستاند سوم محامد و مناقب او را ظاهر گرداند چهارم مساوی و متعادل او را
بیوشد بستی پنجم کتمان اسرار است و این عمده همه شرطها و اصل همه ادبها باشد باید که در
پوشیدن را زبائے سلطان مبالغه بجای آورد و طریق احتیاط درین باب آنست که اقوال
ظاهر پادشاه را که همه ملازماں بر آن مطلع اند بقدر توانائی پوشیده دارد تا بر صف کتمان ملکه پدید
آید آن گاه سر پوشیدن بر و آساں شود چوں سلطان بر حال این کس اطلاع یابد اگر سرے
فاش گردد تهمت بر و نیفتد چه سر مکتوم بے آنکه کسی فاش کند از احوال ظاهر بفرست معلوم متیوان
کرد و از استدلالات نیز مفهوم می شود در اثناے این حال کسی که در آن سر محل اعتماد بوده اند هم
متهم می شوند و گمانهای بد بد ایشان می برند پس چوں که بدین صفت مشهور شد که محرم اسرار
ست و هیچ سرے از ترشح نمی کند ازین گمانها دور می باشد اگر عیاذ الله اسکے کسی ضعیف

بود و تحمل گمان سرنمی تواند کرد و سر او در معرض تلف است - بیت
 چنین گفت آل حکیم مصلحت کوش که گریس بایدت سرافروزش
 آورده اند که پادشاه بزرگوار از حکمی عالی مقدار و صیقل طلبید حکیم فرمود ای ملک همه صیقلها
 دریں دو کلمه شریف مندرج است که الشَّعْطِیْمُ لَا مَرَّ لَهُ وَالشَّفَقَةُ عَلَی الْخَلْقِ اِنَّ اللَّهَ فَرَّانِ خَدَای
 را بزرگدار و شفقت با خلق خدا فرو گذارد یریں باب گفته اند - رباعی
 اے تازہ جواں بشنوا زیں سیر کهن یک نکته کہ است بیگماں اصل سخن
 با حق بادب باش و عبادت نمی درند با خلق برفق باش و نیکی می کن
 پادشاه فرمود در سیاست سخن بجوی گفت در تن مردم سعی کن کہ خرابی بدن انسان
 آساں کارے نیست مگر در کشتن سہ کس کہ ہمہ دانیایں ترا معذور خواهند داشت یکے جابرے
 کہ خرابی ملک تو جوید - دوم عالمے کہ مال تو در دستوم خائے کہ سیر تو آشکارا کند - و در حکایات
 آمدہ کہ نوشیروان را گفتند کہ فلاں کس سیر تو آشکارا میکند فرمود کہ در او خاک پنہاں کیند آن را پنہاں کند
 ہر کہ سازد سیر سلطان آشکارا قطعاً زیر خاک تیرہ پنہاں بہتر است
 سیر نگہداری سرت ماند بجای زانکہ حفظ سیر نگہبان سرت
 آورده اند کہ پادشاهے یایکے از ملازمان خود گفت کہ سیرے باتومی گویم باید کہ با کسے
 نگوئی - گفت گویم گفت از برادر خود اندیشہ ناکم و پیش از آن کہ از او قصدے ظاہر گردد
 در صد دفع او می باشم باید کہ پیوستہ تو مرا محافظت کنی و از برادر من ہر چہ دریابی خبر بمن رسانی
 اس کس قبول کرد و فرصتے طلبیدہ آن حال را با برادر او گفت و آن برادر از وسعے منت دار
 شد و گفت حقے بر من ثابت کردی کہ مرا خبر دار ساختی او نیز خود را محافظت می کرد و فضا را
 برادرش وفات کرد و سلطنت بدو رسیدنی الحال کہ بر تخت نشست نوکر برادر را طلبید و حکم
 کرد کہ سرش بردارند گفت اے ملک گناہ من چیست گفت آکے سیر برادرم آشکارا کردی و

یا وجود آں ہمہ انعام کہ در حق تو فرمودہ و ترا محرم اسرار خود ساخته تو ستر از نگاہ دشمنی مرا بر تو پیش
 اعتماد نہ نمایند پس اورا بقتل رسانید بسبب آنکہ راز نموشید در ورطہ ہلاک افتاد۔ فرد
 یہ پیر میکدہ گفت کہ چیت راہ نجات بخو است جام مے و گفت باز پوشید
 اما در رعایت جانب خود سخت شرط مرعی باید داشت اول از جانبیکہ چیزے نباید ستند
 نستاند و بجائے کہ نباید داد چیزے نہ بد نہ تانہ در دنیا بد نام و بے مقدار باشد و نہ در آخرت رسوا
 و شرمسار دوم تا تواند دفع بدی کند از ہمہ کس و نیکی رساند ہمہ سوّم بلند تہمت باشد کہ
 اعتبار سر کس بقدر تہمت اوست۔ ع باشد بقدر تہمت تو اعتبار تو و سر کہ بصفت علوت تہمت است
 است ہر آئینہ نفس نفیس خود بطمع مال و منال دنیا کہ بغایت خسیس ست خوار گرداند و بانک
 فائدہ و جاہے و یا مالے عرض شریف خود را بر باد داند کہ مال و جاہ نامزد و او در مقام تہمت و خوار
 بماند چہارم آنکہ نہ بر خود سخت گیر نہ بر خلق۔ امام حجۃ الاسلام رحمۃ اللہ تعالیٰ فرمود کہ عجب بند سختی
 باشد کہ برائے رضاے مخلوق خود را ختم خالق گرفتار گرداند و بہت فراغت سلطان چندیں
 مظلمہ برگردن خود گیرد و نفس عزیز خود را ہمہ آتش و وزخ سازد و بخود نیرواز د قطع
 از برائے رضاے خلق مکن خویش را ستحق خشم خدا
 حیف کہ بہر راحت دگراں تو در افتادہ برنج و عنّا
 پنجم قدر اختیار بداند و قیمت اقتدار بشناسد و چہاں سازد کہ پیش از صدات زلزل
 فوات و قبل از هجوم جنود ہادیم اللہات۔ بیت
 زان پیشتر کہ مرگ بنا کہ فرار سید خورشید عمر بر سر کو پہ فنا رسد
 ذکر جمیل و اثر خوب از ویادگار یاند ششم باختیار و جاہ خود مخور نہ گرد و تکیہ بر عزت اترم
 نکند کہ دہر قدر و سپہر ناسازگار بجا جوئی و تند خوئی معروف ست اندک زمانے را عبد نامہ
 دولت کطبی السجیل بلکتب در نور دیدہ می شود و ہم ناامیدی بر حقہ بختاری کامگاری نشیند

راہ ڈھلے والی لذتوں کی یعنی موت ۱۲ کہ مثل پیٹے بھل واسطے فرشتوں کے ۱۳

مشو مغرور بال وجاہ دنیا (منوی) کہ دنیا یاد دارد چون تو بسیار
 دادم بگزری و داگذازی بدشمن ہرچہ داری و اسپاری
 ہنقم بدان مقدار کہ ممکن ست بامردم نیکوئی کند کہ فائدہ تقرب ملوک و اختیار بر
 در گاہ سلاطین آنست کہ فوائد احسان بعام و خاص رساند و خرد و بزرگ را از فائدہ جہ
 خود نوالہ فیض چشانند و یقین باید دانست کہ ہر کہ نیکی می کند یکے از اکابر دین فرمودہ کہ
 من در ہمہ عمر خود با کسی نیکی نہ کردم طرازے پر سید کہ علی الدوام فیض احسان و انعام شما
 عام ست و بیشتر اہل این شہر مشمول نعم و محظوظ کرم شما اند معنی اینکه می فرماید کہ من با
 هیچکس نیکی نہ کردہ ام روشن سازید فرمود کہ راست گفتم حق سبحانہ و تعالیٰ در کلام معجز
 نظام خود بریں وجہ گفتہ کہ اِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لِنَفْسِكُمْ اِذَا لَمْ يَنْصُرْكُمُ اللّٰهُ فَاَنْتُمْ خٰسِرُونَ
 یا شید بانفسہائے خود پس چون خاصیت احسان راجع بانفس من ست پس نیکوئی با
 خود کردہ ہاشم در جانب بدی نیز بچنین ست کہ اِنْ اَسَآءْتُمْ فَلَهَا و اگر بدی کنید ہم
 بانفسہائے خود کنید چہ عقوبت آن ہم بشما بازی گردد۔ منوی

نیکوئی کن چو آنہوں می دہ دست بدی بگذار اگرچہ قدرتت ست
 کہ نیکوئی نیکوئی آوردیش و اگر بدی کنی بد آیت پیش

اما رعایت طرف رعیت باید دانست کہ غرض اصلی از جہاد و دولت نہ استرضائے
 پادشاہ متعلقان اوست بلکہ مقصد قضی رعایت عباد و عمارت بلاد ست پس بجانب رعایا مری
 داشتن اہم ہمتا باشد و آل رعایت بدو شرط تواند بود اول آنکہ در محافظت حال
 ایشان غایت استہام بجای آورد و بامداد و اسعاد چنان سازد کہ از کار خود نماند و از
 جائے خود جہانہ شوند دوم شر ظلمہ را از ایشان منہ دفع سازد کہ بزرگاں گفتہ اند کہ رعیت
 بر مثال گوسفند ست و اہل اختیار بر مثال شبان و پادشاہ مالک گوسفند بچنان کہ

لے اگر نیکی کی تو نے تو نیکی کی اپنے لئے ۱۲ کہ اگر بدی کی تم نے تو اپنے لئے ۱۳ چارہ پایہ غیر در زندہ ۱۴۔

مالک اغنام را ایشان سپرد تا از دود و دام زیاں کا رنگاہ دارد و در چراگاہ خوش ایشان
را فریب کند و نتائج ثمرہ آں حاصل آورد و بچنین ارکان دولت باید کہ رعایا را از چیز ہائے ضرر
کنندہ و گرگان ستمکار نگاہ دارند و آنچه صلاح دین و دنیا ئے ایشان در آن باشد بر آن
دارند و از منافع و مکاسب ایشان خبر بے بیاد شاہ رسانند نہ آنکہ از حال ایشان غافل
شوند تا ظلمہ ہر چہ خواهند بر ایشان کنند۔ مثنوی

توئی را غی ایندم غنیمت شمار غنم را از گریب ستم بازدار
نیاید بنزدیک وانا پسند شباں خفتہ و گرگ در گوسفند

و چون کلمہ خیر از ادب اجمالی ارکان دولت گفتہ شدہ دوسہ نکتہ از ادب امر او زرا
و اہل قلم و نداء مذکور می شود۔ و اما امر ارباب باید کہ دوازده قاعدہ نگاہ دارند اول فرمانبرداری حق سبحا
و تعالی و بدان قدر کہ خواہد کہ خلق خدمت دے کند بخواند کہ خدمت خدای کم از آن کند بس
رشت باشد کہ استحقاق مخدومی خود با خلق بیش از آن خواہد کہ استحقاق مخدومی حق با خود و نحو ذلک

گر جانب حق نگاہمداری (بیت) حق نیز ترانگاہمدارد
دوم حفظ حقوق نعمت است باید کہ حق ولی نعمت خود فرو نگذارد و طریق خلاف پیش
نیگیرد نہ کہ کفران نعمت نتیجہ اے بد دارد و از جملة آں کہ بیچ کس را از بلوک برایشان اعتماد نہا
و در نظر ہمہ کس بے اعتبار باشد و بیچ ناسپاس کا فر نعمت برادر سیرہ و بجاقبت نیکیست
و خدا لان گرفتار شدہ۔ مثنوی

حق نعمت نگاہ باید داشت حرمت پادشاہ باید داشت

ہر کہ روتا بد از ولی نعمت بخت از و روی تابد و دولت

و گفتہ اند کہ علامت مردی آنست کہ اگر از ولی نعمت مکروہے و مضرتی رسد آں را

در مقابلہ فائدہ و منفعتی کہ از و گرفتہ نمود و ناچیز گرداند تا شکر نعمت بجای آورده باشد۔

نخواہم از سیر کویت بصد چندی جفا رفتن شعر نشاید شیر مرداں را بہر زخمی زجا رفتن

آورد و اندک خواجہ غلامے داشت کافی و خورد و سدر و روزے آن مرد با آن غلام بی باغی رفت و در آن نائے تماشاے یاغ پیالیزے رسید و خیارے باز کرده بدست غلام داد کہ بخور غلام پوست باز کرده بر غبت تمام تناول می نمود چنانچہ خواجہ ہوس کرد و مقدارے از آن طلبید تا بخور و نہیں کہ بہر حشید بغایت تلخ بود گفت اے غلام خیارے بدیں تلخی چگونہ بہ نشاط می خوری، گفت ای خواجہ این خیار تو بمن دادی و از دست تو بسیار چرب و شیریں خوردہ ام شرم داشتم کہ بیک لقمہ تلخ روی زرش کنم۔

فرد

از دست تو صدر شربت شیریں بخشیدم یک شربت تلخ از بہر حشیم پاک نباشد
خواجہ را خوش آمد و گفت چون شکر نعمت من ادا کردی ترا در بندگی نگہ دارم آزادش کرد و انعام بشمار فرمود و ستوم از آداب امراء آن ست کہ جہد نمایند کہ از جاہ تحصیل مال کنند نہ از شاہ یعنی چون قدرت داند بخود سعی نمایند و مال بدست آرند و مال بادشاہ طمع نکنند کہ مال محبوب ہر کس ست و ہر یکہ طمع در محبوب کسے کند در معرض عداوت افتد و حکماء گفتہ اند از سلاطین اسباب منافع باید طلبید نہ نفس منافع مثلاً عملے طلب کند کہ موجب حصول اموال باشد تا ہم از سوال فارغ باشد و ہم بمنفعت رسد چہ نفع بملوک باید جست نہ از ملوک چہاں باید کہ غرض و دگر از ہمہ اسباب مالی و جہای زینت پادشاہ و آراستگی سپاہ و بارگاہ باشند نہ تحمل نفس خود چہاں نوع یاد ب نزدیک ترست و بحق شناسی لائق تر بلکہ استیفائے آن اسباب دریں صورت متصور پیچہم حذر کنند از تشبہ نمودن بپادشاہ در چیزیکہ انہاں مستقر و باشند از منازل و ملابس و مآکل و مشارب و مرکب یا چیزے کہ لائق ملوک بود و بس چہاں معنی محمول بر ترک ادب باشند و بیکن کہ آن چیز در معرض ذہاب بود و او بسبب آن در ورطہ ہلاک افتد و ششم باید کہ ہر کارے کہ از سلطان صادر شود کہ نہ مخالف شرع بود و او را مدح گوید و آن کار را بخوبی ستائش کنند۔ اگر نہ روز را گوید شب ست این (بیت) ببايد گفت اینک ماہ و پرویں و ہمہ عقلاء را معلوم است کہ بیچ کار نبود در دنیا کہ آن را دو وجہ نباشد یکے جمیل و یکے

قبیح پس و جبریل هر کار طلب کند و آن حواله بپادشاه نماید و اگر آن کار مصلحت نباشد بعد از آن بتدبیرات حکیمانه خاطر نشان کند. منتهی اگر سلطان رائے زند که مخالف نفس او باشد یا سخنی گوید که مکر و طبع او بود با او موافقت باید کرد و تذلل باید نمود و به تحقیق باید دانست که و سلطان است و این کس چاکر پس چاکر باید که متابعت سلطان کند نه آن که از وی مساعدت و مطاعت خود طلبد. منتهی باید که بجای و تقرب خود مغرور نگردد و با عزت و اکرام پادشاه قدم از حد خود فراتر نهد و در آداب این المقتضی مذکور است که اگر سلطان ترابر در گرتو او را خداوندان و اگر نام فرزندی بر تو نهد تو خود را خادم شناس هر چند او در تعظیم تو افزاید تو در خدنگاری تو واضح افزای شاه اگر لطف بے عدد و راند (بیت) بنده باید که قدر خود داند و بیاید دانست که اگر از امیرے که در غایت اختیار و نهایت اقتدار باشد صورتی در وجود آید که تشبیه باشد بفرمان گذاری سلطان و سیاست و البته کرده طبع اشرف پادشاه خواهد بود اگر چه ظاهر نکند در خاطر نگاه خواهد داشت - بیت

مکن در ملک سلطان هر چه خواهی که شرکت بر نمایی پادشاهی
آورده اند که برادر سلطان محمود غازي غلامی را از بندگان حرم خرید که از وی گناهی عظیم در وجود آمده بفرز تا فرزند کشیدند در پیش و وی و جوب زدند غلام بظلم پیش سلطان آمد سلطان در حال امر کرد تا طبل و نقاره و کوس و علم و اسپان نوبت و تمامی اسباب سلطنت را بدرخانه برادرش بردند برادرش چون آن حال مشاهده نمود از غایت خوف و اضطراب بے توقف بدرگاه سلطان آمد و سر نیاز بر زمین خضوع نهاد و گفت از بنده چه گناه صادر شد و کدام جریمه واقع گشته که موجب آن باشد که اسباب سلطنت بدرخانه بنده فرستند. سلطان فرمود که اگر سلطنت حق من است تو با فرزند کشیدن و جوب زدن غلامان چه کار داری یا ایست که آن حالت بعرض من رسیدی تا تفحص کرده و نگذاشته که از مالک بر مملوک چپه رود و نه از مملوک بر مالک و حق سبحانه و تعالی که بندگان من سپرده جواب آن

مراباید گفت نه ترا بعد از آن بشفاعت بسیار گناه برادر عفو فرمود. مثنوی
سیاست نشاید ز کار آگاهان که آن خاص باشد بشا همنشان
دلیری کن بر در شهر یار همت شایان بدیشان گذار
نهم چون امور سپاهیان مفوض بامراءست باید که امیر سلطان را بر آن وارد و که سوخته
لشکر او آراسته باشد و بر آئے حرب همیا و آماده گشته چه عالم محل حوادث است کس نداند
که حادثه در چه وقت زاید و فتنه از کدام طرف آید اگر سلطان مجمع مال مشغول گردد و حال
جمع نکند بوقت ضرورت فروماند چه جمع رجال بهال میسر گردد و اطراف ممالک بر حال متحر شود
لَا مَلِكَ إِلَّا بِالرَّجَالِ وَلَا رَجَالَ إِلَّا بِالْمَالِ - بیت

بشکر شود ملک عالم متحر بهال ست ترتیب لشکر میسر
آورده اند که یکی از سلاطین یا امیر از امر آئے خود مشاورت کرد که من در قفصه مال و
لشکر متحرم اگر مال جمع کنم لشکر متفرق شود و اگر لشکر ترتیب کنم مال در دست نمایم امیر گفت
مال جمع کن سلطان گفت لشکر بریشان شوند گفت اگر رجال بردند و قتی که بدیشان محتاج
شوی مال برایشان عرض کن تا باز آینه گفت بریں صورت پیچ و لیل واری گفت آئے دریں
خانه خالی هیچ کس نیست بفرمای تاظر فی غسل بیارند چون عیال حاضر شد کس بسیار جمع
آمدند گفت اینک نمونه از آنچه می گفتم ظاهر شد سلطان را خوش آمد و تحسین کرد و این سخن با
امیر دیگر در میان آورد گفت لشکر ترتیب کن و ایشان را از خود مرال زیرا که شاید در وقتیکه
خواهی جمع شوند یا نشوند گفت بریں معنی پیچ و لیل واری گفت دارم و امشب بعرض رسانم
چون شب در آمد بفرمود تاظر فی غسل آوردند یک کس پیدان شد گفت که با که از کس متفرق
شدند و در تارکی نفرت افتادند هر چند مال برایشان عرضه دهند پیرامون آن کس نگردند و من
دریں باب حکایتی یاد دارم - ملک فرمود که باز گوی امیر گفت سلطانے در مصر بوده که در
جمع مال می کوشید و بخور حال لشکر یا بنی رسید هر گاه که بدست می آورد در صندوقهای آنها

و بجای قنط می کرد۔ قضا را امیر شام لشکر جمع می نمود تا بداعیه عرب او متوجه مصر شود این
 خبر بمصر رسید یکے از ارکان دولت سلطان مصر باوے گفت که امیر شام لشکر جمع می کند تا
 بحرب تو آید مال می دهد و لشکر می سازد و مردان تو و لشکر تو کجاست یا دشا اشارت به
 صندوقها کرد و گفت مردان من در میانها اند و لشکر من در صندوقها هر گاه خواهم بیرون آیند
 در آنجاے ایس حال امیر شام ناخفته کرد و بر و غالب آمد صندوقها در تصرف آورد و گفت
 اگر او بدین مال مردان کاری و مبارزان کاری جمع کردے این تفرقه بروز رسیدے
 مال دہی مرد بدست آیدت دیت، ورنہ دہی زود شکست آیدت
 و ہم برک صلاح ملک پیوستہ باید کہ منہیاں و جاسوساں برگارند تا از جوانب اطراف
 خبر باوے آرند و از ہر گوشہ کہ فتنہ برزند در تدارک آن کوشش نمایند
 آورده اند کہ صاحب ابن عباد ملازم فخر الدولہ دلیمی بود و اکثر اوقات در شیراز نشستند
 اتفاق افتاد کہ سہ روز پیش وے رفت صبح چہارم کہ بلازمت رسید فخر الدولہ پرسید
 سبب تخلص سہ روز چہ بود صاحب گفت کہ پریر و زہنی ما از طرف مملکت خطا آمد و
 تقریر کرد کہ خان خطا بوقت آنکہ بفراش خانہ خود می رفت بایکے از ارکان دولت خود بنشاند
 سخن گفت سہ روز است کہ در آن فکر مانده بودم کہ چہ گفتہ باشد و تفحص لشکر می کردم و در دفع
 تعرض او چارہای ساختم تا امروز صبح قاصدے دیگر رسید کہ او تہیہ لشکرے می کرد و
 یکے از اطراف مملکت خود می فرستاد و خاطر جمع کردم و بلازمت آمدم امراء و وزرا را نظر بہ
 تفحص احوال سلاطین تا این غایت بودہ باوجود اینکہ خطا کجا و شیراز کجا و قبل ازین در باب
 منہیاں و ارباب اخبار و اعلام دوسہ کلمہ گذشتہ قطعے

چو ضبط ملک مفوض بہتست چہرہای
 کہ از جوانب و اطراف با خبر باشی
 بہ تیغ قہر سہر فتنہ جوی برداری
 بدفع تیر بلا خلق را سیر باشی
 باز دہم باید کہ وسیلہ آن شود کہ فقیراں را بہ سلطان رساند و واسطہ آن گردد کہ مظلوماں و داناں

را پیش پادشاہ در آرد تا در دل خود پیش طیب دار الشفا سے عدالت تقریر کردہ شربت شفا سے
مراد نوش کنند و ہمیں ہے کہ رعایا از خوف او بخدمت سلطان نتوانند رسیدہ بر مثال آنست کہ
جوئے آب صافی باشد و نمک در آن آجائے گرفتہ و لب نکال بدل آب محتاج باشند و از ہیبت او
گرد آن نتوانند گشت۔
قطرہ

چو داری اختیارے آں چناں کن کہ در ویشاں ز تو آسودہ گردند
مباش آں نوع کہ از دست جفایت بزیر پایے غم فرسودہ گردند
دوازدهم باز پر دستاں چناں زندگانی کند کہ خواہد کہ زبردستاں با تو چناں معاش کنند و در حدیث
صحیح آمدہ است کہ من لا یخفہ لا یخفہ و ہر کہ تم کند برو رحمت نکند یعنی کسیکہ بر خلق نہ بخشاید برو نہ بخشايند
و در خبر آمدہ بخشاید بر کسیکہ از شما فرو ترست تا رحم کند بر شما کسیکہ از شما بر ترست شنوی
غم زبردستاں بخور ز نہار ترس از زبردستی روزگار
سلوک آں چناں کن بخلق جہاں کہ خواہی کہ با تو کنند آں چناں

اما آداب زرا و زیادہ از ہمہ ارکان دولت باید زیراکہ هیچ کارے بر درگاہ سلاطین از وزارت
صعب تر نیست چہ بروئے حسد بسیاری برند و حدودان او بیشتر از زمان پادشاہ اند خصوصاً
جمعے کہ در مناصب داخل با او مسام و مشارک باشند لا جرم پیوستہ طمع در منصب او می بندند
و داعیہائے مکر و حیلہ باز کشیدہ متصدانند کہ او را در دایے افکنند کہ روئے خلاصی نہ بیند و برین تقدیر
اورا پنج تدبیرے بہ از راستی و کم طمع نیست باید کہ دقیقہ در باب آداب و شرط وزارت و فرنگدار و نا
انگشت مسرور و نهند و بزرگاں گفتہ اند کہ چوں کہ ہم خود ایساکی گذرد عینیاں را در و مجال خل نمازد (فردا)
کر اسد کہ کند عیب دامن پاکت کہ ہنجو قطرہ کہ بر برگ گل چکد پاکی

ابو زہر چہ را رسیدند کہ لائق وزارت کیست گفت آنکہ او را چہار وسہ دودیکے باشد گفتند
بتفصیل بیان کن گفت یکے از چہار ہشیاری کہ سر انجام کار ما بداند و ہم بیاری کہ نمود را پیش از
وقت در نہالک نیند از دسوم دلیری در ساختن کار ہائے بزرگ چہارم جواں موی آناں

سہ یکے آنت کہ چوں از خدمت کاران خدمت نیکو بیند زود در مکافات آں اوراد نوازی نماید و دوم بھی
کہ از فرمان او سرکشند یا بشد سوئم حوادث روزگار را آمادہ باشد و آں دو یکے آنت کہ جانب بادشاہ را
رعایت کند و دیگر از جانب رعیت غافل نگردد و یکے آنت کہ در بیج کار از حق سبحانه و تعالی فراموش نکند
و در حدیث آمدہ کہ چوں خدائی تعالیٰ بامیرے یعنی یکے کہ صاحب امر و خداوند فرمان باشد نیکوئی نماید اورا
وزیرے راست کار و درست گفتار بدینا اگر نکتہ از قواعد معدلت فراموش کند آں وزیر یا دش بدید و اگر یا دش
بود وزیر اورا مدد گاری نماید و اگر حق سبحانه و تعالیٰ بدیاں امیر غیری نماید اورا وزیرے بدید و اگر مردم آزار بدید
کہ اگر ذائق عدل فراموش یا یا دش ندید و اگر بر یا دش بود اورا بران اعانت و امداد نہ کند پس وزیر یکے
بصفت راستی و پاکی موصوف ست مدد گار سلطان باشد در تمہیدار کان عدل و احسان شنوی

چراغ افروز ملک اند آں وزیراں کہ رحم آرند بر حال فقیراں

وزیراں را جہ خود در ظلم داند ازو کے نام سلطان زندہ ماند

واز شرط کلی وزارت و آداب آں نوزدہ نکتہ آوردہ می شود و اول رعایت جانب حق و

ایں صورت بر ہمہ چیز ہا مقدم ست زیرا کہ چوں کہ جانب حق نگاہ دارد ہر آئینہ طاعت احوال خود خواهد
نمود و از ناشایست احترام و اجتناب خواهد فرمود و دوم مساوات نگاہ در میان شاہ و سپاہ و رعیت
و میل بیج جانب نکند تا جیفہ واقع نہ شود و ایں مشکل ترین کارے و نازک ترین عملے ست در وزارت
سوئم در کار یکے شروع می فرماید در عاقبت آں نیک نظر کند و از خاتمت آں مہم براندیشد تا آخر

پیشانی نہ کشد و پشت دست حسرت بدندان حیرت نگردد و شنوی

کارے کہ گرفتہ تو در پیش از عاقبتش نگو بر اندیش

گر مصلحت ست آں چنان کن ورنیست صلاح ترک آں کن

چہارم قاعدہ ہائے نیکو نہد و رسوم بد براندازد کہ در حدیث آمدہ ہر کہ سنتے حسنہ داند نیکو نہد
مراد است مزد آں و مزد ہر کہ عمل کند بدیاں و ہر کہ سنتے بد و بدعتے ناپسندیدہ نہد برو باشد و

زیر آں دگنہ ہر کہ عمل نماید بران

اے آں کہ بکارِ شاہ گشتی مشغول خواہی کہ ہمیشہ باشدت عز و قبول
 بر صفحہ روزگار سے بگزار کاں پیش خدا و خلق باشد مقبول
 چم کفایت خود ظاہر گرداند و امورِ کلیتہ کہ کفایت وزراء در تہمید مصالح دولتها پیش از
 آنست کہ تقریر پذیر باشد آوردہ اند کہ عضد الدولہ از ابوعلی خضری وزیر کہ یکے از آل بویہ بود
 برنجید نزد اور سولے فرستاد با شمشیر بر ہنہ گفت ایس را پیش او نہ رسول ہچنیاں گرد و ہچ گفت
 وزیر قلمے پیس وے انداخت و گفت جواب تو این ست و روی بکار عضد الدولہ آورد و ماہانہ
 و ارکان دولت را بروے بیرون آوردنا و را بگریفتند و بند کردند و تمام مملکت اورا با مالک شاہ خود
 را انضمام داد۔

بیت

ہم کلہ بر شاہان حکمت پڑوہ ز راہی وزیراں پذیرد شکوہ
 ششم اگر سلطان رائے اندیشد کہ مصلحت مالی و ملی در اں نبود باید کہ ہاں راضی نشود
 لیکن در مجمع آں پسند کند و بر سر جمع نکویش آں نماید و دانند کہ رائے ملوک مانند سیلے باشد کہ
 از سیر کوہ در آید و کسیکہ بیک دفع خواہد کہ آنرا از طرفے بطرفے گرداند در ورطہ ہلاک افتد اما اگر باؤل
 مساعد نماید و بمبارا و احتیاط یک جانب او خاک و خاشاک بلند گرداند بجانب دیگر جائے کہ خواہد
 تواند برد و ہمیری سیاق در صرف رای بادشاہ از چہ متضمن فسادے بود طرق تلطف و تدبیر بجای
 باید آورد نہ بر و ہما رو نہی بلکہ از روئے تصرع چہ وجہ مصلحتے کہ برخلاف رائے او باشد بد و باید نمود و
 اورا بروحامت عاقبت آں کا تنبیہ باید داد و تدریج در اوقات خلوات یا در امتثال محکامات خاطر
 نشان او باید ساخت و بطرف و حیل آں رائے از خاطر او بیرون باید برد۔ مثنوی

توانی بہ نرمی و کار آگہی کہ تغیر رای سلاطین دہی
 و گرازد رشتی بر آرمی نفس نیاید از اں رای خود باز پس
 پس آں بہ کہ اول مدارا کنی بفرصت رہ چارہ پیدا کنی
 ہنقم بمنصب و مرتبہ و تقرب ملوک و کماں اختیار مغرور گرد کہ مزاج سلاطین حکم بآتش

دار و اعظم در انشا ید یقین دانند کہ ہر عملے را عولے در عقب ست و ہر دوتے را نکتے مستلزم
 بزرگے را گفت حراسر اے برائے خود سازگی گفت مرادیں شہر دوسراست یکے سرے
 دیوان و فتنے کہ در عمل باشم، دو تم تک زنداں آں دم کہ معزول باشم۔ فرد
 چو باشد نازش و کاشش باقبائے وادبائے کہ تا ہم زنی دیدہ نایں بینی نہاں بینی
 ششم تا تو اند احسان کند پیش ازاں کہ فرصت آں فوت شود۔ ششمی
 ز اں پیش کہ دست ساقی دسر در شربت دولت افگند ز سر
 از سر بنہ ایں کلاہ و دستار جگر بکن و دلے بدست آر
 کیں سر ہم سارہ با کلاہ نیت دین رومی ہمیشہ مجموعہ نیت
 نہم در واکردن حاجات محروماں و امیدواراں سعی بلیغ نماید کہ کفایت ملازمت شاہان
 قضائے حاجت محتاجان ست

از حضرت امیر المؤمنین حسن رضی اللہ عنہ منقول ست کہ فرمود اگر حاجت مؤمن
 بر آرم دوست تو دارم ازاں کہ ہفتاد سال با اعتکاف نشینم و از دانیال پیغمبر علیہ السلام روایت
 کردہ اند کہ گفت چندیں سال دست در رکاب پادشاہی می زدم تا سوار شود و عرض من اں
 بود کہ حاجت مردم بر آوردہ گردانم بسیار از اولیا، حکماء و نظر بر میں معنی داشتہ اند و خدا
 سلاطین اختیار فرمودہ۔ و از شیخ کبیر قدس سرہ منقول ست کہ در یک روز مفتاد
 نوبت پیش عضد الدولہ رفتہ بہت کار مسلماناں و ساختہ نشد و بآخر روز عضد الدولہ گفت
 اے شیخ عجب مروت و کبودہ اینہم آمدی و کار تو ساختہ نگشت و مع ہذا باز منی آئی و ہنوز منتہی
 نشدی شیخ گفت اے ملک کار من ساختہ شد کہ نیت من رضاے خدا و بہ یقین می دانم
 کہ خدا از ین آمد و شد من خوشنود ست اما کار تو ساختہ نشد کہ در ہم مسلماناں اہتمام نہ کردی و نتاجا
 رانا امید ساختی و نہ نشستی کہ تا اہل دولت کار کسے نیازند کار ایشان ساختہ نگردد۔ فرد
 کار در دیش مستمند بر آں کہ ترانین کار را باشد
 عضد الدولہ متنبہ شد و بسیار گرست و کار ہائے شیخ را تمام بساخت۔ بیت

در ساختن کار کساں سعی نمایی کا تو شود ساختہ از لطف خدای
 دہم سلطان را برخیر دار و چنان کند کہ خیر و بہم کس برسد گویند وزیر اتابک از سال
 پادشاہ خیر بسیار کردے اتابک مستوفی را فرمود کہ دیگر اقطاع بہ کسے نہی کہ دستت
 بہرم روزے دیگر درویشے از وزیر چیزے خواست مستوفی را گفت کہ فلاں اشیاء اقطاع
 او بنویس مستوفی تائے می کرد۔ وزیر گفت چہ تامل می کنی از ان می ترسی کہ دستت بہر
 ازین نمی ترسی کہ من ترا بر آویزم خبر اتابک رسید وزیر را طلبید گفت مستوفی را چرا
 بر می آویختی گفت من می خواستم کہ طناب سراپردہ دولت ترا بچہ دوام استحکام دهم
 او نمی گذاشت نہ سزاوار بر آویختن باشد اتابک بگریست و مرتبہ وزیر را بلند کرد اندید و داد
 در توارخ مذکورست کہ سلطان ملک شاہ را گفتند کہ خواجہ نظام الملک ہر سال از
 خزائن صد ہزار دینار بعلما و صلحا و فقراء و زاویہ داراں و گوشہ نشیناں می دہد و شمار از ان
 بیچ نفع نیست و باں مبلغ لشکر جزا در ہم میتوان بست سلطان این سخن را بخواجہ باز
 گفت فرمود کہ بدان زر لشکر زور را ترتیب می توان کرد کہ ایشان دشمنان را بشمشیرے
 کہ طول آل یک زراع ست و نیزے کہ رفتن اوسی صد گز باشد از تو دفع کنند من از
 برائے تو بہاں زر لشکرے ترتیب می کنم کہ از اول شب تا صبح بر درگاہ حضرت الہ
 بقدم صدق ایستادہ اند و از برائے تو بہاں بدعا و دست بجا جت کشادہ و شمشیر
 بہمت بابر می رسانند و تیر آہ از بہت سپر سماں می گذرانند و لشکر تو و مادر پناہ ایشانم
 در گوی کہ درویش در پناہ کسے ست فرد کہ پادشاہ جہاں در پناہ درویش ست
 ملک شاہ بگریست و گفت شاہاش برائے من بیشتر ازین لشکر ترتیب فرمای یا ز دہم
 قدر روز عمل بداند و از ان فائدہ گیرد و کار سازی و دوست نوازی کو شد و از روائد
 بکسے رسانند و گر نہ و قینکہ آل عمل از دست رود جز حسرت و ندامت در دست نمازد بیت
 چوں توانستی نہ دانستی چہ شود چوں بدانستی توانستی نہ بود

آوردہ اند کہ بزرگے از عمل معزول شد و جزع می کرد گفتند روا باشد کہ چون تو عزیز
در عزل جزع کند گفت من از معزولی جزع می کنم چه یقین می دایم کہ عمل بے عزل نمی باشد
این جزع واضطراب برائے آنست کہ اگر با کسی نکوئی کرده ام می گریم کہ کاشکے نیکی زیادہ
کردی و اگر از من بہ نسبت کسی بدی صادر شدہ می اندیشم کہ کاشکے بدی نکردی۔ فرد
چوں عاقبت جزائے بد و نیکی می بیند اے کاش نیکی از ہمہ کس پیش کردی
دوازدهم از رجوع خلق و تردد مردم بہ تنگ نیاید و بوقت ملاقات با ایشان گرہ بر
پیشانی نرند و یقین داند کہ مردم ملازم اختیار نہ ہر جا کہ این صفت ظہور کند از ملازمت چارہ نیست
آوردہ اند کہ فضل بن سہیل در زبان وزارت خود یکے را گفت کہ از آمد و شد مردم بہ تنگ
آمدہ ام و از بسیاری گفت و شنود بآداب و ادخا ہاں ملول گشتہ گفت ای وزیر باش اعراض
از پس پشت خود برگیر و مسند وزارت در ہم پیچ در عہد من کہ دیگر ہایچکس ترا نرنجاند و در
پیچ ہم کسی نہ رجوع نہ نماید۔ قطعہ

پیش آں کس کہ اختیارش مست خلق بے اختیار می آیند
و گر آں اختیار رفت از دست بدر او چہ کار می آیند
سیزدهم دوستان خالص پیدا کند کہ از ہمہ نعمتہا احباب یک دل و یک جہت نیکوتر
باشند و گفتہ اند دوست مخلص بہ از گنج زر خالص۔ چہاردهم از عمال خائن و ظالم غافل
نہ شود و پیوستہ بہ تفحص و محسّس احوال ایشان اشتغال نماید و ظالمان آزارندہ را بر
مظلومان رعایا مسلط نہ گرداند و چون ستم و خیانت یکے از ایشان ظاہر شود او را بجقوبتے
کہ سزاوار آں باشد عبرت دیگران گرداند و در سیاست ظلمہ مطلقاً مسالہ نکند۔ پانزدهم از عمال
رشوت نگیرد زیرا کہ تا کسی رشوت از دیگرے نستاند نتواند کہ بدیگرے رشوت بدہد و چون
وزر رشوت و لطف شد احازت مست رشوت گرفتن آں کس از مردم رشوت دادن و

نیست۔ شاہزادہم اگر بیکید جاسدے و مکر مفسدے یا غمز و سعایت معاندے و قوف یا بد
 چناں ظاہر کند کہ اور ابدل پہنچ باک نیست و نزد سلطان خشم و کینہ از ایشان ظاہر نکند
 کہ مؤکد سخن ایشان گردد و اگر در مقام سوال و جواب و مناظرہ و جدال افتد جواب از
 روئے حلم و وقار گوید خفت و سکساری نہ کند کہ غلبہ ہمیشہ در جانب حلم می باشد۔ مقدم خود
 را بسطای چناں نماید کہ باندک کلمہ و کمتر اشارتے کہ شاہ فرماید تمامی اموال و مملکت
 خود را بذل خواہد کرد زیرا کہ چنین مال او از طبع پادشاہ امین شود چہ آں را از خود دادند و
 در تصرف خود شناسد۔ ہیز دہم کسے را کہ عمل می دہد باید کہ از روئے تأمل و فکر بسیار
 باشد و تا بار بار نیاز مودہ باشد بروے اعتماد نکند تا در آخر کار مشغول و مشرسانہ گردد۔ ششمی
 بعقلش باید نخست آزمود بقدر سہز یا میگاہش فروزد
 با بام تا بر نیاید بے نشاید رسیدن بغور کسے
 نوز دہم بکاریکہ رفتن در و آسان باشد و بیرون آمدن دشوار شروع نماید کہ بزرگان گفتہ اند۔
 تو بہ ہستے کہ در آئی نخست بیت (بیت) رخنہ بیرون شدنش کن دست
 اما از باب قلم یکے دبیرانند و تعلق بسطایان دارند و دیوان انشا تعلق بدیشان
 می دارد و ایشان می باید کہ امین باشند و محمّد و کافی و خوش طبع و تیز دہن و اصطلاحات
 باخیر از حکیم ارسطو پرسیدند کہ حاجب پادشاہ بہتر یا کاتب او حکم فرمود کہ حاجب جز و دست
 و کاتب کلی او را گرد بپر لطیف افتد کفایتہائے نیکو توان کرد۔
 آورده اند کہ پادشاہ ایران عادتے داشت کہ در حربا فوجے از خیال لشکر راجا ہما
 سیاہ پوشا بندے چوں جنگ سخت شدے بفرمودے تا سیاہ دراں پیش رفتے
 و آں جنگ را بسر بردے و قتی اتفاق افتاد کہ پادشاہ توران کہ سچا ہزار مرد داشت
 مصاف کشیدہ چوں ہر دو لشکر در مقابلہ یک دیگر ایستادند شاہ ایران با بعضے خواص
 از اہل مصاف خود بر بلند می ایستادہ بود چوں استعدا و خصم و کثرت لشکر او بدیدہ است

که آن روز حرب نکند و بدست خود بر کاغذ سے نوشت که سیاه داراں را بگوئید تا باز
پس ایستند و بپیر مرد عاقل بود دانست که اگر لشکر باز گردد خصم قوی شود و امکان دارد
که ظفر باند فی الحال قلم برداشت و نقطه در زیر سیاه داراں زد تا سپاه داراں شد چون خط
ایشان بسپاه داراں که امرای لشکر بودند رسید تصور کردند که سیاه و مدد رسیده با اعتماد
تمام لشکر پیش کردند و خود از عقب ایستاده حمله نمودند لشکر دشمن از آن جرأت و صولت عجب
داشته منظم شدند و بمید سیاه داراں حاجت نیامده و بپیر صورت حال بعرض رسانید شاه او
بستود و نوازش فرمود و گفت و بپیر چنین باید که بیک نقطه بجای هزار مرد را بر قیمت دهد و دیگر
در باب دیراں حکایت هست که پادشاه پادشاه نوشته بود پیش اداں که تو خود
را بر من زنی من خود را بر تو خواهم زد و اداں دولت فروماند که در جواب این سخن چه
نویسند و بپیر سلطان مرد خو شن بود گفت من جوابی بنویسم که همه شمار پسند افتند
پس نوشت که من و تو چوں شیشه و سنگم خواه سنگ بر شیشه زن و خواه شیشه بر سنگ هم
ایمان حضرت این جواب را پسندید فرد

سخن کاں از سر وانش فرسید نیز و عاقلان مقبول باشد
دیگر عملداران و ایشان متعلق به وزرا می باشند و عامل باید که نیک نفس و خوشحوی باشد
و از حرص و طمع برکراں بود و نوشیرواں فرمود که عامل باید که هم دست بسته باشد هم دست
کشاده یعنی نه یکی دست بکشد و از خیانت دست بندد و دیگر باید که رسم بدنه هند و قانون
ناموجه وضع نکند که هم پادشاه را بدنامی آرد و هم خود را بنفرین خلق گرفتار گرداند
آورده اند که وزیر سے عاقل را بجائے فرستاده بود عامل نوشت که اگر فلاں کار کنم ز
بسیار حاصل می شود و وزیر در جواب نوشت که باز از عواناں پیشی بسیار کا دست و
زیا نهائے ایشان گنگ و دستهای ایشان بجایت کوتاه پنچ روزی که تو در کاری
چنان کن که سبب بدنامی ما و واسطه لعنت و خواری خود شوی و دیگر باید که تصور نکند

که اگر پادشاه یا وزیر یا امیر از ورای اند جانب رعیت سهل است زیرا که کسی را که چندین
هزار خلق خصم باشد چگونه سلامت تواند بود بلی اگر رعایا خشنود باشند طرف پادشاه سهل است
آوردند که از خلفاء شخصی را بجهل واسطه فرستاد و او بر رفت و چندین رسمهای نیک بر
انداخت و قاعده های بدنها و مال بسیار حاصل کرد چوں پیش خلیفه آمد خلیفه از او برنجید و
مصادره با فرمود و مدتی در زندان انداخت بعد از آن فرمود تا همون بر سر آن عمل رود و
ده یا نژده سال گذشته مال بسیار و آن عملدار متخیر شده باشی در آن باب مشاورت کرد شیخ
فرمود که قبول کن با که نیست اما امسال رسمهای نیک بنه و بدعتها برانداز و رضای
رعیت حاصل کن و وظائف درویشان و ادارات و اقطاع تمام بدو باز آئی
در عهده من که هیچ آفت بتو نرسد بر رفت و بهمین طریق که شیخ فرموده بود عمل کرد چوں باز آمد
دینار سال گذشته را هشت دینار بیاورد و با وجود این النوع را رفت و عاقلست از خلیفه نسبت
وے واقع شد آن عامل سبب این دو صورت از شیخ سوال کرد که در سال گذشته
کفایت بسیار کردم و مال وافر آوردم عقوبت کشیدم و امسال مال کم آوردم و تربیت
دیدم شیخ فرمود که در آن نوبت چندین هزار مردم خصم تو بودند آن نتیجه داد و درین کثرت
ایں همه مردم شفیع تواند چنین شمره می دهد (فردا)

بدی کن که درین کشت زار زود زوال بد اس دهر همه بد روی که میکاری

اما چوں ندما بد دولت مجاست سلطان مشرف شده اند ایشانرا در رعایت قواعد و
حرمت باید کوشید و شرط ایشان آنست که آنچه نزدیک پادشاه مقبول و مکروه باشد بدانند
و ایشانرا آن کنند که مقبول سلطان است و اگر چه مکروه نفس ایشان باشد و ندیم سلطان
باید که با خود مقرر کند که در بندگی خدای و خدمت مخلوق هیچ چیز سودمند تر از ترک حظ نفس
خود نیست و چوں این معنی نزد این محقق گردد و در هر محاله و محاوره که میان او و سلطان افتد
و خویش را در آن بهره بیند ترک بهره خود گیرد و از آن تجنب نموده حظ پادشاه خود را هم دارد

تا ثمرہ خیر دید و آن فائدہ ہم عاید بدو شود و اگر باؤل استیفاءے حظ خود مشغول گردد کار و خالی
 از خللے نباشد و چون او را انبساط و گستاخی می باشد باید کہ بیج وجه در بیج کارے حرفے با سلطان
 حوالہ کند اگر حق بجانب وے بود و اگر چیزے قبیح از وے در یابد بیج جای باز گوید و اگر بنا بر
 سہوے کند و باز گوید باں اعتراض نہ کند اگر چه آن خبر با سلطان رسیدہ باشد کہ از او زنا
 انکار تفاوت بسیارست اگر میان وے و پادشاہ علیے افتد کہ قبیح آن عائد بیکے از ہر دو تواند بود
 جہد کن در آن کہ آن قبیح منسوب با خود گرداند و بر اوست ساخت سلطان را از ان ظاہر کند و چون
 سلطان بری الساحتہ شود باید کہ جلیبا انگیز و تدبیر اندیش کہ آن قبیح از و نیز بگردد و باید کہ در
 خدمت ملوک چشم و دست و دل و زباں بفرمان او باشد تا سلامت ماند۔ رباعی

پیوستہ دو گوش سوے شب باید داشت زبان و راجشم برہ باید داشت

از نیکی زباں رواں باید کرد و ز بد دل و دیدہ را نگہ باید داشت

اصحی میگوید کہ رونے نزدیک از خلفاء رقم اورادیم بر تخت نشستہ و دختر پنجسالہ تخبینا نزدیک
 وے قرار گرفتہ مرگفت وانی این دختر کیست گفتم معلوم ندارم گفت دختر پسر من است برو و بوسہ بر
 فرق او نہ من متبخر ماندم گفتم اگر خلاف منعم عقوبت کند و اگر اوست نامیم شاید غیرت او را براں
 دارد کہ مرا بر بخاند پس آستین بر سر آن دختر نہادم و برداشتم و بر آستین خود را بوسہ دادم خلیفہ را
 آن ادب خوش آمد گفتم اگر بخلاف این کردی از نعمت حیات محروم می ماندی پس مرادہ ہزار
 دینار انعام کرد من شکرانہ آن کہ از آن دوطہ خلاصی یافتہ بودم ہمہ را صدقہ دادم۔

و در آداب ندما آوردہ اند کہ یکے از ملوک ملازمے داشت بغایت صاحب جمال۔ فرد

رخے چنانکہ زخورشید و ماہ نتوان کرد خطے چنانکہ ز مشک سیاہ نتوان کرد

روزے ندیم خود را گفت ای جوان زیبا صورتے و دلکش سیاتے دار گفت آرسے صبیح و صبح
 ست و بسیار لطیف و ظریف سلطان گفت تو او را دوست داری گفت نے پرسی کہ چرا گفت
 کسے را کہ پادشاہ دوست می دارد من کہ باشم کہ او را دوست دارم سلطان را ادب و خوش آمد

و سخن اورا پسندید و درجه اورا بلند گردانید۔ **قطع**
 ہر کرامت ادب باشد گرجے اسد عجب نہ بود
 چوں ادب هست از حسیب گسست جسے بہتر از ادب نہ بود
 چوں میں رسالہ بسیرۃ طائب سید ادب اقتضائے آں می کند کہ زیادہ ازیں قدم بہ
 بساط انبساط نہادہ نشود و بدعائے دوام دولت روز افزوں سمت اختتام یابد فرد
 سخن نہ برنج اختصار وقت آں بہ کہ طے کنم دگر گویا نامہ کہ وقت عانت
 خدایا تا فلک را سربلندیست فرد بزرگاں را حکمت از حیدریت
 اشعہ دریا ت آسمان فرسای و لمعات الویہ سپہر آسمای ایں شاہ زاوہ عالی رای
 عالم آرای۔ مثنوی

فر و زان رویش از سیر الہی درخشاں کو کے از برج شہای
 ابو الحسن شہنشاہ جوان تخت کہ بخوردار باد از تاج و از تخت
 تا انقراض اودار لاج و لامح باد و کوکب عظمت و دبیرہ حشمت و اہمت اواز
 سپہر فتح و نصرت شارق و طالع مصیوع ایں دعا و از من و از جملہ جہاں آمیں باد۔ با
 باتمام رسید و باختتام انجامید ایں رسالہ مسئلہ براسرار حکمت و منظومی برحقائق اطوار اہل
 دولت و ہم از نام کتاب کہ مضاف باسم سامی و نام نامی آنحضرت ست تا رنج
 انما مش مفہوم و معلوم می گردد۔ **قطع**

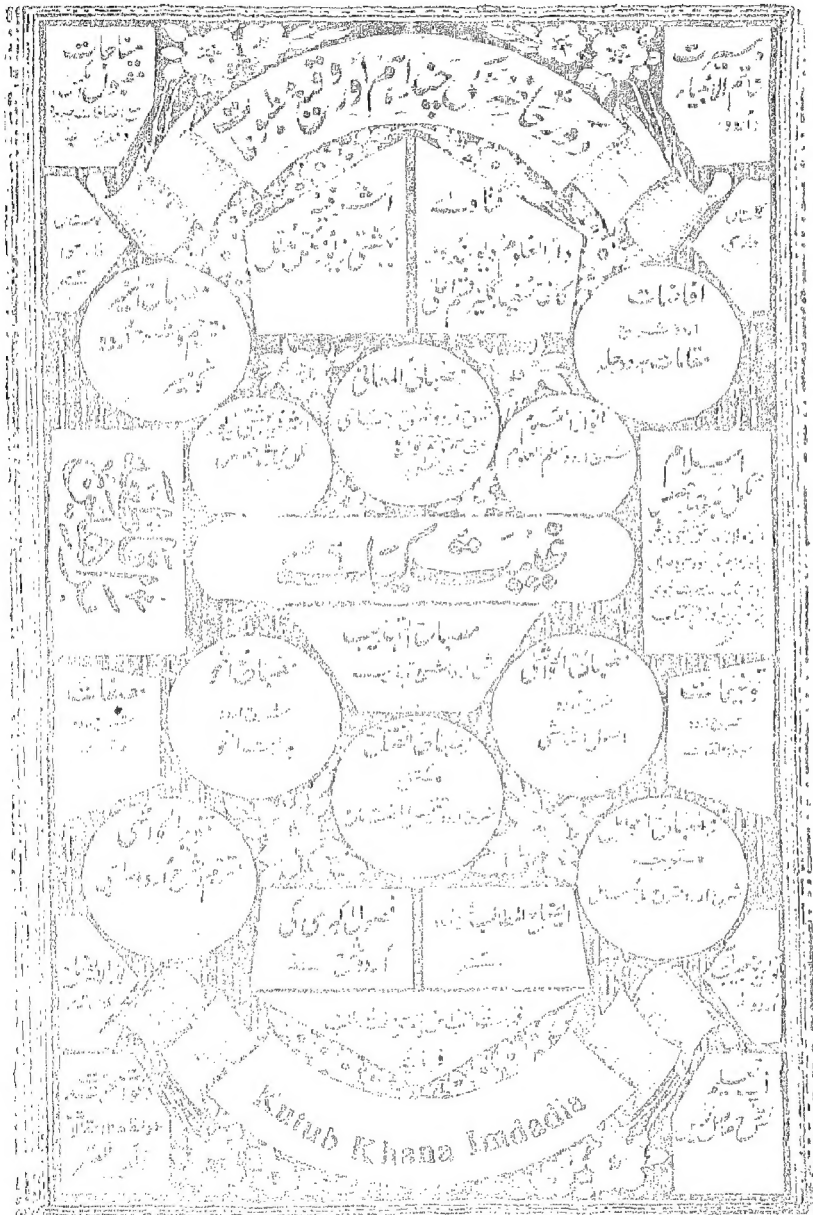
با خامہ گفتم اے کہ ز سر ساختی قدم و ز مقدم تو چشم سخن یافت روشنی
 اخلاق محسنی بتامی نوشتہ شدہ تا رنج ہم نویس از اخلاق محسنی
 ۹۰۶

در تہ مجملہ نفاذی سنی سنی (۱)

بسیار

بہر قسم کی کتب عمدہ اور بجا ارزاں مینے کاپتہ

منیجہ کتب خا نہ امدادیہ دیوبند صلح سہا نپور دیوبند ادیب

مکتبہ کتب خانہ امدادیہ

CALL No. { ۸۹۱۶۵۲۳۲ } ACC. NO. ۱۵۱۹۲
 AUTHOR کاشفہ حسین و اعجاز
 TITLE اخلاق محضی

G12.04.08

R 31.03.09

Date	No.	Date	No.

FILE TIME

MAULANA AZAD LIBRARY ALIGARH MUSLIM UNIVERSITY

RULES:—

1. The book must be returned on the date stamped above.
2. A fine of Re. 1-00 per volume per day shall be charged for text-books and 10 Paise per volume per day for general books kept over - due.

